ЗБИРАЧІ КАМІННЯ

РОМАН

Це ще не за твоєї пам'яті було, коли нам переказали із сільради, що хата, в якій ми поселилися, куплена незаконно, й тепер де хоч шукай документи на неї. Але ж гроші сплатили, цього то придумати ми не могли; років щось із сім буде; то чо' ж це ми винуваті, як оно скільки голів за той час перебуло, й ніхто так нічого до нас не мав,— а не один хіба, поки ще сільрада була на містечку, у нас побував, деколи й підобідували, як-от голова Дубовий. Батько тоді іще при пам'яті трохи був і з ним можна було побалакати; й хоч би хто що говорив, то такого ми не пам'ятали. От батько й каже мені: "Чуй, Іра, тра щось робити, бо це як взялися, то не одчепляться". А мені вже й мови нема, бо я серце своє з'їла з ними,— і з батьком, таким добреньким, а з дружками його то хіба ні,— і вже й не пам'ятала, чи це батько сам наважився покликати Порохнюка, чи що я дівчатами з артілі передала була, щоб Павлович зайшов. Але біжу з цеї роботи, кажу закрійниці Тоні: "Тоню, що хочте робіть, а мені треба з обіду додоми, бо ґвалт що буде". Тоня тоді ще до мене тако собі,— ну да, бо тягнула за всіх, каже: "Гаврилівно, як вам так треба, то йдіть, ви все одно свою роботу поробите, я за вас не боюся*.

Стій-но, щоб я не забулася; вбігаю в цю хату, а батько вже з Павловичем повсідалися за нашим великим столом, ну да, на кухні, й що хоч роби. Боюся вже й обізватися, не те що там підійти й заглянути до чарок. Й от де той переляканий голос узявся, чого я в собі раніше не пам'ятала, питаюся од печі,— еге, ще піч була: "То що, Павлович?" Знаття б якесь, чи батько довідувався що, я й на таке не спромоглася б, а так бачу, що з нього вже толку не буде, татуня твого, залив собі очі й до мене з трохи дурненьким цим сміхом аж подається: *Дава-но там щось, Іра". Й ці мої перші слова самій сміливості додали, що вже могла підступитися до них обох з якоюсь тарілочкою, перехиляючись через їхні плечі й пробуючи ближче до батька бути, бо не терпіла, як цей Павлович розсядеться за столом; за другим разом то аж навмисне звеселілим

голосом промовляю, хоч той страх перед цим щодалі чужішим чоловіком не минав: "Буде що чи ні?"

Мені такі родичі нащо здалися; а то не знала я, що цій дружбі кінець, — й хоч би ігу не показував, як тобі тяжко. То як ви вже тут живете, то що ж; чула цю мову, наче хто під вікном присів та до нас із батьком балакає. Й по-людськи сказати то вже не знає, о ні. Дава-но, Гриша,— кипить йому ближче до діла,— бо ще на роботу тра. А батькові що — наче щось же й сказано, а там йому клопіт великий. Я то домовилася, але хіба не тяжко було потім дізнатися,— як вже сестрі, твоїй тітці Гані, цю хату перепила за півтисячі, бо треба було їхати до дочки, сестри твоєї Бери, помогти дітей глядіти; ти ж тоді щось кивнув головою, ї д ь, та й що я мала робити,— до віку ці Павлові слова пам'ятатиму: "Що, вона за вісімсот старими купила, а це новими вісімсот хоче?" Яке ж тобі діло до цеї хати й до цих грошей? Але ні, йдуть з Петром, твоєї тітки Гані чоловіком,— ти ж не міг забутися,— обдовбують знизу стіни; ну та й — гниле. "П'ятсот дамо,— сказано мені було,— так, щоб на дрова". Ну то більшого й не сподівалася. Правда, дурняла себе, бо могла ж одпродати Аллі Порохнюко-вій, вона тоді мовби й важилася йти од батьків, а там тебе прийняли на навчання в Київ; та й згодом Василь поповозив дядькові у Корсунь гостинців,— ти хоч не кажи мені, що й Василя забувся,— якби не він, то не бачити Любі й того вчилища. Але що ж— "Не їдьте, Ярино, не кидайте хати, бо пошкодуєте". А що там, кажи, шкодувати, бо нема гірш, як удові самій у великій хаті, що й за паливо думай, і цей город на мої плечі.

Тоді якось, знаю, все од емтеесу було — лісники, агрономи; іту то Порохнюк за ким — за начальством. Що вони там з головним інженером вирішували, то я знать не могла, але ж од людей не дуже й сховаєш, сюд-туд та й перекажуть. Й от не виходили в мене з голови Павлові слова: "То що, вони ж там трохи жили, я знаю?" Але не ти сидів у цій хаті, вгощався не ти, що тепер не знаєш? Думала, що здурію од сорому: через п'ятнадцять років почали діло мать. Незаконно куплена хата. По документах не проведено. Іду беру в Т£>оя-нів; оформляють через суд — а що там казати. Гроші ж то ми за хату внесли, але як тоді таке

робилося, що не знали, хто буде цим головою, то, може, й забулися десь оформити. А цей, бач, не поліігувався взнати.

Ти за діда Максима питаєш,— не знаю. Мені десь у село не дуже й хотілося; я за батькового офіцерства побувала й на Далекому Сході, і на Кавказі, й хоч там важко бувало, бо й ця Лена мала на руках, але мені там чогось подобалося й люди такі цікаві: де ж ти знаєш,— думаєш, з України мало людей там Жило? Ми оно на Далекому Сході у хазяїв українців зразу жили. А це батько закомандував: їдьмо додому. Він якраз демобілізо-вується, й ми вертаємося з Німеччини на Україну. А в Польщі вже чутки інші,— там на станціях селяни підходили щось виміняти; ми трохи з собою якоїсь одежі везли, кажуть, запасайтеся, бо на Україні важко. "Давай щось будемо робити",— це вже батько заметушився. Беремо цього барахла трохи, вимінюємо півкабана, засолюємо в чемодані та й уже спокійніші. А вертаться ж куди — знов до матері. Пожили трохи в батьків, але, бачу, тато твій місця собі не знаходить — що сало кінчається чи хороба його знає; та й це раз приїжджає з Житомира й хвалиться, що направляють у Кодню завідувати молокопунк-том. Ну да, пораділи: офіцер, таких на селі треба було.

Знала б я, що нас із тією молочарнею жде, то й не їхала б. Бо хіба не довелося через стільки років просити в матері, твоєї баби Марини,— ти ж чогось на похорон уторік не приїхав. Ці батьки тлінні ходили, а за вітчима вже й думать боялася. Мамо, Що хочте робіть, а нам треба грошей. Продають корову, на тобі ці фоші, аби відкупилися. А чим віддавати? Батькові то вже менш усього, ну й мені його розумом жити скільки,— як ним кидало часом без пам'яті, а він собі сам то ради й не Дасть. Приїжджає раз вітчим, хоч він то рідко бував у Кодні, а в мене й півдня не посидить. "Побудьте трохи".— "Що я тут буду робити?" Біжком до Гані, то ж рідніша дочка. І щось на Мене таке находить: відчиняю цю шафу й вивалюю на підлогу, Що там було, якісь відрізи, хустки, кофти: "Беріть, продавайте там, щоб за корову вернути".— "Що вона робить?"— витріщився вітчим до батька. "А я знаю",— дивляться на мене, як на чорта. Вітчим покрутився та й до Шні вйо; й так ми залишилися матері

винні, бідна ця мати була, скільки їй довелося й так зазнати, а це на тобі й ще.

Довго ми хіба в того Січкаря побули,— батько то з ним якось мову знаходив; ну, обом розуму не позичати, а я таких лК)дей не те що побоювалася, а якось не лягало серце, бо за Цього діда багато чого розказували, що страх брав. Й досі ніхто не знає, де він борони й плуги позакопував. Перебираймося в ту маленьку хатинку, де тепер аптека,— не плутай, сину, тоді ще цеї теперішньої аптеки не було, — вже ж наче самі поживемо. Коли серед ночі Євка вперлася з клумаками. "Я цю хату купила,— каже,— мені де-небудь, аби переспати; я осьо в кухоньці буду, а ви в кімнаті". Довго ще сміялися, хто знав: бач, придбала хату з молочарем. А що ж, як рік такий був. Й от небагато часу минає, біжить Антося сліпенька. "Йдіть бігом, бо Роза перебирається". Як ми за одну ніч попереносили своє добро в цю, вже нашу тепер, хату,— ну да, це то правда — її тепер вже немає, але ж я хіба винувата, як ти тоді мені не сказав нічого,— сама не знаю. Шкода Рози, але ж у самої душа не на місці,— скільки вже поневірятися на цьому містечку. Омельчук, що не зайдемо, усе втішає "Да, нам спеціалісти потрібні". А як до діла, то й мовчок Наче ж Розі першій пообіцяли, а тепер — не знають, побачать осьо. Хде Омельчук на річні курси голів колгоспу, стає Баранівський. Цей довго не думав: "Беріть-но бігом вселяйтесь. Мені треба, щоб люди трималися місця". Щось він Розі пообіцяв; от тільки вернути їй за ремонт, бо вона собі вже й кімнатчину вибілила, якось буде.

Не взнати стало нашої хати. Щось трохи зверху було соломою вшито; ми верха всього бляхою перекрили; стоїть наша хатка, біленька, чепурна. Почали на містечку хвалити, що от це хата, а то лопухами позаростала. Овсієнчиха тільки місця собі не знаходила, не раз попід вікнами пробіжить нагинці,— вони переселилися до костьолу, навпроти пошти, чоловікові як ветеринару колгосп нову хату дав. "Вьі по блату купили, а теперь меня обсуждают",— не знала вже, як допекти. То хто ж тобі винен? Город лопухами заріс — не пролізти. Коли дивлюся — й погріб є: у війну там, кажуть, якийсь чемергес гнали.

А що довго нам за цю хату згадували, то так. Ветеринар жив у другій половині з жінкою — чи це я вже казала? — дають йому коло пошти; це он тепер понабудовували квартир,— чув, ти в селі давно не був та й не знаєш; а ветеринар-ша ще бігала, заглядала у вікна: "Бач, цим дали заплатити, а ми жили як у казенній*.

Як це Баранівський каже вселяйтеся; а ще ж не заплачено. Батько тоді: "їдь в Яроповичі, хай дають гроші". Наших там трохи було. Приїхала, а вітчим з двору — до лісника за дерево домовлятися на хату для нас. Давайте ці гроші, якраз три тисячі на старі. Розі одвернули за те, що одну кімнатину впорядкувала; насилу воно все вговталося.

А ти кажеш, час минає швидко, й справді ж Стою раз на кухні проти цього вже осілого трохи вікна й буцімто показую всенькому світові ці дрібненько пошамрані папірці, й нема віри, що замість них допіру лежали в руці моєю працею зароблені гроші. Але як вони всі аж не можуть, щоб не розказати за цього батька; ну пащо мені така мука! Де він там у Вертики-ївці по хлівах живе й нема відома, що їсть. То ти ж самий собі таку долю вибрав, а я де тих сил наберуся. Вже були б з цією вєртикиївською жінкою розійшлись у хвіртці; ні ж, скільки вам та скільки. А мені це як починається за гроші, ґвалт би кричала — так не люблю торгуватися. Скільки дадуть: хіба я коли ціни встановлювала, як інші? Що гарно пошила, то я проти цього не заперечу сама, а от ціну не складу своїй праці,— вже вибачайте. Десь ця сила візьметься на двоє слів, та й назначу, аби одчіпного,— стільки, не буде багато? Бачу, що й тій людині гора з пліч, й з такою втіхою до неї, що як матиму час, то й ще пошию. Беру скількись там папірців, і вже на душі одлягло. Тулить мені й ще — що це так догодила; а я б уже рада бігти од цієї хвіртки,— не треба мені, аби думали. Хай оно інші беруть; не хочу я про них згадувати й слова. Цим чуткам впину немає: десь щось — вже біжать. "Нащо це ви, Іра, наговорюєте на нас?" А мені чого тепер боятися, вже ж з трусом не прийдуть, як колись. То ще заздрили на якесь добро,— горе мені: де те добро в нас? Бач, на молочарні робив, а як залишилася з цею хатою старою та батьком хворим, то ще щось до мене мати? Люди. Але й недовга ця радість була з тими папірцями в руках,— та собі думає,

може, не догодила якимсь карбованцем, то вона щось скаже. Ну й сказала. Вуха б мої не чули. "Бачили вашого чоловіка з кимсь". Мовчіть. Я нічого не хочу знати. Хай що хоче робить. Бо сил моїх не було вже. А то я не розуміла, що одна надія на свої руки; двох дочок уже в люди вивела, хоч як важко й було, а ще ж вас двоє біля мене,— було мені за кого думати й заради кого день і ніч не розгинатися над цею машинкою.

Дивилася тепер на ці порваті зароблені гроші, й чогось здушило за горло; ай-бо, стало шкода. Дурна ти голово, чи в тобі вже й зовсім тями немає. Осьдо й Антося сліпає стежечкою проз аптеку до нашої хати, але поки вона дійде, то ще вдурію. "Антосю, чо це ви так давно не були?" Сама налапає, бідна, стільчика, паличку поки примостить з якогось боку, й тоді ще не жди од неї слова: а ці зборки як почне рівняти на фартусі та на летніку, попробує, чи хустка ніде не злізла,— й щось тоді, може, скаже. "Мені тепер тяжко ходити". Й ця мова така — що то, як набралася страху з-після війни, і це сидить якось тако, аж ну не знаю. "Наставили цих тинів; їй-бо, я блуджу. Забуваюся до вас дорогу. Я вже геть сліпа зробилася, Яринко". Стало мені страшно,— ще й ця Антося перестане навідувати. Одні ці закажчики. їм давай роботу. "Я порвала гроші, Антосю,— з якогось переляку признаюся, — повірите?" — "Чом ні? Я котрий раз надумаюся вам занести пиріжка, мені люди дають. А то до церкви коли виберуся; до церкви мені легше дорогу знайти". Вона якось непомітно й до столу присунеться; і вже тими пальцями по цераті шкряб, шкряб, надзьобає цілу купку кришок, що самому годі й помітити, й аж пестить з усіх боків кожну крихточку, наче не дає їм втекти ні котрій на свої старі місця. Вона там ще знала одне місце, прорізано було, й звідти вискубе, що там є. Бач, ти й це пам'ятаєш, сину. Подивлюся на таку господарку, й шкода стане Антосі. "Це я типіро од Гані Киселихи; вона каже, Ярина збирається хату мастити, я беру йду взнати, чи ви думаєте до свята що робити. Питаюся в Гані, чи Ярина не думає до свят города садити, я помогла б. Ганя свого города чось запустила, а я її ще питаюся. Кажу, я прийшла б Ярині помогти города садити. Носила б тамо кошелі, бо ямку викопати я вже не попаду. Вам треба до свята впоратися,— у вас така гарна хата, Яринко". Схилилася до тарілки з борщем, шматочок хліба обмацує, чи він нікуди од неї не дівся. Це гарно

так треба вміти їсти — от не забуду; найде ротом цю ложку, а хлібові не дає посунутися, щоб не бачили, як вона вслабла на очі. Дякує мовчки Богові за такий обід, бо вдома собі вже не зварить, а до людей не дуже й находишся,— не було хіба, що двері перед носом зачинять. Всі Антосині думки над цею тарілочкою з борщем: вже як по дну ложкою шкрябне, то тоді взнає, що виїла. Нахилить тарілочку до себе, щоб останню юшку вибрати,— от вона й пообідала. А трохи хлібця залишиться, то вона його або й так доїсть, або в фартушок сховає; то якої ти ще мови ждатимеш од неї. Якось сама за цю хату подумала. Е-ге, гарна хата. Колись то вона була гарна на все містечко, але тепер подивися: сусіди собі попереробляли або нові позводили, а наша стоїть, довга, по один бік толлю вкрита, по другий — ще бляха відтоді. Якби до цеї хати хазяїна, то ще можна було б щось. А так. Як такі часи були, що люди на сироватку жадні робилися. Стали ми працювати на молочарні, й прибилася до нас ця Антося. "Що скажете, буду робити, а ви мені вже давайте щось". Робить там чи ні, вальків два кине,— ми цю халабуду трохи до пуття доводили, колись на тому місці, розказують, корчма стояла, — й заглядає всередину. Увіллють їй сироватки — нап'ється й знов ліпить. Оглянуся: стоїть Антося на дверях. "Що вам, Антосю?" — "Влий ще щось". Далі якось легше ставало, вже більше було молока, люди потроху вибивалися з нестатків. Ну то й заготівля пішла вгору. Перепадало тоді Антосі й сиру коли там, замість сироватки молока давали. "Якби, Ярино, не ви тоді, чи вижила б я. Правду вам кажу".

Чуй, Грицю, що ж це робити? Застає мене в обід цей Кухта; я чогось його духу боялася, не те що. "Чому це ви не хочете платити?" Як його, мовляв, треба, то бігом найдуть, а це вже який раз заходить і вдома не застає. За той місяць не заплачено, й цього скільки вже пройшло; корівку відлучить та й. Його що, так собі старшим пастухом призначили? Якось він хворів з місяць, то без нього молодші пастухи пересварилися. Там такі розумні, що захотіли іншого. Але він їм дасть. Побачать вони. А щоб це корову за "так" пасти, то він цього не бажає. То я й завтра оддам; якраз не було зі мною. Брешу вже щось з переляку,— от думала, що чоловік оддав, а сама чуманію: яка корова? О, від її чоловіка діждешся! Десь тільки голос чутно з сіней: "Да-но там води кварту". Що

йому ця кварта, ще раз вертається з вулиці: давай! Бере сам собі вже набирає; ти ж ту лавку пам'ятаєш у сінях; ставав на неї, щоб банячка з полички дістати з батьковими інструментами, й раз тобі по носі попало, — чо ти смієшся, згадав? Там відро в мене з водою стояло, та й тоді так "Набери-но ще в пляшку з собою". Виношу йому в сіни, а його десь нема.

То ті перші, можна сказати, квартиранти були путніші, агроном емтеесу з жінкою. Коли батька забрали на рік у Троянів до армії, він щось почав писати,— еге, зірвуся та й полечу,— що й там роботу можна знайти. А я сиджу у цій хаті, ради не дам собі: ну, й агроном каже: "Як ви думаєте переїжджати, то й я б купив хату". Але ставлять нового агронома, Дідовського, знаю. Цей зразу: "Что, я главный агроном района". Як їм дали тимчасово пожити з половини у нашій хаті, їм щось здалося мало. Коли взнаю, що переселяються,— ну да, через стежку, в цю хату, як і наша; хто там не жив тільки — й Киселі, і Бойчуки, а Січкар з Німим займали з того, до емтеесу, кутка. Ти ще ж буфета пам'ятаєш, як був, де Оліма, твоєї тітки Гані кума зі станції, робила та й. Киселі потім сіли з половини зі Стройвансами в ту, що над річкою, за Порохнюками; а Бойчуки — то ти знаєш, в нову перейшли, біля Ніни Коло-ДЮчки. Але ж бачу, не думають перебиратися ці мої буцім квартиранти, й що я роблю? Мені якось вдалося влізти через Двері на ту полови ну хати, внесла щось трохи з одягу. Й ще одна кімнатчина, так, як наша кухня, брати, забита. Чую, Дідов-ський погрожує "Що, барахла накидала та й думає, це їй так собі. Та я два трактори зачеплю — й сліду не стане". Батько якось у сільраді був, там з нього сміються: що ти, дурний, терпиш, їм же дали по сусідству. Ну, вже й цей не витримав. Приходить, як смикне ті маленькі двері, що в їхню кухоньку, з завісами позлітало. Біжить Дідовська на емтеес що робити? А той що: "Значит, нада атступать". Рано стукає: корову доїти. Батько вирячився до мене: що це таке? А я хіба знаю? З горем перебралися у ту відремонтовану хату, а корову й кабана не думає забирати. Переказую через когось: бач, за квартиру не платить, зачиню кабана, хай знає. Еге, вона тоді біжком забирати. Та й це тобі така череда. Корова стоїть у нашому хліві, то й платіть, дурні. Кажу батькові, щоб і не здумав. А йому що, добренький такий: "Вона ж у нас стояла",— каже. То що ж це, на глум

узяли, думаю, не буду навертаться до цеї хати. А раз мусіла замикатися: чорт цього Кухту під вікнами носить. У нас вікна низькі, широкі — все в хату видно. Якби під машинку не присіла, то побачив би. Але застає у вихідний нас усіх чотирьох, ну ми з батьком і вас двоє з Любою. Ми з тобою вареники стаємо ліпити на скрині, — ти дуже охочий був тоді помагати матері, їй-бо; бачимо, ввалюється цей Кухта. Я щось устигла батькові переказати, але поможе хіба. "Не здумай сідати з ним, Грицю". А татуньові клопіт дуже великий, зким; аби тільки на столі щось було.

"Не пийте ви з ними по сто грамів". Це зайде сестра Ганя, тітка моя, й не так батькові, як мені слухати. Бо він піде, а чоловіки балакають, що от дай Грицькові сто грамів, то в зарплату усім буде по двісті. Ще в Гані цеї розтрати не було, то так, сказати, й непогано виходило. Якось уміла побалакати, а на кого й гримнути. Відбула вона скільки років за буфет, і я наче зразу не впізнавала своєї сестрички,— й сама не знала, чого. Вона й малою, бувало, щось вчворить; а Жені від неї то перепаде не раз. А це не така балакуча зробилася, а скаже що — то ти ще й винуватий. Ну, раз то смішно було мені,— стала тако на порозі й наче з них обох, з Гані й батька, сміюся; бо й смішно: веде батька моя менша сестра, й обоє п'я-аиі. "То ти ще й смієшся, — розсердилася Ганя,— а не-е-ех воно де". Потім то не до сміху бувало. Ніколи от не забуду, а найперше Порох-нюкові не пробачу. їздили вони по селах заготовляти молоко, ну той же як голова сільради. Порохнюк то знав, де можна; а Грицько, дурний,— плати. Але я не вірила, що може таке щось бути. Невідомо б мені було, які вони вечоринки влаштовували у Гані Німенької. Мені переказували, буцім вона у Гриць-ка на колінах сиділа. А помовчте-но тамо; от за що, за що, а за цс я була спокійна тоді, бо знала: нічого в нього з Ганею не було. Але ж в очі то зо мною усі добрі; й набор йому наллють, а самі — Іра, Іра. То якась відьма була, а не Ганя. Возив їх шофер з Вертикиївки, чоловік,— та й що ж, і його взяли раз. А він, видно, не дуже вабився на це зілля; вибіг, бідний, на город, й там з нього вирвало все. Думали, що сконає до ранку, землю під себе гріб. Отаке ІЬня мала. А чого їй не мати. Хлопці молочного занесуть, закуска є. Тоді в нашій молочарні вже й сир твердий почали виготовляти, то Грицько головку сиру загорне, під руку — і вйо. Хіба ж я не бачила? Десь упав у калюжу й так до ранку

пролежав, — тоді в мене серця не було до Порохнюка. Ти ж якийсь товариш його називався, то тобі тяжко було додому одвести. Що він як собака провалявся всеньку ніч у грязюці. На ранок хлопці кашкета принесли — нате. А вдосвіта прочумався — не розбере, де він. Улазить в хату, плаче. "На, бий мене,— наставляє голову,— візьми коромисло, побий мене, що я така свиня". Отоді він і сам побачив, яке це добро і які це друзі. Але що ж. Хіба він покаявся? Як це вже така хвороба у нього влізла.

Покинула той молочар, у нас якраз швейна майстерня відкрилася,— еге, були і в нас; але що ж, як батько завербувався, то мусила впустити на ту половину, ще й сторожем оформили, щоб якась копійка була,— а цю роботу я знала давно, не думала тільки, що доведеться всю сім'ю з голки утримувати. Але хоч далі од тих дівок була з молочарні. Та й з цею Ганею не мала вже сили терпіти, ну ґвалт кричу, нащо ж вона таке робила, га? Хіба забулася, як сиділа на приймальному пункті села Закусилівка? А потім, диви-но, й кращу роботу мала, Грицько бере переводить на молочарню в Кодню,— о, вже пані. Нащо ж ти горя моїм дітям бажала, Ганю? О, ти кажеш: я — що, я — нічого; це він, може, що. Думаєш, так я тобі й повірила. А не казала я тобі, що оно сокиру для тебе приготувала,— якби прийшла вчора до примірки, їй-бо, зарубала б. Що ж ти мені шокаєш: "Що ви, Іра, що ви, Іра". Як ти роздяглася.., бо ти ж уся заразна, все тіло в прищах. Як він міг до тебе що мати? А те здоровило, Галька. Де ви понабиралися на мою голову? Це ж ви його обкрадали, а потім ще й заявляли. Де ж тобі та як живеться, Ганю? Ти вночі до цього обліковця бігала у сільраду, бігала ж Він такий маленький, в окулярчиках. Певне, набереш під кофту сиру, масла — й біжком до Льоні. Що той Грицько, дурний, міг бачити, як він уже собою не володів. Ти думаєш, Льоньчина жінка не знала, чого це ти ходиш ночами до нього? Антося розказує: прийду рано прибирати, а там повно попід столами папірців з-під сиру й морозива. Та його жінка волосся на голові обривала, не знала, що робити. Біжить до Грицька: поможіть якось. А що він поможе? Ну та й ти оддячила. Відбила Льоню, гайнула з ним на Донбас, жінку бідну з двома дітьми покинув. А через день нате, ревізія. То було все добре, добре, а це багато не вистачає. Отоді тобі на

й корову, й сіно з горища, яке ми заготовляли для своєї конячки,— треба ж було молоко возити. Сину, ти кажеш, що не пам'ятаєш нашого велосипеда,— хіба ні? Добжанський якраз там хату тримав, за молочарнею у вуличці, де Вера Бартуниха жила, каже: "Візьму свому малому велосипеда". Це ще перші велосипеди тоді появилися; батько не пошкодував купити, думав, тобі буде.

Це вже я потім узнала, що твій тато придумав. Робила на станції його двоюрідна сестра; каже їй: "Антосю, давай завербуємось". Вона вийшла заміж у друге село, а там такий п'яндига. То їй що, все одно щастя за тим хазяйством не було. От якогось разу встає батько рано, але, бачу, не такий він, як завжди, а щось набалакує ніби в Житомир на сьогодні викликають...

Вона трохи постояла по цей бік тину, де цвяхи не скрізь позагинювані в латах, бо до буфету обходити треба сошею або з городів. Мішечка грудьми притиснула до штахет і ждала, коли ж Кухта вийде.

— То що, Йване?— питалася одними очима Ярина, налапуючи мішечка, чи є.

— Та трохи посиділи з кумом,— туди й туди оглянувся, підхекнув раз — якась своя думка крутилася ж, видно.

Згадав і за Яринину справу:

— Пождіть, зара якогось грису озьмем.

Вона трохи й пригнулася до штахет, так злякалася, що там Павло виходив на ґаночок.

— Ти, йди-но в'зьми там шо, — чи до неї, чи до Кухти обізвався Павло.

Ярина просунула Кухті і мішечка в дірочку; вбгав його під пахву і рушив трохи вгору стежиною. Від брами махнув уже "м'якою" рукою, одлучивши її од мішечка, щоб дожидалася тамо. Але Ярина вже й забулася, що він їй хтів там сказати: це ж тра, може, бігти помогти,— що, Павло тобі мішечка держатиме?

Вона, проте, оглянулася на Ніншгу Колодюччину хату: хто вас там знає, стоїть, може, з куща дивиться. Ото радість: дві швачки на містечку й ніяк не помиряться.

В неї було сили й через тин стати,— ану вийде хтось із буфету; тут є дядьки, що знають її, ще як в емтеесі робила.

Ярина вже не бігла, обходячи буфета городом, її й так чогось аж трясло, але щоб боялася — то ні. Рада була б сама нести, щоб тільки той Кухта не мучився з рукою.

Але ж узявся.

їй ця брама відома. Вона колись сюди хазяйкою заходила, ще як Грицько з Павлом зачинялися. Було їм тоді. Хитрі ж — бігом у пашню встромлять пляшечку, ще й кашкета зверху кинуть.

Тоді вони страх мали од неї.

Яринка взялася за прихилену браму — думала, чи заходити всередину; й знадвору ж не вистоїш — скільки людей ходить.

— Чуйте-н', Іване,— тихенько гукнула до світла всередині, звідки запахло таким духом.

— Хай пожде,— сказав Павло до Кухти, одірвавшись од блокнотика.

Але вона й так почула; нащо це ти й ще повторюєш.

"Його правда — чого тут стояти, треба буде, то покличуть",— поворушила губами Ярина й далі за той буфет одійшла.

Але тут постій, то наберешся: не забуде вона, як виводила звідси Грицька,— рукою обіпреться на стіну і гойдає ним. Хіба на цих п'яниць право є — далеко йому чо бігти, став осьо й дуй під стіну.

Оце-го донизу вони города тримали, і погрібничок був їхній, а тепер сама вона не захотіла мороки мати; буде їй і того, що біля хати,— й погрібничок до буфету одійшов, склад там у них.

Яринка пройшла трохи до межі, вклавши руки у чоловіків летнік, але стало чутно розмову біля брами, й вона вернулася.

— Да, все одно посадять,— це Павло казав.

— То вам нема чо бояться, кумо,— радим голосом озвався Кухта. ^

— Який я тобі в хороби кум,— про себе вже бурмотів Павло, прибиваючи камінчиком клямку на брамі.

Яринка глушманом була б дурнуватим, щоб це не почути,— вона Павлів голос добре вивчила. Але за Кухту більше боялася: Ще візьме гепне цим клумаком під ноги: на чорта воно мені здалося, беріть та й несіть, як ви такі розумні.

Вона оглянулася зі стежечки (й Ніни тої не так страшно було): Павло пішов назад у буфет докурювати. Це вже її ноги тут не буде, о ні.

Кухта висякався до тину — якось так сухо та голосно, аж Ярині морозу побільшало у вуличці.

— Йдімо, йдімо, Ярин ко, не вглядайтеся.

"А хіба ти не правду кажеш, як я стільки натерпілася й передумала в світі". Йшла б отако за цією теплою спиною, що й за чоловіковою так не ходила; але пожди-но, до кого це мова?

Прийде знов повісточка — більш її душа не витримає. Були хоч сльози, та й тих не стало. За Грицьком так не шкодувала, як це. Терпи, вдово, чоловік у тюрмі, а син— нема відома, де його душа й до вечора буде. Вона в сінях надумалася знов за армію синову; скільки він просить — мовчи, мамо, бо мені тільки гірш зробиш.

Кухта й сам у першу хату вступав; мішечка перед цим взяв стріпнув і повісив на драбині в сінях.

Щось там у Ярини було,— вона знала, що так не обійдеться; баби, котрі охочіші, за шиття приносять, як не можуть грошима оддати; то так впрошують, щоб взяла та щоб не відмовила. Ото вже потреба, не кажи. Але й, буває, згодиться. Оно Киселиха, чоловікова сестра Параска,— Грицька забрали, й вона поперлася до братів у Крилівку; ждуть тебе там,— Олі-ма з чоловіком посходяться, то любили посидіти.

— Я перший раз поїхала,— ґвалт, не пускають. Син мені пише записочку: побалакай з отим, але не кажи, що це я послав, бо буде мені потім.— Ярина похукала в чарочку, витерла тоненьким рушничком і поставила повну перед Іваном; вона й сама б не відмовилась, якось так було на душі.— Дозволили нам, а він одно: "Гляди, щоб ніяких претензій, бо гірше зробиш". Це ще й так добре, що дозволили. Бо їх якраз уже мали відправляти, нікого з рідних не пускали. Я замполіта прошу, як же він по тих горах ходитиме, як ті вуха... три метри чути йому Хто ж йому людей довірить? Ні, та й годі,

наказа ніхто не мінятиме.

Кухта, тримаючи урочисто так чарочку при столі, кожне слово Яринчине слухав, вже ж не було куди поспішати.

— А ви думаєте, мені тра, Ярино? Як таке життя — оно крадуть, возять, людям заплатять, щоб мовчали. Вам на містечку тут добро. Дядьки в емтеесі роблять, чо їм у той колгосп.

— Гриць мій, думаєте, мало виходив.

— Та то йому спротивилося тутечки. Я хіба не знаю, Ярино.

— Слухайтс-но далі, Йване. Це, думаєте, життя — тако в хаті? Я геть би зара поїхала до сина,— а шо, ні?

— Ну, беріть, Ярино, щоб не грілася.

— З цсю товчею і з цим хазяйством...

— Нічо-нічо, осьо вам є трохи, до весни перебудете. Може, що з цею власно, бо й не підходь, не допросися.

— Хай він як хоче, ая до нього більш не піду.

— Беріть, Ярино, та закушуйте, а то вам недобре стане

— Каже мені, щоб не йшла й не просила, бо тільки гірш буде. Ця така дисципліна. Ну да, думатимуть, що це він мене намовив. Хіба я сама не знаю. Щоб ви бачили, Йване. Там тіки гори одні з ящурками.

— Він хлопець, хай. Ну, беріть.

— Що вже я собі не думала.

— Хлопцю тра одслужить, щоб знати, це таке діло. Який то мужчина, котрий не служив.

— Як я за нього вже передумала!.. Хоч би з вушком тим якось. Але — ще на місці, поки нікуди не посилають. Пише, до Жовтневих все буде так само. Поки що тихо. Не журіться, мам.

Ярина сіла до грубки, заклавши руки за спину,— трохи того тепла збереглося.

Кухта, помовчавши, таким тверезішим голосом обзивався:

— В колгоспі зара трудно, я вам скажу. З "фембачем не знають: ну що — дадуть, й мови нема Але цей бригадир казиться,— за двох робиш, ще й на людях зло зганяє. А що тобі люди винуваті? Осьо про себе скажу мені та пенсія тра? Але я робить не піду, поки не понагучуються по-людськи балакать. Мені що — я маю. Я жінці сказав: хай лежить. Взяла — постав нове на те місце. В мене то гороху півмішечка, то пашні,— я пристарався. Вже вона стала розуміть. Кажу: хай лежить. Мене осьо, раз, та й заберуть, а ти сама встанеся. Стійте-но, коли це: на збори військові вночі приїхали, забрали в Т^иянів. Кому ти що будеш казати? А ти з двома дітьми, в тебе буде. А шо ж...

— А мені хоч нічого не мать, як таке життя.

— Дивино-ся, Ярино, так не мона. Осьо поставте собі й потрошку замішуйте з картохлею. А тамо ще щось возьмем. Я вам кажу.

Ярині й справді млосно зробилося, але ж що у хаті, то не будеш показувати.

— У мене, Ярино, все є, мені не тра,— помалу вимовляв слова Кухта: і його розморювало. Та й вечір, хоч він тут, на містечку, довший, як там

десь по селу, на горі ж; і вата у рамах зробилася рожева — чи то од сонця червоного зимового, чи од калини, на дві купки покладеної.

Ярина хутенько пробралася в сінці й налапала в темному куточку піджака чоловікового, внесла з холоду в хату, й тако, як живий, заворушився в теплі.

"А, все 'ідно він його не носить".

— Йван. Нате-но поміряйте. Це Грицьків.

— Чо це я буду міряти, Яринко! Хай носить чоловік У мене два пінжаки є вдома.

— А проте не такі ж. Поносите ще.

— То син.

— Вони вже малі на сина.— Ярина згорнула піджачка й розгладила складочки. — Осьо я кладу.

— Та нехай.— Кухта одсунувсь на стільчику від стола, нагнувсь до колін, взяв закурив.— А Грицьо що пише?

— Казав, що буде. Я до нього їздила в Житомир. Оно які рамочки привезла, це в них таке роблять.

— То не мона ж, їр.

— Я боялася, а він мені впхнув. Там його хтось знає, то не дивилися.

Кухта згадав за своє; там їм до колгоспу ближче, бачать же.

— Іду поночі, а вони дзернята грузять на машину. І що — думаєте, не давали гроші, щоб мовчав? Дуже я їх боюся. Вони й товар виганяли на машини. Я до Люльчихи, завфермою; нічого колись тако — й зара ще дернув би, не смійтесь, Яринко,— а тепер боюся її. Якось люди міняються і чужі робляться. Як вони в Болгарію з Т£)ембачем їздили, й вона хвалилася нарядами всякими. Таке дурне зробилося. Товарові на корма виписують, а вони на машини — і в Черкаси. А то й пологами не вкрили — такий поспіх. Дивіться-но цюди; міліція у Двірці хап їх. Парторга підпис був підробляний.

— Чого ж ви мовчите?

— Хай спитаються. Чо я піду до них?

Кухта біля дверей напився ще води — палило чи так йому буцім закортіло,— втерся здоровішою рукою і на стіл

КИНуВ:

— Це вам трошки роботи буде.

— Та осьо зітру, й по роботі,— Ярина аж рушничком замірилася,— якби ж ви хоч їли.

— Кухта чогось монявся в дверях,— піджачика то він дістав з лавки, — й щоб п'яний, то ні,

— Це б ліг тако й не вставав, якесь воно мені все... Ярина склала руки попід грудьми й дивилась на Кухту од

грубки.

— То ляжете. Я осьо вас до хвіртки виведу, щоб ви в сінях не впали.

— Нічого, нічого, я самий.— Він у сінях налапував і Яринчині пальці на клямці, й аж кров йому бухнула до очей...

— Десь Люба мала вже бути,— згадувала Ярина,— та й чось такі довгі уроки поробилися, що не доберу до тями.

— А ви тамо вкрийте діжечку,— Кухта хрипкуватим і тверезішим голосом вказував хазяйці.— Вкрийте-вкрийте, не дивіться. Бо курям робота знайдеться. Я вам кажу, Іра.

З вікна їй не видно було Кухти — десь, може, до буфету звернув, жде ж Павло.

"Куми",— аж у сміх зайшла: Грицько хіба оно не докуму-вався.

"Чи не зварити юшки якої дитині,— надумала, тулячи змерзлого бока до теплішого,— але як ці руки вже не стоять". . Там на столі щось було, може, й так підвечеряє.

Проте встала зібрати, де брудніше, й чогось така ложка тверда в руці була...

Що вони типіро посварені були, то Богинька передумала йти проз Арсеня.

"Еге, це що роса,— бачила вона по вуличці,— та й кізяки свіжіші".

Хоч сьогодні б не забути,— назначила баба собі.

Комина то вона вкутала, уже дим горою йде. А стінам раду дати: тирси в хлопців на емтеесі напитала, з возик можна привезти, а кізяків осьдо сама поназбирує.

Ще з тим паливом. Теперечки вона дивилася з-під руки на Дерев'яні стовпи похилені; декотрі й так лежали, повивертува-ні, й думала за свого стовпчика на городі. Але нехай, якби тільки одписали. Оно біля Міцеїхи скільки поскладуваних "залізних" стовпів,— мінятимуть цей рік.

Ще за її пам'яті стовпи так закопували, тільки дьогтем обвезювали і толюю обмотували, щоб не гнило. А тамечки до кам'яних стовпчиків прив'язували; вже менш дерева йшло. А це одні кам'яні стовпи повхромлюють, та й.

Як оно Яринці зо три чи з штири таких у картоплиння вкинули, і бабі аж пекло вступитися за вдову, а потім узнала, яка Яринці вигода. їй хлопці трактористи, що з аптекою через стіну жили, влітку поперепилювали на дрова,— диво, Що вони й підобідували в Яринки.

Тепер бабі за свого стовпа страх; якраз на межі з Арсенем,

зле більше на її город нахилений.

"Мій же, мій",— тішила себе баба, й хотілося їй швидше йти. •

Ще з того року стовпи ці ставлять; та й хоч дрібна пожива є: тріска якась, дроту на огорожу.

Й на емтеесі,— ще людям рано було на роботу,— вона згадала за кізяки. Бувало й тут раніше де взяти, але як тепер ці машини, то дулі. Мазути хіба понашкрібуєш.

Богинька ще з осені забачила, де Скрипниченків човен у зіллі захований,— аби оно тільки горбом злізти до річки, там якось дасть раду. Біля Міцеїхи вона підібрала шматочок цегли (не так же тяжко нести, як камінчика), і це думала одбити замочка. Скрипниченко на день замикав човна од дітей, бо тут їх повно за коровами на випасах — через емтеес не пускають, то вони іншим боком, городами.

Тільки слідів наробила на замочкові; цегла кришиться, буде видко шкоду Вона попробувала паличкою підважити, і дужко тріснуло — тонюнє й іржаве.

"Тако паличкою й погребу, бо веслом не подужаю",— сміливіша думка найшла.

— А-гий,— махнула на качок, що цьопали ряску аж біля човна, так їм цікаво було, куди це баба гребе.

— Як вам так хочеться бабу перекинути,— сварилася вона добрішим голосом на качок, бо вже човен у зілля в'їхав, і їй стало видко сушу.

їм там на містечку де качок тримати; хіба хто гусей заводить,— бійся в траву ступнути, бо од "патронів" аж грузько. А цим закусилівським добре: раз, та й вода.

Вона собі три курки має, й то клопіт який. Глядися цього Арсена вскаженілого.

Нема відома, хто це отруту понакидав у бур'яни. Оно Вера Бойчучка носилася по містечку з тарілочкою,— якогось мелясу гарно наллято, не дзьобне гуска, то язиком лизне: на шкло затверділо.

"Це тільки Микола хадзяйства не держить.— Богинька одшукувала межу в картоплинні, кудою б ступити, проте лихого на сина в серці не мала; хай живе, як хоче.— Як ти мене слухать не хтів". "Стій-но, я йому зара слоняха об'яжу",— аж наче зраділа баба роботі.

Вона й тої хустини не пошкодувала, що рукою на паличці тримала, коли — то й чоло втре.

"Бо геть горобці склюють".

Не бачила вона Миколи, як не виглядала; хоч би собака гавкнув. Але ж та хазяйка усе живе з двору позводила.

— Цінь добрий, Миколо,— потарабаніла паличкою об перелаз,— вбізвись-но, де ти?

"Не буду в хату заходити, хай з вулиці бачать, що мати стоїть". Микола матір ззаду налякав — ішов з рибою; ще й гавкнув.

— Ти думаєш одпасати чи скільки вони вже до мене ходитимуть?

— То є розум — тримати ще цю корову?

— Поля казала, прийде подоїть.

— ІЬре мені, це та Полька шкандибатиме аж сюди. Твоя гучителька вже тобі напорала.

— Вона мене рятує од моєї хвороби, ви не кажіть так Ну да, всеньке село сміється, якого Богинька сина має.

Посадовили їх вряд у клубі на сцені — вирішуйте, люди, бо далі терпіти не мона. Микола її в костюмі; вона тоді й думки не мала, що це так Поля вже пристаралася. Доходить до нього черга; він у крик "Лю-юди! Я вже не п'ю, спитайтеся меї жінки. На роботу ходжу, людиною зробився". Усі падають од реготу. Але, думаєш, не так само,— еге.

Боялася й обізватися десь: скажуть, ти ж мати, де ти раніше була. А вона вже добре розгледіла, яка це хвороба; так то збоку не дуже що й розбереш. Ха-но вечір, і тако голову закидає вгору, й позіхає довго й голосно, буцім не виспався. А раз увійшла в хату — й не глянув; руки зіклав на грудях, нижче тако розганяна книжка "Старосвітські батюшки й матушки". Що, — дивиться в стелю та й. Прочумався трохи, веде її в

берег, каже: "Баште отого камінчика біля кладки? Я його не здужаю підняти".

— То їхав би в Житомир, може, там яка робота. Подивився, наче не взнає цю стару містечкову бабу.

— їдьте, як вам треба, мені в селі добре.

Це зачепи, то буде. І що колгосп йому города прирізає, і що новий голова десь на кращу роботу бере. Бо таких людей тра.

Чом ні,— розтратяться, то буде на кого знов списати. Яке це воно в чорта вже хазяйнування, як людей до безуму призводить.

Тутечки курку підіб'ють грудкою, то душа заходиться, а там хіба одна тисяча перейде з рук в руки,— й байдуже. Це тільки син її одбуватиме в світі, бо тим що: зо два, зо три роки одсидять, та й на інші села, де їх не знають.

— Це мені казав Петро Клікмаїршин, як ми з автобуса верталися; його десь у нас не хтіли приймати. То він до сестри поїхав. Та вивчився, та й назад, додому ж думає. Еге. А в Києві чорта встроїся. То він десь в селі, і їздив уже на тому поїзді, але з жінкою жив на квартирі. А то такий закон: як у селі живеш, то тобі й платять менше. Буцімто хадзяйство держиш А в них яке хадзяйство,— якась тітка вступила півхати.

— Одколи це Петро на колії робить, чуйте? Петро в моїй бригаді трактористом був.

Богиньці тра була клямка на сінешні двері, а в кузню боялася йти до Німого, й Петра спиталася. То він поміг. Але наскакав цей новий бригадир тракторної: "Ти чого став, зайчики ловиш?"— "А, так, то робіть самі!" Бере в Німого цю клямку й дає їй. Вона ще й досі борг має.

Чогось не можуть люди по-доброму — чи це світ такий настав. Клямку бабі зробив, а сам роботи позбувся. Живу-уть люди.

— Але як матері добре було, що принесе талона, і вже тобі й вугля, й брикету випишуть. А так — хороби дадуть.

— Треба вам, то йдіть у сільраду, хай випишуть,— знов под и ви вся.

— Ну да, він як вернувся од сестри з грамотою за навчання, то вже й у Києві робота знайшлася. Але питає, чи дадуть квартиру, то тоді хіба.

— Тако зразу й дадуть.

— Тепер жінка під Києвом, а він їздить в депо та живе днями в гуртожитку. Жде, поки по радіо скажуть рушати.

— Така в них робота, як служба.

— Еге? А брат каже, на заводі зміну одстояв і більш має. А тутечки жди — покличуть.

— І в них по змінах; хто це вам таке казав?

— Таке начальство, що воду варить. Може, чимсь не вгодив?

— Я знаю, що хлопці йдуть туди робити. І дисципліна, і платять добре.

— Як надриваєшся, то скрізь платять. Хіба я що кажу.

— Петро дисципліну знає, ми з ним разом на тракторах робили.

їй відомо самій: Петро чо не вгодить. Як перейняв раз ту Зосю на містечку — вона тлінна зробилася. Каже: "Я комсомолець, й розпусти не допущу". Але в Клікмаїра той сказ не минав, перебирається до Зосі. Та й, думаєш, не перепрошував

Сяньку? Ну да, Зосю скрутило, а він у ґвалт: "Що, вона подушку спереду, подушку ззаду, а мені в монастир?" Петро з кулаками ліз, але гріх,— батько.

— Клікмаїрші щоб знав, яке добро було. Дістане Петро талона, дід поїде на станцію, привезе з машину, та й мають аж до весни.

— Цей рік і так з паливом добре.

"Еге, в нього, бачу, не допросися".— Богинька вже й пошкодувала, що завела цю мову дурну— Знаття б, які ті стовпчики порозпилювати, — мовби ще думала але вже добре почула свій голос— А то маю скілька, але сама не подужаю.

— Найміть хлопців,— згадав наче щось давнє,— зара оно бригади в селі стоять, вам зроблять.

— Ще до зими час є, чом ні.

"Якісь же квитанції вони мають з хороби,— ще не втрачала віру на цьому синовому подвір'ї,— в блокнотиках позаховують. Порохнюк ондьо хіба не носив такі; спитайся котру хоч вдову".

Вона ще думала трохи пождати, заки Микола справиться в хаті; не піде ж так. Але як Трембач попався, то тепер хоч не обзивайся ні до кого. Найми-но візьми машину — в'дразу десь зупинять: куди й чого "ідеш. Розказуй потім, що баба сама живе, нема кому помогти,— повірять тобі.

То хоч за цього стовпчика довідається; має вона право чи знов мовчи.

Богинька обізвалася, заглядаючи в темні сінці:

— Чуй-но, Миколо, а як на межі вкопаний, то це як-то вже їхнє, га?

Ай-бо, засміялася б,— вийшов з хати, знов на клямку замкнув; але ж син.

— То як ви не здоровкаєтеся з ним.

А вона чого має вгинатися? Корову в город пускає. Йому мало свого, то він ще на півзаступа межі одкопав. А стовпа, спитайся його, не підрив хіба з того боку, бо думав, що спить баба й не чутно їй.

— Скажете, Микола хтів бачить його.

То скаже, чом не сказати. Оно Ярина дітей пошле вкрай городу то вони постають і здалеку гейкають, бояться цеї корови. Але вона йому не подарує, хай знає.

— Кажіть, як ви пишетеся,— знайшов десь олівчика обгризеного.

— Якби я сама знала. Марійка Біженчиха пиши.

За ворітьми Богинька оглянулася з тієї руки, чи нема кого До пари на містечко. Такого на душі радості було, що когось би сама втішила.

♦Але не йдуть чогось люди,— однак не втікала од неї Радість,— чи це по роботах усі так".

— Ви ще щось хотіли взнати, бабо?— Вона б дурна підглядати, як він моняється з тою клямкою; справді, мала до нього слово.

— Хай того чорта не присилають,— то це ж йому й не новина, знав же— я собі коні найму.

А то наважили — півтонки Яринці й учителю Колеснику стільки. Бач, тих машин мало. Одбирають половину цьому вже; та й на містечку син з гонором уїжджає в подвір'я з тою півтонною. А хіба ж тут стільки? Ярині й руки впустилися. На око поділили собі: Колесник половину звантажив, а те Ярині перепадає.

А хлопцеві в голові хіба, що кузово те нерівне од кабіни. З цим самоскидом. Привіз півтон ни — стрічайте, мамо. Та й не сміх, кажи.

— Довідайтеся через тиждень, бо я зара сказати не можу. Сховав цю сигаретну пачку з написаним її ім'ям; хай робить, як знає.

Проте до дурного цим сміхом перло з душі, ну кричала б на цілу вулицю з радощів.

Верталася, не знає, скільки ще, але заставала хату замикану. От десь у берег зійшов її син,— може, корові вкосити.

— Миколо,— придумувала собі таку нову розмову з сином, буцім він тут стоїть і нікуди не йшов,— я одпасу за тебе, побачиш. Ти кажеш, голова. От воно тобі й є, його черга товар пасти, то він пройшовся трохи за чередою, щоб люди бачили, а тамо за сільрадою вже "бобик" чекає. Бо я не хочу цеї ганьби перед людьми.

♦Боже, сину, на кого ж я тебе покинула".

У такому щасливому смутку верталася через місток з цеї Закусилівки,— вона б те вугілля по грудочці перенесла в руках, якби ж не це все таке-го якесь.

Баба Богинька аж вчудувалася: чи не Яринчин це син встав типіро-но з автобуса. До станції то й він не признавався — еге, не взнав, бо вона за осінь вкривіла — бач, з цею палюгою,— й згорбатіла — якісь гачки на хребті повиростали. Вона в автобусі трохи спереду їхала, її посадили, а Клікмаїр-ша ззаду одно тільки божечкала, що не познала й того, й іншого: як їх там понабивалося, молоді, хто-зна й скільки.

"Не велике диво,— тішила себе й далі Богинька,— вона ж від мене старша на скільки це?"— І тислася з паличкою вперед людей, що вибиралися сошею до станції.

"Ти кажеш",— не забувала вона за Клікмаїршу, яка десь таменьки грубуватим голосом, як-то схололим на цьому вітрі, пробувала голосно напитувати собі когось до пари, бо вже таке наче й поночіло.

♦Еге, питай, питай — поможе тобі хто. Це такі, що поможуть",— надумувала Богинька.

Перед станцією,— якраз поїзд проходив і аж війнуло на бабу— їй це був час хустку перекутати, але кпумачка ставити на землю не хотілося, бо скільки того поїзда, і вона однією рукою, помагаючи твердими губами, підв'язувалася собі під шию.

"Єй-бо, присєй-бо, Яринчин син",— раз проз раз заглядала на хлопця та тулилася ближченько до нього: людей така навала перед цим поїздом, не дуже й пропхнешся.

Ну та як це пора така, то не радітимеш хіба цим-го шитим валянкам з глибокими калошами, що не ступнеш У мокрому снігові, й слід мов довший за підошву, бери катайся,— а то ні. Така відлига.

Бабі кортіло й стати вже, одзіпати, але спинись візьми, то Доженеш його, гляди щоб.

Лякало бабу тільки, що це з тою шапкою: бровами не перестає нигати, так вона йому на очі лізе; єй-бо, з криміналу, оньо й побритий геть.

— Диви-н, дощ у зиму випав, г-а-а,— обізвалася баба, коли вони трохи поставали перед рівчачком. Місточка розвернуло, і це як хоч йди.

Там зо дві краплі впало на хустку, то їй аж млосно зробилося,— ще й того клопоту, як тільки півдороги подужали.

— Давайте-но поможу, баб.

— Та в мене легеньке, донь,— поспішила не вгавити баба, а сама вже попускала клумачка набік, аж її хитнуло; то добре, як є на паличку обіпертись, Клікмаїрша оно думає, що вік здужає так ходити— Вторгувала сіянки, а то в селі не допросися.

Богинька оглянулася на горбку, чи далеко люди їй то Цікаво було знати за Клікмаїршу— це вони вже де, а так всі тільки до рівчака добрідали.

— Ти бач, що людей робиться,— кортіло Богиньці зачепити хлопця, але диви-н, де впирає, доганяй тепер.

♦Оно яке дитя нслихе,— буцім виправдовувалася перед тим людом, — несе мовчечки собі".

— Ви де будете звертати, бабо?

— Та мені в Кодню ближче, а тамечки через греблю піду. Ще тра взнати, чи йдуть до церкви.

Вона могла й на греблі звернути,— скільки там тої вулиці зарванської понад річкою, але цить, не одішлеш візьмеш тако Живу людину. Де ти бачив.

— Га, кисло б воно вже тобі на лиху годину,— сварилася баба Богинька на дощик

Хоч це вона більше навмисне,— як той син Яринчин розгнівається на цю мову без впину — не дай боже, бо дощик їй аж насниться, буває. Це буцімто вона йде і на неї дощ капає, а вона мішечком раз утреться, отак носа, чоло й біля губів, і ще дужче запахне дощем на лиці; а там і вдруге, щоб зовсім сухо було, і вже пахне бабі не те що дощем, а хто й зна чим. Таке, немов вона з усім світом балакає, і кожне ж до неї вітається.

— Чуй, сину, то це ти типіро з автобуса встав?

— А коли ж,— оглянувся Яринчин син, так йому смішно зробилося.

Гарний хлопчина: такі окулярчики на йому, що в селі не кожне й носитиме,— чи то від сорому, чи чого, баба не знала. Оно Канарського менша то так і сліпає, а не вдягла.

— А я думаю, чи не Яринчин це син,— швиденько взнала баба Богинька,— що йду, йду, а ніяк не згадаю.

— Та де.

"Бреше, бо я ж його знаю,— думала баба Богинька, знов пристаючи. — В нього батько в тюрмі сидить".

— А твоїх у колгоспі багацько робить, а їх бачу.

— Та я трохи поїхав у місто, мені тра було,—Яринчин син припинився на місточку й зіпер мішечка на поренче, щоб луччс взяти.

"Видно, і йому парко,— пожаліла баба Яринчипого сина,— ото вже погода, нех воно заджумиться".

— Це мені хтось розказував, що Яринчин син поїхав на попа вчитися. Дай, думаю, спитаю, може, ти що знаєш.

— А ви думаєте, туди отако раз та й взяли,— поступати ж тра.

Баба Богинька висякалася і втерлася двома руками, приставивши паличку до грудей.

"Еге, нехай вона теперьки дожене,— не забувалася за Клі-кмаїршу,— пишна яка".

— Це як Яринчин чоловік помер, о, то він заповів, щоб ховали з музикою. Чом ні, гарно так, як з музиками,— ну, він хтів, щоб його як партійного поховали Баби намовляють Ярину, щоб просила батюшку по душі дзвонити. Каже: як з музикою, то без церкви. їй, бідній, тями не було, але йде до сестри Гані. її тесть був живий, старий Гандрей старостою в церкві робив. Чи він ходив за неї просити, не знаю, але не помогло й так. Я Веру Зіиевичку, як правилося, штрик пальцем у бік, кажу: "Вера, що це робиться?"

— То вони ж дружили, чого ви, бабо?

— То це така дружба. А як по душі подзвонити, то й не захотів.

— Я ж бачив, як Яринчин чоловік помагав батюшці з машини виносити. Не було кому й помогти на містечку.

— Вони ж тако помаленьку й дружили, кажу. Де побачаться, то постають, балакають.

— Ну да.

— Яринка заходить у двір, а стара Прокопчучка не взнала: ♦Іра, це ви?"— питає. Яринка тако вміла, бувало, як схоче. "Яка це я вам Іра,— питається,— хіба ви мене не познали, цьоцю?"— "Познала, чому не познала,— сміється Прокопчучка,— ви ж Іра, то чо ви не признаєтеся?" А Прокопчук ятері в хліві латає,— це ще він на річку не пішов і не втопився,— питається з хліва, геть тако його видка "А чого це ви, Ярино, прийшли?" — "Диви-н, а хіба не мона? Я до сестри прийшла". Тако зразу боїться сказати, що їй треба

— А дід взнав?

— Та дід ще при пам'яті був. Ти якби його онука Опіка бачив, але його в армію забрали, ти не знав? То той як дід. Гочі такі круглі, дивляться і носами сьорбають однаково, ладу б тобі не було.

— Та чого, я трохи з Оліком вчився. Тільки я старший.

— Так, так, сину, це ти правду кажеш.

— Я, бабо, з ким учився, то йду, бачу, багато мене позабували.

— Чогось люди забуваться стали. Я тобі знаю, сину? Що з тою памнятю. Ми були якісь не такі дівками, правду тобі кажу. ^ це щоб людину не вгадати. Вглянись-но на цю Клікмаїршу: Це так стемніти на гочі, щоб до всіх питаться,— йди-и...

— Глядіть, а то почує,— стало смішно Яринчиному синові, 1 він знов почекав бабу, бо тако йти сміятися — більше втомишся, як що.

— Хай вона вмиється, чув, як вона така розумна.

Баба Богинька пошукала під полою плюшевого лейбика крайчик фартуха, товсто й нерівно підрубленого, щоб знову втерти висяканого носа,— це як так парко, то в неї фартуха й рукавів не вистачає втиратися Що ти будеш казати.

Бабі Богиньці на горбі стало легше йти,— вона одну руку на поперек поклала й почеберяла швидше, немов у воді пробиралася, на обидва боки вулиці роззираючись,— що б же ж не забутись ♦добридень" відказати, як хто повітається од воріт.

— А Гандрей що їй міг помогти? Староста то староста, в|н там батюшку спитав — я не чула, не скажу,— а батюшка відмовив. Якби, каже, без музики.

— Хай би не признавалися, що з музикою будуть.

— Де ти бачив, сину. Гріх.

— Та.

— Так не можна, сину. Я оно, коли Міцеїсі казала, що як ця квочка, чув, буде людям перебивати, то яке це добро настане?

Бабі Богиньці не така вже й охота була зачіпати Клікмаї-ршу, вона її навіть і пошкодувала, що та слаба така — ще десь під горбом, і ніхто ж не поможе.

Клікмаїрша перебила їй взяти до себе вчительку Наталю Гнатівну, "оту-го білоруску", й це тепер хоч ґвалт кричи.

На ту суботу ждала якраз, бере води шипучої в лавці і кіло халви, думала ж вгостити, а ця перебила.

Ярин чийому синові не дуже й чутно було, але зважив на мову бабину, що аж у плач переходила; й знов порівнялися.

— Вже й заморився трохи.

— То стань, сину. Я в'зьму понесу. Хіба ж я просила, щоб ти ніс.

♦Еге, я тебе бачу, вже як на людях, то й тяжко",— одхукую-чись на один бік, не забувалась подумати Богинька.

Богиньці, хоч і перестав той дощик, ще дужче запахло всім. То юна й ще втерлася плюшевим рукавом, хоч у носі зробилося сухо — ну да, тутечки, на горбку, вже на рівному, й одзіпати можна, а внизу що, долина, дихни-но візьми.

— Мене в лікарню кладуть, то я думала, що й зостануся

там,— згадала баба Богинька,— кажуть, нічого тобі не поможе, вік. Там котрі прудкіші, тоті повзнавали, чув. Каже одна, я така й така, чоловік на кар'єрі десь робив, з пам'ятниками діло має. Така молода жіночка, але з гачками на хребті — як у мене. Та й вона тобі пам'ятника п о м о ж е. А ти їй виписуй, бо вона знає, які їй пілюлі треба. А я не знаю,— мені й так добре. Як тра щось дуже побачити, то я спинюсь, голову поверну та й бачу. Чого. Тільки їдне гоко більше бачить, а друге менше.

— А так то вам не болить, як ідете? — вгоджав бабі Яринчин син.

— Еге, мені дівчата казали: йдімте на бураки, але я вже не хтіла. Хай оно Клікмаїрша ходить,— голосніше обізвалася Богинька.

Яринчин син підкидав мішечка спиною, щоб не спадав,— тако чалапаєш, то хіба не буде мулько,— і одною рукою брався коли там за бабиного плюшевого ліктя — це як питався що.

— А чия то оно дівчина пішла, баб? — Яринчин син

давно загледів її, але не знав, чи вона з автобуса, чи так звідки.

— Пожди, пожди-но. Ха-но я згадаю. Чиє ж це воно?

— Наче й не з села.

— Еге, а вони теперечки такі, чув. Заробляють, та як повдягаються, то городським повмиватися тра.

— Бабі Богиньці вже давно прийшло на пам'ять, чия то така хитра, що вперед них побігла, але думала, що зразу тако не скаже, хай покортить йому...

— Я вже таку й не знаю.

— То тебе оно скільки в селі не було,— вернула на старе баба Богинька і пристала знов трохи, щоб здоровішим оком розгледіти Яринчиного сина.

Це головина така. її там хтось підвозив до станції.

Богинька бачила. Хай їздять. Далеко, ти думаєш, одлучилась, Ще-но перед костьолом, а вони осьо з Яринчиним сином та й то де.

Проте ж їй і не хотілося, щоб хлопець сам допетрав, чия то пішла. Бо та оно до своєї брами звертала, то що вже Угадувати, й так видно, що голова живе.

— Га-а-а,— проспівала голосненько баба Богинька, аж Яринчин син оглянувся,— це та, що в Житомирі учиться, кажу тобі. То головина. Отако. Мгм, вона.

♦Злякався, бач,— затим намислила собі Богинька,— встид йому тепер баби".

— Та й це ви кажете...

— Скільки вони туди попоперли всього, чуй-но,—охочіше підступилася Богинька, аж грубшим кінцем палички ткнула Яринчиного сина в спину; там ще й за клумачка був клопіт,— Мені Сяньчиної дочки чоловік був раз розказував. Машинами, чУв, вивозили, тіко щоб училася.

— Це така наука.

— Правду кажеш. Це вони тепер так вчаться.

— А мене то й не прийняли.

— Світ такий, сину, настав, та світ такий. Як вони його в Допрі замкнули, та й він мусів признатися. Цей шофір. Тамо біля Двірця половили, цілу машину дзернят десь перли.

— Та який з тих дзернят толк?

Еге, балакай. Сянька з свого городу оно возить,— за чарочку по двадцять копійок бере. Така.

— Мм...

"~ Тебе як давно не було, то ти за ціни позабувався

Вони вже й хату головину минули, а Яринчин син ще й оглянувся, аж заболіло в шиї од вузла,— сили в баби хватило скрутити такого,— але де та головина буде тобі, зразу в хату. Щось же в них там робиться, бо чого це тако нищечком приспішати у дворі, й хоч би оглянулась тобі.

— Це як вона головина, то що з нею балакати,— закортіло Яринчиному синові по-старечому слово сказати.

— І не займай, сину, хай вона собі буде міська.— Баба спинилася, полапала на животі і дужче припнула полу лейбика.

— Диви-но, десь ґудзик "іден згубився.

— Та пришиєте,— теплішим голосом обзивався Яринчин син; якраз уже з горба було, легше ж.

— А проте з мнясом вирвали,— шкода було бабі того ґудзичка,— вони в мене в скрині лежали, то я їх содою була почистила.

— То це стільки лежали, що аж потемніли. Не залізні, баб?

— Та де. Костяні. В канавках міддю позаростало.— Баба Богинька одняла руку з поперека та притулила жменькою полу, щоб не піддувало, і вже тою рукою й не ворушила.

Це аж поки Яринчин син побачив, що то в баби в жменьці біліло. Гроші у вузлику тримала, і що б не робила тою рукою, а хоч мізинцем вдержувала вузлика.

— Як ти оце кажеш, сину, за неї, де вона тамечки вчиться та вчиться, і що такс роблять, чув, то я тобі не знаю, що сказала б.

— Де ж я казав? Це ви.

— Еге?

— Хай собі там вчиться, про мене. Я й не знав, яка там у голови дочка.

— Еге, не знав, кажеш. Так, так.

"Не знаєш ти,— баба стала вдихнути глибоко, й у грудях аж хрипи озвалися,— думав, баба дурна та розкаже".

— Певно.

— Це Микола Клікмаїршин мені казав, він трохи возив на ♦бобику" голову. Каже, як приїхали за Трембачем, то він жінці моргає, щоб бігла, дурна, там на межі золото закопане. А воно на машину все чутно. Та й так узнали. Ну да. Скільки ж його там треба того золота — хай господь милує й одвертає. Коли вони вже понаїдаються.

— Давно приїжджали, бабо? — Яринчин син жвавішими очима оглянувся буцім на головину хату, та не забувся шапчину поправити над цим одним вухом затуленим, так йому в нього десь задуває.

збирачі каміння

— Осьо на різдво. Довго були, возили тутечки і комірника, і бригадира. Агрономові тільки нічого. Він молоденький. То йому нічо.

— Та буде й йому.— Яринчиному синові стало смішно: щоб це така довга дорога була поперед містечком.

— Але крадуть люди, не питай.— Баба Богинька пробувала зачепити ключкою свого мішечка, щоб же ж Яринчин син так не біг, бо їй самій страшно од такої мови.— А колись щоб украсти — боже збав. Де ти бачив, сину.

— Як я колись моркву крав у колгоспі, зара вам розкажу.

— То це ж діти, хочеться морквиночки. А ще ж твого батька десь не було.

— Та чого, був.

— А оцей-го, агроном, що новий став, то таке лихе. Половив жінок десь, і в матір, і як хоч до них — отаке-го, чув. Щоб мені, каже, й листочка з поля не взяли, бо дам усім.

— Має правду, ні?

— Але як ти до людей тако, то який гандж з цеї роботи... А он уже бабі Богиньці й звертати, і їй наче одлягло на

Душі, але ще чогось боялася: як то не Яринчин син, а так хтось

перевдягнутий, випитує. Мало їх таких ходить світом.

— О, диви-н, камору хтось викинув,— Богинька поштур-Цяла паличкою з боків, шукаючи дірочки, бо камера трохи вмерзла в лід.

— З комбайна, як така велика,— і Яринчин син зрадів знахідці; він попустив мішечка до колін, тримаючи його перед собою — ждав, що баба скаже.

— А мені якраз комина обкутати,— баба зіперлась одним ліктем на коліно, а паличкою далі виминала рипучу гуму, пробуючи пальцем, чи ціла.

— То хто б це вам цілу тут покинув?— терпів уже Яринчин син, бо куди ж із тим клумачком.

— Еге, з літа й не такого понакидали, бачив би ти.

— Глядіть, бо я вже пішов,— гукнув зоддалік до баби.— Нате вам, баб.

— А так я собі обіпну та й буде мені. Бо глини не напасешся затиньковувати.

Богиньці аж чоло обросилося, як така робота, але й не забувалася поглядати, де там Яринчин син.

І вже як той минув школу і на горбі біля майстерень, Що їх видно цегляними боками аж сюди, став на місте-чко звертати, баба заходилась прив'язувати камеру до мішечка.

їй так було геть добре: мішечок на спині, а камера, перев'язана мідним дротиком,— баба його ще біля сільради підой-няла,— спереду.

"Еге, так я йому й скажу,— боялася вголос, прямуючи тією ж дорогою,— хай думає, що я закусилівська, чув, та закусилівська".

Ганя ж то перша додумалася, що це буде, як баба помре у лікарні. Що не забрали,— хіба не було куди чи вже так не хотіли.

— Петро, давай заберемо, щоб не казали.

То це добре, що в нього машина, нікуди не треба йти просити, сів та й поїхав на своєму молоковозі.

Баба в лікарні так само не вставала, але це якби звести її, то вона трохи йшла б попідручки. Тако на Петра подивилася, чого він тут стоїть біля неї, якийсь чужий чоловік Але ж, видно, взнала свого сина.

— Це ти, Петро, приїхав по мене?

— Заберу вас й будете вдома вже,— признався їй син,— вам там буде добре.

— А як не піду з тобою, то що ви мені зробите?

— Заберу вас осьо машиною, та й чого це ви будете тут лежати?

Баба Прокопчучка згадала за щось друге, що її мучило, але вона йому не признавалася, щоб не думав на неї нічого.

— Поставити ще тако стільців, та й тобі було б місце лягти,— казала вона, не дивлячись на Петра.

— Заберу вас у кабіну, вкрию вашим кожухом, та й буде вам тепло.

— А ти хіба мого кожуха взяв, Петька? Чого це ти моє добро чіпаєш?

Петро поклав кожуха біля неї, щоб вона могла руками помацати і взнати, що це її кожух.

— Приїдемо додоми та й покладемо кожуха в скриню,— ми ваше гляділи, щоб нічого ніхто не взяв.

— А то Гаїщрей помер, а ви почали його кожуха носити, я ж його не продавала, мені за нього давали гроші.

Петро підсунув кожуха ближче до матері й вговорював її ще їхати додому, бо чого вона тут буде лежати. Якісь порошки, то їх і так дадуть, нащо їй ця лікарня.

— То ти мене будеш везти додоми, га, Петька?—засміялася

баба Прокопчучка по-чоловічому якось.

— Я вас гарно посаджу й кожухом укрию, щоб вам тепло було,— чого ви смієтеся?

Ганя зварить картоплину, щоб скоро було, та й у чашці несе бабі в ту хату й дає в ліжко.

Баба Прокопчучка уже все з чашки пила й їла, що їй Паня принесе там,— суп який, картоплю, ну що давала.

От несе вона бабі їсти, що зварить у літній кухні, а баба бере та й каже, що вже їй нічого не хочеться.

— Ви ж казали, що хтіли їсти.

— А тепер я вже не хочу,— мовить баба Прокопчучка й дивиться собі куди-небудь, щось думає.

Ешя на неї не мала ніколи поганого слова й це мовчить, терпить — що ж ти будеш казати, як баба лежить, не встає

Ганя й повимиває біля баби й під ліжком, щоб їй було свіжо, а баба дивиться, що вона там шарудить, і бере питає знов:

— Це ти вже мені снідати несеш, Гань?

Паня що буде робити — тільки-но питалася, що баба буде їсти, й знов тихо питається:

— А що ви будете їсти, кажіть.

— Може, молока.

Зараз їй приносили молока, але баба так не брала, а починала видивлятися в чашку і вже пити не хоче.

— Що ви там бачите, що так дивитеся?— питалася Паня в свекрухи.

— Бо', що це ти мені дала таке? Я його пити не буду.

— А що таке?

— Повно соломи. Дивися на.

Ганя помовчить, поки свекруха вип'є молока, нічого їй не каже, щоб не розсердити,— це ж мати.

А баба доп'є й дивиться на дно чашки, щось хоче знов сказати. , Ш ШШ

— Повно сміття,— закричить баба й кидає чашку собі на ноги.

Ганя забере чашку й несе назад у кухню,— добре, що хоч так випила, тепер буде неголодна.

Візьме розсмішить усіх, як почне допитуватися, чи телевізор не робить. Ніхто так би й не казав, чи вона в нього буде Дивитися, але питає,— то їй там щось одкажуть, що він зіпсований і всі не дивляться, щоб вона не думала, буцім це її обманюють.

Але вона коли повірить, а коли й розсердиться, думає, що Це з нею дрочаться,— мовляв, усе одно помре і не треба їй ніякого телевізора.

— То хай Петро покличе Миколу та й той справить.

Це так, видно, їй хотілося подивитися наостанок, й вона вже не відчепиться — буде взнавати.

Вона колись його в хаті не бажала бачити, так сердилася на всіх, але раз дивляться, а баба Прокопчучка вдибує у їхню кімнату зі стільчиком і сідає під грубою. І вже потім не гнівалася, а тихенько зайде й сяде, виклавши кульгаву ногу на паличку. їй ніхто нічого не казав, що скільки вона прокльонів вилила на них за цього телевізора, а тепер і не згадує.

— Миколи нема вдома, його в лікарню забрали.

— Чого це вони всі слабі, хіба їм тра помирати так скоро?

— А шо ж,— казала їй Ганя, вона це й не одходила від голів.— Думаєте, тепер молодь така слаба робиться.

— Чого це вони слабіють, хіба їм погано живеться. Хай до роботи стають.

— Тож роблять...

— То хоч радіво включіть, як телевізора так шкодуєте.

— Хіба ми вам коли шкодували, ми ж не винуваті, що несправний. Прийде Микола з лікарні, попросимо, щоб справив.

Бабі ставало важко дихати, й Ганя мусила її брати попідруки й підсовувати на подушку вище.

— Тако в серці повно понатикувано голочок,— пробувала себе баба за груди.

— Де ш це вони в вас понабиралися,— так наче вже питає в неї.

— А я їх ціле життя збирала.

— То, може, вам що принести випити й з'їсти, кажіть.

— Нічого я не хочу випити й їсти. Мені вже стало лекше, то я попробую встати, може, що порати буду.

— Лежіть, я все пороблю. Ха-но лекше стане, то будете робити. Картоплю копатимем разом.

— А хіба ви садили мого города, кажи-но?

— Чо це я свого посаджу, а вашого ні. Ми ж вам все помагали. •"

— То й ви ж брали мою картоплю. Хіба я вам жаліла?

— Ви добрі були — як нашої не вистачало, то ми вашу брали. Вашої картоплі більш на насіння йшло.

— О, то в мене картопля гарна була,— чого ти кажеш?

— Я кажу, що ми брали в вас, ви хіба забули?

— Чом я забула! Я ще при пам'яті.

— То я вам щось дам їсти чи ви поспите?

Баба махнула на неї рукою, наче вдарить хотіла. Гіаня подумала, що то вона її так до себе кличе.

Але баба голосно казала, аж немов крикнуть хотіла на всю хату:

— Включи-но це радіо, чого воно так тихо балакає.

— Я на всю ручку включила, хіба вам так добре не чути, мам?

— Чого це вони всі в ту Америку "ідуть,— це їм там добре так?

— Що вам там хто казав,— аж розсердилася Ганя,— нате-но молока випийте.

— То чого ж це туди їхать, як вдома роботи стільки.

— Г-а-а, мовчіть, воно вам там треба.

— А оно ж передають, чи ти думаєш, що я вже така глуха. ■ — Помовчте, хай собі балакають.— Ганя пішла в ту хату,

щоб виключити радіо, але побоялася, щоб це баба знов не розкричалася.— Цитьте-но тамо.

— Що ти мені слова не даєш сказати. Я розкажу Петьці, що ти на мене кричала.

— То хіба вже я на вас так кричала? Я вам легше хотіла зробити. *

Баба наче почала дрімати, зіпершись на один лікоть, аж щось хрипіло у неї в горлі,— такі хрипи виходили й не давали їй добре дихнути. Але вона розіжмурила трохи очі, шукаючи Ешю по хаті.

— Йди-но бика напій, чо ти тут кіля мене стоїш, не даєш мені дихати?

— Я ж хотіла йти порать, а ви мене не пускали, може, вам чогось страшно так стало?

— Йди бика напій, Г-а-аню,— стогнала з тієї маленької, де піч, хати. — •

Але й на поріг стати не дала.

— Ганю-ю, ти бика напоїла?—через кашель допитувалася баба Прокопчучка.

Ганя з більшої кімнати їй відповідала:

— Ви ж мені казали, я не забулася.

— Чого це він так стогне,— нема кому ради дати...

— Може, він з ваших рук хоче напитися,— догадувалася

Ганя собі й раділа, що так бабу хвалить.

— Візьми меї картоплі, Г-а-ню. Вашої ж мало.

— Ви нам казали, то ми трохи вашої брали.

— А ви хіба вже посадили города, що ти так кажеш?

— Хай-но осьо Клава скаже, вона нам помагала садити города.

Баба налапала чорною рукою Клавину кофту й трималася так за ґудзика.

— Не чіпай-но Клави, хай посидить трохи кіля мене. А то ви всі десь порозбігалися, що нема кому слова сказати.

Ганя заглянула до них у ту хату проз занавісочку та й зовсім тихо мовила:

— Хай Клава посидить з вами,— вже ж такої роботи нема. Баба довго мовчала, затим прийняла од Клави руку, аж

вона впала на груди бабі, що чутно стало.

— Паню. Я тобі щось хочу сказати. Хай Клава чує.

— То кажіть.

— Вам того городу хватає, що ви маєте з Петром?

— Чому ні. Ви ж вторік нам ще смужку вділили, де грядки починалися.

— То візьміть ще смужку, за грядками. Там ще ж у беріг є трохи мого городу.

— Там ще вашого є трохи, у беріг. Там гарно родить. Це з нашого боку никше й нас заливає. А в вас викше.

— То вділи ще смужку.

— Може ж, ви підведетеся, як вам лекше стане.

— Вже-е. Скажи Петрові, що я сказала.

— Я скажу Петрові, що ви сказали вділити ще смужку

з вашої половини.

Баба далі мовчала й так дихала, аж Паня з Клавою переглянулися.

— Диви,— обізвалася баба,— чогось бичок втих. Аж мені їсти захтілося,— сміялася баба, показуючи залізні зуби.— Вне-си-но щось добре, Ганю.

Клава, її онука, якраз за першою була дитиною,— але таке надворі робилося, що вона нікуди не виходила з хати. Та й це каже бабі, що так позатягувало, як-то на дощ.

— Якби дощ,— не вірила баба,— а то град упаде, пожди-но.

Баба почала згадувати якогось чоловіка, що вже була про нього колись казала, а це тепер знов подумала.

— Клаво-о,— тихо немов гукала онуку баба Прокопчучка,— то це той чоловік не приходив, кажеш?

— То якби він знав, де ви живете,— одразу аж тішилася цій новій грі Клава.

— Хіба це йому так тяжко взнати, де я живу. Я ж на

нього трохи подумала, що він сільський вчитель або агроном. ии|

Клава нагиналася, спершись до грубки,— вона тако собі й бабі напалить у грубці, та й тепло їм на цілий день. їй добре було чутно, геть як баба дихає на тому ліжкові.

— Може, де в газету написати, тепер же людей находять, хто хоче.

Клава перейшла на бабину половину хати, хотіла сісти біля баби скраю.

— Якби це ви його хоча трохи згадали, який він із себе, а то що ви про нього скажете,— Клава так помагала бабі, щоб та не збилася з думки.

Добре баба запам'ятала його,— вона б тепер хіба обзивалася, якби не знала... Це такий був чоловік, що вона його обід з'їла й подякувати забула.

— Клав, а як я надумаю та й ти будеш у Житомирі, то ти взнаєш для мене?

— Чом ні.— Клава за першим словом дивилася бабі на голову, а потім знов очі опустила на землю, так їй трохи й живота свого стало видно.— Я буду в людей питатися, чи не бачили вони того чоловіка, що ви його обід з'їли.

— Я тобі послям скажу за його, але ти матері не кажи. Чула-а-а, Клаво?— Баба заворушилася, буцім у неї нічого вже не боліло.— Хіба мені так кортіло тої страви... Я собі спиталася у дівчат, чи це тут Клава робить, а вони сміються. Кажуть, хіба ви не знаєте, де ваша гонука робить. Чо я не знаю, кажу тим дівчатам, що сміялися з мене, я питаюся, чи це Клава сьодня чергує. Ну то вони мені всипали щось там, на стіл ставлять, а я вже думала йти на гантобус,— я собі на станції пожду. Дівчата мені дали їсти, я сіла попробувати цеї юшки, що там люди їдять, а якийсь чоловік так на мене дивиться, що це я сьорбаю цю юшку з

хлібом. Але він бере там якісь катлети їсть, а потім встає, йде, приносить ще одну шклянку й половину кампоту собі одлив і п'є,— Баба пробувала спинатись на руки й голосно в когось допитувалась:— Де це так Пші довго нема? — Вона за Клаву геть була забулася, а коли згадала за онуку, то спиталася знов:— Це мати десь до Марини пішла, так не хоче з нами посидіти?

— Вона пішла Оліка виглядати з автобуса. Олік поїхав у Житомир щось собі купити.

— Що ти мені кажеш за Оліка,— не вірила баба Прокопчучка,— хіба я не знаю, що Оліка з досвіта так довго нема.

— Він, може, вам щось привезе, а ви на нього кажете.

— Хіба він знає, що мені треба купити?— спиталася довірливо баба.

— Чого це він не знатиме,— що він, маленький.

— Чуй-но, Клава,— згадала нарешті баба про свою давнішу мову,— може, він що знає за того чоловіка? Що це я стала потроху забуватися, а то б я сама написала. Він мені же ж ні слова не сказав,— це є такі люди на світі. Клаво-о-о, де ти? Чо ти мене не слухаїш, як я тобі що розказую. Дивися-но цюди, що було далі. Я лапнула, де моя торба, а її десь нема. Бо', що це робити. Коли я вглядаюся, то лежить моя торба далі, а на столі стоїть мій гобід нечіпаний.

Ганя викликала дочку в цю більшу хату, щось хотіла в неї спитатися.

— Чуйно, Клаво, питаюся Оліка, що ти купив бабі, а він мовчить. "

Клава аж гнівалася на матір.

— То чо він буде стояти тамо, нема йому роботи.— Але надумала так:— Може, баба вже забулася.

Мати ввела Оліка до баби, й тепер вони усі четверо поставали біля бабиного ліжка. Ігор, скільки вдома як не сидить, а все одно прибіг.

Та й баба дивилася на свого Оліка, от не взнавала. Ганя од столу аж похилилася трохи до них, щоб спитатися.

— Чого це ви на Оліка так дивитеся? — не сумно запитала, а весело немов.— Хіба ви не бачите, що це Олік?

— Чо це я не бачу,— вредним голосом обізвалася баба Прокопчучка, — Олік на Гандрея мого схожий.

— То спитайтеся в нього щось,— помагала матері Клава й собі, вона бачила, що баба то може сказати слово, але не дуже хоче.

Баба Прокопчучка думала, що це з неї сміються.

— Що я буду його питати,— гнівалася далі баба,— як я його гобід з'їла, а він мовчить і нічого не каже.

— Хіба це Олік вам так схожий на того чоловіка, що ви його обід з'їли?

— А що ж ти думала! Це мій Олік такий, як той чоловік, але Олік більше на Гандрея схожий.

— То це ж ви не дідового Андрейового обіда з'їли, дід Андрей тоді з вами не їздив.

— А де ж він був, Клаво?

— Він у лікарні якраз лежав.

— То нашо ж ви мене відпустили в Житомир, а дід лежав у лікарні?

— Ви хотіли Клаву побачити, де вона робить,— стала ближче Ганя.— Та й ви потім, як верталися з Житомира, заходили до діда.

— Я вже забулася, Ганю. Ти мені розкажи.

— Що ж вам розказувати. Дивіться.— Паня аж руками показувала.— Вертаєтеся ви з Житомира, проситеся, щоб вас зсадили біля лікарні, там трошки під гору пройшли, та й.

— Та й це я там так довго лежала, що ви мене аж типір забрали.

— Вас тоді Петро привіз додоми.

— А він знав, що я в лікарні? Що ти таке кажеш?

— Йому сказали, що ви до діда зайшли, та й він заїхав був за вами. •

— Нашо ж ви мене звідти забрали, мені там так добре

було.

— А хіба вам удома погано?— вже питалася Клава.

— Певно що. Я хтіла зайти до Ярини, щоб вона мені фартуха зчепила. А хата замикана.

— Пождіть, вона скоро буде. Вона в дочки дітей глядить. Ганя трохи чіпала Оліка за спину, але щоб баба не бачила,— хай би вже показав, що в нього є.

— Дивіться-но, ось Олік приїхав,— казала Ганя,— він вам щось хоче сказати.

Баба огляділася по стінах й найшла Оліка, стала його потроху впізнавати.

— Ти, Олік, такий схожий на того чоловіка, як побув у Житомирі. Що ти в тому Житомирі робив?

— Мене хочуть в армію брати, та й кликали — що, хіба не

мона?

— То підеш.

— Вгадайте, які Ігор собі труси хтів, баб? — звеселіла якось так зразу Клава.

— Сині.

— А Олік каже, що зелені купив,— далі не здавалася Клава

перед бабою.

— Нашо ж він так зробив? Ігор хтів сині, я чула.

— Ану-но показуй, Олік,— сміялася Ганя й собі, притуливши набряклі пальці до губів: це зараз таке щось як покажуть! — Бо Ігор їх і вдягать не захоче.— Олік розстелив пакуночка на бабиних ногах, і всі засміялися, а Паня сказала:— То ж сині. Де це ти навчився брехати, Олік.

А баба з усіма так сміялася, аж закашлялася.

Спробувала подивитися вгору, яку там Арсен антену виставив понад хату, що їй аж світла в вікні поменшало. Хіба б уже зовсім пам'яті не було, але ж бачила і Яринчиного сина, як він допомагав дротики натягувати; ці діти якісь дружні, не так, як батьки.

"Аж у небо впирає,— думала за цю тичку,—й що він там буде бачити?"

Арсен домотував на руку дріт і поглядав у той край — еге, думає, до кого ця баба лепече.

Богинька зранку вдягла синового кожуха — тільки й добра перепало, і валянки биті, щоб іти до церкви.

Хороба якась цього пана принесла; вона б його й не хотіла вже мати за квартиранта, так цього спокою чось нема у світі; ще й за когось відповідай. Але розказує, як глину в сусідки міняв на яблука, ну та й не візьме жаль тебе знов. Набирає четверте відро, а та через двір навприсядки — неси-но ще ідне відро яблук.

Таке йому життя в тому містечку чи де там.

Бабу зразу переляк взяв, що хтось її хату малює,— думала, знов цей перепис; скіки ви вже будете переписувати "(ден з другим. Та й попобігала за свого города,— а не одрізали, думаєш, часточки. Арсен каже, що на той рік кукурудзи насіє, там така латочка од сільпівського тину, еге, юна побачить. Як нічиє, то хай так і буде, і ти його не займай, чув.

Вона вже й мовчала, як ті бригадою вкопали їй ♦залізного" стовпа під вікно — якраз так лінія їм ішла.

"Як буде хата валитися, то прив'яжете до стовпа",— сміялися ці розумні, а вона, дурна, повірила зразу. Хаточко моя ріднесенька, що ж це ми з тобою робитимем!

"Ще ця хата переживе ваші стовпи",— сварилася Богинька до вулиці, хоч та бригада вже десь під Розкопаною ями довбала.

Але обв'язала стовпа дротиком мідним і почіпляла до нього пучечки якісь — трава, синька у вузлику А як хату мастила, то, поки рук, обвезяла й стовпа: стіна біла і стовп проти вікна білий.

Вона цьому художнику сказала "ви пан", а він так здивувався, що чого ж це він "пан", але вона йому не попустила ("бо ви не такий, як усі"), і йому так утішно було, баба ж бачила. Але як він сказав малювати хату ЇЇ, то баба не змовчала ще й так: "А чого це ти, сину, мою хату малюєш? Оно в сусіда гарніша, нова".— "А вгадайте".— "Де б я вгадала". Художник тоді аж засміявся: "А ваш сусід стару грушу зрізав — навіщо?"

Чи я тобі знаю, чув,— може, палива бракувало.

Й хату вимастила (зі стовпчиком), і хмиз у сінці повносила — ну, одне слово, боялася, щоб хата не вийшла погано. Вона й похвалила художника, бо хата намальована гарніша була, як так. Вона тільки побоялася взнати, щоб він продав картину. "А, не буду питати, це ж його праця",— подумала послям.

То це хоч така радість була їй на душі — згадала собі, й уже од розібраної аптеки озирнулася на край свеї хати — а стовпа ж як видко — й далі пішла слизькою стежечкою.

♦Хай він теперечки втішається, що має над хатою,— додавалася й ще одна радість.— Пишні які".

Десь вона не догледіла наперед дороги,— цього Зуя виперло, й товче ним, і вже мусиш дивитися, яке воно дурне.

Богинька йому лихого не згадувала, хай живе, як хоче,— багачі поробилися! Як просила діжечку за десять продати — ні, не підходь. За таку працю, ♦понімаїш", десятку. П'ятнадцять — ще б подумав, це таке, як старій людині.

♦Повсихають вони тобі за такі гроші, пожди-но",— твердо тоді назначила баба Богинька.

Попробувала зійти на нечіпаний сніг, щоб же Яринчиним городом обійти,— де тут тобі яка дорога, оце-го одна.

♦Човпеться, чорт твою маму знає, чого ти човпешся".

— Баште, цьоцю, що роблю,— не так бачила, як чула з-під хустки.

— А-е-е-е,— аж млосно бабі робилося.

Зуй усе нашарував попід полами кожуха, а поли знов обпадали, і знову йому робота.

— Ту я ж схувався,— просився Зуй од баби.

— А-е-е.

— Ну то ша,— й собі розсердився Зуй.— Понімаїш.

Ще до соші було скількись пройти, й вона спинилась — аж кортіло їй оглянутися.

♦Це добре, що я вггугана, то' мені тяжко вглядаться,— раділа Богинька цій думці.— Всохне воно тобі за такі гроші, так, так".

♦Хай би він його намалював такого, та повісили десь",— аж заплющились бабі очі від сміху.

Але це тобі такі малюнки, що ти будеш робити; як люди причинуватими стають. Казали Бойчуковій Марині, хай у клубі намалюють, й вона й балакати не хоче, каже: ♦Мій син гарно вчився — це правда, а я в клуб ніколи не ходила, хай мені в церкві буде". І от чутка, що вона заплатила, і за гроші зробили, такий намальований Іван — люди казали. Марина ходить та й плаче; їй кажуть, що в клубі й молодь бачила б, а тут — хто? ♦Мені його привезли, мого сина, то не тра їм бачити, бо я його сама не бачила, тільки носа і очі в віконечко видко було. І не людський він, і не мій, нічий — така його доля".

На похороні вона то побувала; та й тобі такий похорон — люди боялися підійти попрощатися. Солдатів навезли, хтось з їхніх виступав, стріляли й поїхали собі. Команда їм була уночі ховати, але Марина не дала. "Це мій син, я його по-людськи поховаю". Братова в'їлася чогось: "Як у них такий порядок, то що ти видумуєш!" Та й вони зара не балакають.

Богинька почіпала ковінькою на тому місці, де в город звертала.

"Геть втануло",— дивилася баба на жовті залози, буцімто такі коні йшли з базару, та й поставали, і це їхні сліди видко.

Взяла заглянула з-під долоні у бік Яринчиного садка — чи ніхто не порається біля хлівчика? Така хатина, як сиротина, стоїть на білому снігові, аж бери кажи на неї нічия.

Бо треба було Ярині з цею хатою затіювати,— а тепер осьдо ради не даси.

Що дим з комина в Ярини йшов, то вона бачила, але як їй спитатися за сина, вона не знала; кіно з цеї баби: найма-т и прийшла.

"Тю, аж шкура побабчилася од холоду,— баба висякалася на сніг, втерла сльози, ставши за вітром.— Тра-но йти".

В спину їй було тепло, і голова вкутана — як у хатці маленькій; безвісти б тако зайшла. То вже їй за цього Яринчиного сина добріша думка стала.

"Я йому дам, що бабі гостинця не привіз".

Але городом стежечки не було протоптаної — десь до льоху давно хазяям діла нема,— хоч їй боятися чого: калоші глибокі. 1

"Ото як він мене вилає та згадає за батька — буде тоді".

Богинька трохи поцюкала паличкою по жовтому втану-лому снігові, де типіро човпів Зуй, щоб не так видно було людям та щоб яка кицька не нализькалася, й покульгала од-проти соші.

То хвіртка в Яринки так прихилялася, а це на завіси поставлена,— хтось же тобі зробив, кажи, само воно не стане.

— Яринко-о, йдіть-но цюди, щось маю сказати.

— То ви, тітко. А я-но хотіла порать.

— Йшла осьо від Бери й зайшла.

— То проходьте далі.

— Еге, стіко роботи, що аби крутився. Ви не знаєте, кого б це найняти, щоб мені стовпчика на городі зрізав?

— Хто вам буде в неділю робити.

— Цс що, в неділю людей мона дома застати Вера чось надута, я в Михайла хотіла спитаться.

— Арсеня було б попросити. Тако по-сусідськи, та й.

— Еге, смійтеся, смійтеся.

— То це він вам не подарував досі?

— Антося часом молока внесе, але мовчить. Нічо не каже, вона Гарсея боїться. А я її не хочу чіпати.

Богинька обтупувала собі більше місця в снігові збоку стежки,— так не хотіла ставати на це широке прокидане. Хтось тобі так гарно вималював цю вуличку до порога.

— Кажіть голосніше, Яринко,— баба ступнула ще крочок уперед.

— Кажу, не палила, бо як сама, то й охоти нема,— наче виправдовувалася перед цією глухою бабою— Тако що-не-будь у рот вкинеш.

— Я була б сина просила, але йому є клопоту: я в нього за брикет ходила довідатися.

— А він каже, що добуде? — цікаво стало Ярині.

— Мовчіть, Яринко, так, як оно вам дістане.

— Попросили б сина — що, він вам хіба відмовить? — знов підказувала Ярина од дверей.

— Я до нього пішла, а він, бідний, рибу ловить,— голодний, певне. Вона ж йому нічого не варить.

Як осьо бачить те хазяйнування. Була в неї грубка літня під сливкою старою; вона на весну обмащувала й грубку і сливку рудою глиною, а щіточку, стерту вже, ховала в дупельце,— колись гілляку одчахнуло, ще як тутечки дроти тягали, проте стоїть її сливка, не всохла.

Скільки вона тій "-гучительці" не казала — ні, та по-своєму З відро вугілля бехне, аж чад горою йде. І вона ж її не сварила, а тільки показувала Обіпреться ліктем на коліно й легенько совочком попіл вибере, щоб не куріло, а згоріле вугілля по зернині з грубки виймає, перебере — іще на раз буде.

— Так мені, Яринко, тяжко, що вмерла б. Якби сказали переступити оцю~го нитку й помреш — переступила б. Єй-бо. Що кажете, Яринко?

— А Вера вам що?

— Та я з нею не балакала — чось така надута.— Богинька зняла рукавицю й тернула під носом; вже мала йти з двору, та знов за "гучительку" цю-.— Я думала, з неї людину зроблю, а вона й слова не змовчить. Кричить ґвалт, ну.

— Ярина не хотіла за це обзиватися, їй та жіночка й сподобалася, з Західної десь.

— Хіба я тоді не казала, Яринко? Кого хоч бери, тільки не гучительку.

— То ви якось казали.

— Вона таменьки злигалася з тим другим гучителем, за-кусилівським. Але не вірте нікому, Яринко. Бо вона дітей научала не того, що треба. А син мій собі тями не складе, а то щоб нею владав,— еге. Не думайте, її викликали.

— За Т^ембача, може, діло мали. Де шифер на хату брали.

— Мій син тоді в лікарні вже був. Я за ними вбома здоров'я не мала, Ярино. Думала, як і її заберуть у допр, то я здурію сама на цьому містечку.

— Нічого їй там не буде, вилають, та й годі.

— Еге, Яринк?

— Йдіть оно сторожувати у швейну, Тоня вчора питалася.

— Тоня добра, я знаю. Але мені тяжко, Яринко.

— Замели б раз на день і вдома сиділи — хіба ви такі нездорові.

— Така здорова, як павугина втроє.

— То йдіть,— Ярина таким дрібним сміхом аж підбадьорити хотіла Богиньку.

— Але хай би її забрали к лихій годині, то я сина до себе перевела б. Хоч би не голодний ходив.

— Заносили б йому коли, як вона так цеї хати збігає.

— Мені діти часом кажуть: дивіться, бабо, ондьо ваш син у шпилю рибу ловить.

— Та й має щось.

— Принесла раз смальцю, то вона собакам викинула. Дає йому гроші, йди, каже, в їдальню. Що, в нього матері нема?

Богинька пом'яла мішечка під рукою,— сухарі то вона виклала Вериній корові, у цебер висипала, а та й не глянула. Було б Ярині осьо віддати; тут хоч побалакала з людиною.

Довгенько монялася з дротиком, — зачиняла за собою, як уступала в подвір'я,— й сама ця хвіртка на неї одчинилася, так до ладу прироблено.

— То заходьте ще коли,— просила Ярина, нагинаючись до вихололого банячка.

— Дайте, дайте поросяті, заки з теплом,— у штахети проказувала Богинька; вона й ще почекала, поки Ярина з хлівчика виходитиме.

Чогось їй аж запахло тим свинячим,— вона й собі коли там любила з банячка вибрати, котрі більші й твердіші, зо три картоплини, і сіллю присолити до старого сала чи здору.

♦Хай уже в хату зайде,— думала баба за хвірткою,— а то в цьому летніку яке тепло".

— А я це типір буду палити,— балакала про себе Богинька; вона передумала йти проз аптеку.

У вуличку від їдальні звертав кіньми Параскун; вона бачила, що в соломі там зо два бідони порожні похитуються,— хто тобі що дасть...

Це б вона з-під кози з кварту вділила, але воно їм нащо, їм тра коров'ячого. Така зима немолочна, чув. А вони казяться, ходять по хатах просять — дайте, скільки можете. їм план

доводять, та й що хоч роби.

Бабі аж шкода цих депутатів, що бігають з відрами. А хіба ця корова що винна?

♦Стану та подивлюся,— може, буде їхати".— Вона взялася за штахетку скраю Яринчиного городу, так чогось хотілося взнати за те молоко.

Ярина з порожнім банячком у руці боязко відщипнула до кухні клямку, коліном приважуючи двері, щоб не дзенькнуло. 4"

Вона сина бачила на лаві в куточку; аж вушко в нього пашіло — так гарно у грубці зайнялося; але боялася й чіпати, хай собі там щось думає. Аби в хаті, щоб удома.

— Я з цими баняками колись як мучився,— казав син, дивлячись десь у світ, нема відома, що він там бачить. А сидить геть, як дід Максим, її вітчим.

♦На лаву зіпреться й щось думає".

— А тепер би робив?— аж не дихала, питаючись; добре, що обзивається.

— Батько стане й дивиться, як я замішую, а я беру спиною посунуся до нього.

— А це сунувся б? — якась надія з радістю ховалася в голосі.

— Я знаю? Лихий такий був, що це батько наглядає за мною. Обійде з того боку й знов дивиться. Що йому так?

— Я тобі розкажу іншим разом, сину.

— Ці руки й так закоцюбнуть.

— Він любив трохи командувати, я тобі зразу кажу. Чогось його на те офіцерство потягло.

Ярина посовувала ще не дуже гарячі фанерки пальцем, щоб викинути на брикет вугілля, і добре бачила, яка вогнева квіточка впала синові на щоку.

Грівся б собі, дурний,— чо в той клуб так рано пертися?

Але про мене; якісь там художники поприсвджали.

Чого він їх так з армії полюбив,— він же там щось і сам малював. Йому й учителі гарні оцінки за малювання ставили.

— Оно ваша баба знов шкрьомбає,— хитнувся син до вікна, щоб розгледіти.

— Чого це вона, диви, не дасть посидіти.

— Таких сусідів маєте,— щось трохи сміху найшло на нього.— Ми повставали з автобуса і йшли з бабою, а вона мене не взнала.

— То вона боїться, каже, хтось її хоче задушити. Меле, не має роботи.

— Хай би сказала щось, то я поміг би.

— Може, вона щось скаже,— я тобі там знаю. Вийду осьо. Ярина застала Богиньку на тому самому місці; баба далі

аж наче й боялася йти.

А це ще побачила Ярину, то чого лізти, вона й так побалакає.

— Дивіться-но цюди, Яринко. Я щось забулася сказати.

— А я дивлюся в вікно, думаю, чого це ви стали вертаться.

— Я б вам сказала, Яринко. Але як їм діла нема до людини, то я помовчу. Вони мені пенсії не дали, кажуть, де ви були, як тра було в колгоспі робити. А я за цими інвалідами гляділа,— кому вони тра були ще.

— Поїдьте в собез, що вам сказати.

— Чуйте,— голосно забалакала Богинька,— вони ж козячого молока не хтять брати. Пани такі поробилися.

— То як це немолочний рік, мені Ганя, сестра, казала. По півлітрі дає.

— Я взяла Вері сухарі поодцавала,— вона аж повернулася, тако за тонким деревом їй добре видно Бойчукову хату,— вона корову держить.

— А ми давно корівку спродали. А так: то в молочарні коли брали, мене там дівчата знають.

— Не мала я кози, то візьму у Вери молока, а сухарика в слоїк покладу.

— Це так роблять,— Ярина згадала, що в молочарню то вона посилала без хліба.

— А це не хтять козячого молока брати.

— Люди хіба так не беруть? По селі ж мало, щоб хто держав кози.

Богинька обітерла рота в куточках — так трохи піна знедавна почала проступати, от здушує в грудях, і порожньо якось — немов там ширше, як у цьому світі всенькому.

— Треба здавати хоч краплю. А так хто мені запише.

— Йдіть до сина, хай щось поможе.

— Я поїду до дочки в Житомир — що вона мені скаже. Цэа Миколу якось рятувати. Ця гучителька його ззість

— Багато хто так нарятував.

— Яринко, ви мене не знаєте. Я вже стара. Я нічо так не боюся. Але я його до себе заберу.

— То будете знов у сварці, воно вам треба?

— Правду кажете, вона така вредна, що й гочі повидирає. Я йду їм города трохи одкопати. Хоч гарбузи якісь будуть. А то вже й люди оно кажуть. А вона за сапу та до мене. Добре, що машина їхала, дядьки якісь оборонили. Та й тако ходжу, баште, порубана.

— А-бо. 1

— І в Житомир їздила, щоб одділитися від них.

— А тепер знов докупи хочете.

— Не смійтеся, Яринко.— Баба вмовкла трохи — якась така собі аж маленька зробилася в одежі.— А він балакає з нею!

— То мусить, бо це його жінка.

— Він як був здоровіший, то сам зривався втікати од неї. Годі, каже, перебираюсь до мами. Піаніно висадять з хлопцями на воза, а вона як собака скаче та клумаки в город, у город.

— Отако?

— Еге. А потім посилає в школу дитину, дає однести сидора на роботу. Ото наїдок.

— То заходьте ще коли, тітко Богинько.

— Буду мати час, то зайду. Мені треба щось спитаться.

— То спитаєтеся.

Баба бралася за мішечка під рукою — треба вже йти. Що вона тут вистоїть на цьому морозі? Як вони всі мов понаймалися, чогось віри нікому нема, й це де хоч дівайся.

— Яринко-о, Яринк Я вам осьо забула дати. Богинька розв'язала вузлика на коліні, якісь у неї там

пиріжки були.

— Візьміть-но синові передасте гостинця од баби,— довго виповивала більшого якогось пиріжка.

— Та він же зчерствіє, поки що.

— Це мені Вера дала, то я сама не ззім. Хай він їсть. Може, й мені коли що доведеться.

— Я вам знаю, коли він що буде їсти.

— Ви йому дайте. Кажіть, що баба гостинця передала Він мене знає.

— Я візьму, як ви так хочете. Спасибі вам.

Ярина сховала пиріжка під фартушок — так у руці й тримала.

— Хай їсть на здоров'я.

— Та й цс ви зара куди?

— Тра йти додом. В мене ще коза недояна. ІЬть тамо стіни пообгризує.

— Чого це тебе знов приперло? — бубонить на лаві навпроти замерзлого вікна, обіпершись однією рукою, а другу поклавши біля живота — пальці на ній мов повідрубувані й знов пришиті. І вже мовби до когось ще, не тільки:— Наркомани бісові.

— Ти диви, я до вас і боком, і скоком...— для першого разу жартує Танька.

Та байдуже їй, живи собі. Коли батько почав пити й битися, мати сама його покинула. Переїхав у це село до сина й хвалиться усім: "Тут мій пуп закопаний".

— О, знов командує,— гукає старий з лави, хоч Танька й слова не каже.— Маку скільки не вродить, то повивозить все до мачини.

— А тут пуп мій закопаний,— перекривляє тако. Щоб знав, як чіплятися.

За що вже за інше то й змовчала б — от вже ж з таким батьком. Але як цим гноєм чути — що ти йому скажеш. І від куфайки, і від тих пальців неживих, хоч ними цигарку скрутити й подужає. їздовим не робить скільки оно, а все одно. Кухта дивиться тако якось по-півнячому, балакає й не затулиться.

З рота того — ну не здихнеш.

Та хай вони собі наговоряться; сьогодні неділя, і він добре знає, що вини на йому аніякої Зайде невістка в хату, а він аж засовається на лаві, "м'яку" руку встромляє під коліно — насидів за ранок тепла, хай гріється. Вона ж у нього бідненька, глядіти тра, а хіба цим туркам докажеш, їм одна дай, та й годі

В нього аж сльоза десь візьметься углибині, але до ока не докочується, він її не пускає. Тільки зиркне ображено на всіх — тиняються по хаті, скільки той обід збирати,— і знов розговіється. Невістка в комору, і він півнячим оком за нею, тихенько з усієї сили втягне того далекого п'янкого духу, аж у горлі заболить, і вже як і не чути нічого, все одно принюхується. А так то він добре знає, що то за капки капають в лійочку, його туди не пускають, та й взагалі ніхто ані слова,— ну то й хороба з вами.

Чи він звечора сам не бачив, як вони там біля мисника перешіптувалися (це така потороч, від батька ховаються), щось вносили, крекчучи, і в комору пхали

Він то й не виглянув, де спав, бо й так чутно було, як запахло в кислими буряками.

Однаково ж уночі їх обдурив, хоч вони довго й не лягали і мусив перетерпіти,— прокрався в одних кальсонах до комори, зачерпнув алюмінієвою квартою з дна, вдушуючи буряки, і, зітхнувши полегшено та уважно вдивляючись в маленьке віконечко під самою стелею, мовби що крізь нього видко, вперше, мабуть, пошкодував, що нема дверей у комору з сіней.

♦Вигадав на свою голову",— думав Кухта і ждав тієї хвилини, коли відригнеться, щоб послям вертатися в хату.

♦Кричить ґвалт, ну",— подумав і за дочку Таньку, але більшого в душі не знайшлося, як це, бо саме відригнулося, і Кухта здоровішою рукою підсмикнув кальсони, щоб, бува, не спали посеред хати — йти ж через невістчину кімнату...

Танька внесла ще брикету й накидала в грубку. Палиться в хаті, а тепло, звісно ж, і в комору йде. Кухта хитро зробив.

— Гляньте, скільки вже переробила, а вона — куфайку на себе, хусткою обв'язалася і сидить в коморі.

— А то хіба не робота? — йому невістки бувало й шкода.

— Еге, це тільки в вас робота, це ви мені побалакайте, ще скажіть. * •■ г

— Якої хороби ти причепилася? — Кухта посунувся далі з нагрітого місця, сердито на шибку подивився: на неї вже сонця трохи лягло.

— Хіба вона рано встане й зварить чоловікові? Як не наварю осьо, то буде вам закуска.

Кухта скікнув з лави, гребнув рукою попід низом, за валянками.

— Та їжте, вогню б ви понаїдалися. Мені в буфеті дадуть.

— А хто ж вам набор дурний дасть?

— Одроблю колись, не бійся.

Увійшла з комори Галя, й Кухта передумав у буфет бігти. Знов виліз на лаву, тільки валянки не роззував. Це таке: сидітимеш сиднем, а не діждешся.

— Галю, улий мені, я піду соломи привезу.

Це б на одну Галю, то й мови не було, а так — хоч не заїкайся.

— Що, вже вам улити? А хто це спочатку несе, а тоді привозить?

— Який же тобі дурень за так робитиме. По чарці хлопцям наллєш — накидають. Шоферові дай, тоді поїде.

— Чим же ви привезете, як сьодні вихідний? — виправдовувалася перед братовою Галя.

— Мені хлопці вбіцяли тракторцем.

— Чи я знаю?—вагалася Галя і вже шукала в миснику пляшечку якусь, а Танька ніяк не вгавала:

— Впоралися б, а тоді вгощали. Боже, коли вже ви свої

роти позаливаєте.

Кухта застібував ґудзика на комірці, а пальці чогось тремтіли і ґудзичок не потрапляв у петельку.

— То ти, Танько, не знаєш, яке життя на селі. А балакаєш. Галя обізвалася од мисника: — Тат, а як з-під олії, то нічого?

— Та хай яка буде, доню.

Невістка сховала пляшечку під край хустки і вийшла в комору, тихенько причинивши двері.

— В хаті ховаєтесь он, боїтеся цілого світу,— не втекло од Таньчиних очей.

— Ти-но поживи з нами, тоді побачимо, яка ти розумна.

— А що ж — мовчати й мовчати? На тому лежаку вже боки повідлежували.

Кухта побачив невістку зі згорточком,— навіть тих двоє берегів на перкалевому рушничку впізнав,— і махнув на Таньку: вари собі там.

— Давай, доню, я так з рушничком і візьму, вже ж людям

приємніше буде.

— Вдягніться, тату,— попросила невістка, бо він тримався за клямку йти вже, навстоячки озуваючи калоші.

— Це, я бачу, добра солома буде,— байдужим голосом тако мовила Танька, пробуючи страву на смак

Через якийсь час увійшов батько, втретє вистукав ноги біля порога. Бо чули, що й там стукав: у сінях та надворі.

— А де ж солома?—спитала Галя, заглядаючи на вікно.

— Та чорт її маму знає. І могорича взяли, і діла не зробили.

— А я хіба не казала, не говорила? — Танька.

— Ти хоч не гавкай,— сонним голосом, позіхаючи, озвався Кухта.— Ой, дайте я піду ляжу, так мені недобре. Це вже я, мабуть, скоро вмру.

Кухта сліпо мацав, на що б зіпертися, тягея до лежанки.

— То хоч гарячого посьорбайте,— Галя йому.

— Та яке йому гаряче,— не бачиш, он уже очі позаливав? Танька запнулася хусткою попід руки й простоволоса

подалася у двір — чорт якийсь її туди пхав.

Там вона побачила, що їй треба: до хлівчика вели чиїсь більші од її сліди.

Та й вона скоро в хату зайшла, показуючи братовій знахідку, у дровах знайдену.

— Бачиш, яка солома,— А тоді до лежанки:—Я б вам її на голові розбила, як ви вже всіх мучите.

— Мені хлопці вбіцяли повний причіп набрати, а ти не віриш.— Кухті хотілося спати, але хіба дадуть. Й, згадавши щось важливіше, тихенько

гукнув:— Людина вип'є собі та й спить, а те ж., у кров отрути напустить і дурманіє.

— Нехай-но Петро прийде з роботи, я йому все розкажу,— крутилася Танька по хаті.— Буде вам.

— Та так уже й розкажеш,— зайшлася на щоках Галина, голос десь узявся.— Воно йому треба?

— А ви мені не кажіть, ні, я на роботу не піду. Думають, що йони всі розумні.

Кухта висмикнув з купи куфайок свою, засмальцьовану й без ґудзиків, щоб покласти під голову, й трохи нижче посунувся.

— Багачі поробилися, собача віра! Корівника за сто тисяч роблять не зроблять. А худоба однаково голодна буде. А вони хочуть, щоб я їм возив. Соломи попросиш, путньої не дадуть. Обтряпчалися, аж ну, а мудрі. На-аркомани...

— Ні, я б їм возив, але ж робіть по-людськи. Товар мерзне,

а вони корівника зимою..

— Сто тисяч, люди добрі...

—У мільйонери вивів. Хазяїн, іу-х. За три роки зерна дав раз, та й то невіяного...

— На повишеніє. Цдь — ніхто не заплаче.

— Жінки почули, як гепнуло на лежанці — видно, старий головою скотився на тверде.

— Я за того корівника вже другий рік чую,— немов засміялася Танька, й аж хитнуло нею вбік, взяла чогось і в комору посунула.

— Ви б уже помовчали, а то мені перепаде за вас,— сердитіше обізвалась невістка.

Це таке, поснідали, називається: скоро й сонце співдня гляне.

Кухта крізь сон ще промимрив:

— Галю, чуй, доцю, а Петя не приходив, га?

— Таж ні. Спіть.

— Де це ти був, синоню?

А бож, що він такого лихого зробив? Дивиться на нього мов зовсім якась чужа жінка. З хлопцями посиділи у чайні,— хіба не мона?

— Досидишся ти мені, що буде як батькові.— Мати з цим шиттям одступила далі в ту кімнату й звідти балакала вже мовби сміливішим голосом.— Це як почнеш, то добра з тебе не жди. О ні. Вони тут таке вичворяють, у цьому селі, що бійся ввечері вийти.

— А то ти дуже бідкайся, що почну.

— А шо ж ти думав! — Чути було, як мати хоче вертатися знов на поріг, щоб побачити його: чи це син під грубкою умостився, чи вбоїсько якесь.

Цього плащика не знімає,— що, може, знов десь у похід. Нікуди вона його не пустить, хай сидить вдома. Буде з неї й одного горя.

— Ти з ними не дуже ходи-но. Бо за ними рука є. А за тебе хто вступиться?

— Боюся я дуже їх одного з другим, овва.— Трохи й собі, щоб показати злість, голосніше обізвався, але це мовби не до

матері, щоб не думала. Бачив, що не мине його ця робота

(мати вже довго не вийде до кухоньки), й ногами ближче

підсунув до себе банячка з поросячою картоплею; банячок був

ще теплий, і він притулявся підошвами з боків, де гарячіше.

Що вона йому за цього Володьку Лукашенка. Дурний, то й б'ють. Ці містечкові ніколи не зберуться докупи. Ще перед армією йде з клубу, коли Славку Колодюка звалили в канаву. Пацанва, а й та лізе. Аж смішно з першого разу Чогось ці слова з голови не виходять,— чи вони такі смішні справді: ♦Хлопці, розборонiть".

Мати почала строчити на машинці, і йому тут зробилося ну незатишно. Візьме потовче цьому поросяті,— скинув кришку так само ногою, дістав коцюбу.

— Мамо, ти картоплі не хоч? — Така йому в радість знайшлася ця думка, він аж викрикнув ті всі слова, прислухаючись, чи не перестане машинка.

Хай. Нагнеться, вибере дві картоплини, котрі твердіші, щоб їм з мамою було. Солі оно повно. Як йому хотілося цеї картоплини в лушпайках там. Вірмени до гумору були найбільш охочі От починається. Так Закомандую товченої картоплі Гранчака доброго, три грудочки цукру (але це таке добро, що треба лапою прикрити — нема чого!), і йде гулянка. Але з вірменами трохи були посердились. Цей шоколад,

бастурма, коньяк у ящичках під банею-вагончиком. Мовби в чомусь винуватий — ти бач, ще й у армії з тебе кепкуватимуть Але так більше з ким ти побалакаєш. Десь далі на південь перекидали, то мови за ці посилки вже не було. Давали більше й смачніше — їжте, хлопці, бо дорога далека.

— Ти, може, їсти хочеш, син? — Він не почув, коли ця машинка перестала шуміти, й близький дуже голос аж злякав його.— То я щось нагрію.

"Хіба од них усіх де сховаєшся",— в цих думках він собі сам здався такий жорстокий, аж не знаходив якогось раптового виправдання.

Простягнуті ноги пообіч банячка з потовченою картоплею не хотіли пересуватися ближче до тіла — то вже мов і не його ноги; коли їм байдуже, то йому яке діло, що вони десь до сіней ростуть.

Од живота до колін ця шкіра мов видублена — ані волосинки, ні горбика, нічого. Пустеля. А ті ноги попідтягуєш, аж коли в тій пустелі якийсь нерв здригнеться й поєднає ті мовби чужі відрости, що лежали без черевиків десь впоперед його зору, з іншим живим.

— Тобі ще туго болить хіба?

Мамині пальці од скроні, пестячи грубуваті рубці, перебігли до шиї. Але на синовому плечі їм зробилося незатишно — вони десь одлетіли, і він не мав сили їх зупинити, притиснути головою до плеча.

"Я колись зроблю це,— тішив себе у великій хаті, і миттєва жорстока радість заганяла думку у надбрів'я.— Вона ще ж тут, ми з нею довго будемо разом".

їм здалося, що по картоплині мало було.

Чого б це він боявся по сіль піти,— о. Ломиком вдовбав собі, та й їж Нащо це до магазину йти.

З цеї половини стелі не було. Але стань тако на драбинку, й видно аж у край горища. Ніхто цього сіна не забере — там така купка; він його ще з до армії пам'ятає, одколи тут Бой-чуки тримали корову. "Ти хоч наше сіно вкрасти, Славка". Він почув цей голос, але не хотів переступати нижче на щабель, щоб стало йому видно Беру Бойчукову. Хіба вона не знає, що вони давно корови не мають? Він по сіль прийшов. "То йди позич у мене". Він такої солі хтів, щоб так, як їхня корова колись, лизати язиком. "Да-но я подивлюся, скільки цього сіна". Він пропустив жінку на драбину, трохи одхилившись,— так вони вдвох ще краще роздивилися по горищу. "То йди вже сіль довби, чо ти боїся". А то не боїться. Впади-но в цеї височини. За бантину вхопився б, якби двома щаблями вище, а так обоє як галушки полетять. Що тої драбинки. "Або лізь перший, ти ж викший". Так хотів щось інше спитаться: чого вона до мами шить не несе? "Та як то ні: моє плаття на подушках лежало". Коли це було, що він не знає. "А ти кажеш, мами десь вдома нема*. Ну то хтось заходив, але він сховався аж на ту половину хати. Йому та незнайома жінка гукнула, чи він є вдома, але він ще далі посунувсь на ліжечку, сховавши руки попід пахви, а тоді прочинилася одна половинка дверей, жіночі пальці торкнулися дерева з цього боку, і він заплакав трохи з радощів, а не від страху "Ти чось не хтів мені вчиняти". Вона подала йому віничка, щоб він пови-мітував кожну сінинку на цій глиняній храпі. "Гляди-но там, головою не вдарся". їй щось так весело стало на тій драбині. "Ти мені там не провалися". Ото їй клопіт — ввалить аптека-рші стелю. Але він їй ще осьо скаже. Попід більшими віхтями сіна траплялося давнє зерно; йому однаково, як би назвати. Хай буде пшениця. "Де це ти там пшеницю побачив?" Він звівся у попереку й, стоячи навколішках, довго чекав, доки жінка переступить найвищого щабля, перейде, нагинаючись під бантами, ще раз запитає, чи він не помилився,— і це згадав, що любив так само вилазити на своє горище, але ніколи не пітнів у задусі під розпеченою бляхою. Але він їй все однак скаже. Бо що ж це — не буде різниці між тим часом, коли його тут не було, і оцим-го, коли він так надовго збирається тут існувати.

Мати приступилася ближче до солі з другою картоплиною.

— Ця добріша, правда?

Йому хотілося роздивлятися матір таку, зіперту в руці, звернену не тільки очима, а й всією душею до вікна.

Але те, побачене материними очима, не втікало десь далі, воно, зігріте її увагою, просилося до них обох у хату, хотіло жити з ними.

То живи,— диви-но, чо ти?

Чий це ти такий мудрий, що так далеко вгадуєш?

Де йому,— то очима ящірки з того кутка, де вішалка, дивиться мудрість. За дня ящірки, визиркуючи з-за каміння, ще якось втілюють спокій і бажання думати про вічність, але надвечір вони вчиняють мерзотну метушню, віщуючи смерть або її повільне наближення. Це залягання поміж камінням й очікування чогось дуже нагадує звичайні учбові маневри. Допомогу обіцяють па ранок. Той капітан чи боягуз, чи звичайна падлюка. Кому потрібні твої бронетранспортери на ранок!

Запитав, не зводячи очей з ящірки:

— Тому Володьці роботи нема, що він вербується?

Що ж ти в цьому селі висидиш? Чогось в'їлися в нього, путньо то й не розбереш; банда якась. От ще ті турки містечкові.

— Еге, давно ти такий розумний був.

Дівчата поприходять на роботу: "Володько, чого ти тут сидиш?" Він би хоч слово обізвався. "Не чіпайте-но мого велосипеда",— буцімто щось видно йому з-під руки. Хто там знав, що на ньому живого місця немає.

Мало їм дівчат так — не помиряться.

— Зачепив цих шоферів, що крали, та й тобі.

Вона коли що мала, ця Лукашенчиха. Раз йому була на дитячі плечі робота. "Йди-но, сину, принесеш півклумачка пашні од тітки". І він запам'ятав таку велику комору,— от кого не бери, то все там хати були більші й багатші, як їхня; тітка йому чогось надбирала не з одного мішка. А він не хотів виходити з тої комори,— що пахло ж так. Яка то була йому гордість нести клумачка Солом'яною вулицею, входити на своє містечко, бо всі знали, що це він такий господар, коли батько нездужає. Але він тоді Володьки удома не застав, й більше так ніколи не доводилося там бувати, а коли бачив Володьку чи, як оце, чув за нього, то щось не виходило думати про нього, матір його і їхню хату зразу, як усе подумаєш про іншого свого товариша; отако тільки: комора їхня тобі раз, Володька як-то й не там живе — бачить його навсидячки під майстернею, де вони з Михайлом Січкарем чоботарювали.

Якісь такі люди є, що думаєш про них наче не про сільських. Диви, скільки тут живеш, а ти мов чужий для всіх.

"А робить в колгоспі, то й має,— втішала його тоді мати, аж немов заплаканого.— Ти хотів з Володькою погратися, сину?"

А-бо, ще матиме час побалакати.

— Найди-но мені цього мішечка, мам.

Вертався для нього цей час, коли мати ходитиме вже господинею, як оті інші жінки, що по багато синів мають.

"Щоб ти позбулася одвічного страху,— майже казав, але слова не доходили далі вуст, і, щоб виправдати цей готовий пролунати монолог, нагнувся низько під лавку, нашарюючи другого черевика,— а то що ж, даремно одгехкав два роки?"

— Не здумай до нього йти,— чи ти хочеш віку мені

вкоротити...

А то він що, не хазяїн у своїй хаті, дороги в комору ще ж не забувся. Мішечок висів так само на залізній бочці, де ще якогось на дні грису було. Ірохи світла проходило крізь щілини в ляді і в дірку, де кури залазять на сідало: у сутінках він звернув увагу на стару батькову шинелю з зотлілими краями, на верстаку під протилежною стіною налапав якийсь інструмент, теж од батька.

"Скільки того світла, а й те тягнеться десь угору.— Щоб це він коли тако став й роздивлявся на стелю,— сміхота. На подвір'ї вибив мішечка об топольку, і ця біла латка на стовбурі нагадала йому мовби іншу зиму, не таку, як то бувають зими; але думка про світло у коморі була немов приємніша, аж хотілося знов подумати:— Як цьому світлові треба, то й на тобі — більш його стане".

Така ж вона куца — дорога до магазинів, як ніде нікого з людей не видно. Ніби у спорожнілому селі. Це його й тішило трохи: про що ж ти з ким балакатимеш?

"Диво й воно, що проходять часи, коли шляхи самотності не лякають".

На цю середобідню пору хіба б його здивував замок на дверях, але в Павловича було відмикано. Це тобі наче армія продовжується — як ті перші півроку, коли такі солодкі й бажані рідкі хвилини зволікань, затримок, і далі — знов рух, чіткість, точність. Менше думати, більше

виконувати. "Старшина" Павлович видасть йому черевики; поворот через ліве плече — й точні чотири хвилини вертання до хати. Зупи-нись-но на східцях, оглянь принишкле містечко, пройдись по стінах його — чи не сім мудреців їх заклали?

— То що, Григорович? — допитуватиметься той перший, але йому треба ще оглянути й цю стіну, вибираючи міцніше взуття надовго.

Павлович посунув далі до себе складеного вчетверо мішечка — й аж сюди більше стало видно вишмульганий хлібними лотками прилавок.

— Так-так, це якщо їдеш,— Павлович не побоявся, що долоня в муці, доторкнувся нею до обох брів,— та й що?

"Показує дзеркало бровам,— треба не забутися таку думку". Мішечок поїхав аж у той край прилавка, і йому цікавіше було бачити, що з тим мішечком, а не дивитись на Павловича.

— От перевозить вас метро над великою рікою.— Він опинився тепер перед іншою стіною, на цей прилавок він колись клав свої дев'ять копійок і діставав сто грамів м'ятних цукерок— А вам треба побачити у ці шибки ну все аж далеко. Але видно шибку й лаковане дерево рами. Тоді трохи вода великої ріки проступить, острови і затоки, човни й пароплавчики. Десь як до того берега перевалить, вже й небо стає видніше. От що потім цікаво — це що одне небо бачиш над усім.

Мішечок зовсім десь подівся з прилавка. Ця порожнеча злякала його.

— Ще візьму оці-го черевики, мама казала.

Тепер черевики, притулені тільки носками до прилавка збоку, заповнили порожнечу.

— Мені довелося, бач, раз ночувати в дочки на міській квартирі.

Він знав, у якому кутку, за вагою, під брезентом стояв мішечок повний. Піддавши на коліно, виставив мішечка на вагу, щоб вище було завдавати.

— Казав Гаврилівні. Дай якомусь дядькові рубля, та й підкине.— Павлович торкнувся іншою долонею обох брів, рукам кортіло роботи — вони поспиралися на прилавок, і їм так легко було тримати важке тіло свого господаря.

— Вона в мене на хазяйстві,— сказав про маму,— осьдо попораю, та й будемо з нею вечеряти.

Батько мав вужчі плечі й то не лінувався на собі носити.

♦Згідно тієї ж теорії ця порожнеча на містечку відкриває кілька можливостей — або пізнавати простір перед собою, переходячи думкою від ближчих предметів до дальших, або просто фіксувати ці предмети, втішаючи себе, що й ти є часткою цього простору.— Біля майстерні він зіперся мішечком об тин; не оглядаючись навіть, бачив у дверях крамниці Порох-нюкову постать.— Знаття б, коли передбачити ті часи, як тебе починають вивчати, чи не калікою ти повернувся зі світу".

Звертаючи вже на другу дорогу — проз аптеку, аптечним подвір'ям, біля хлівчика, де висів замок на тій половині, нічиїй, що вчора ще був йому притулком якимсь аж ріднішим, ніж рідна хата,— він думав однаково про цей непізнаний простір, що видавався й порожнечею.

"Якщо тут нічого такого не сталося,— подумав перед своєю хвірткою,— то який це я буду дурень, стверджуючи свою відмінність".

"Непевність минає, але не забирає з собою назовсім незатишності,— мовляв, не поспішай стверджувати своєї причетності до..."

В хаті добре, що не такі тривалі думки. Матері щось не було чутно; це мовби якесь вертання з однієї доісторичної доби в іншу, ще древнішу.

— Яка ж ти, клямочко, легка,— сказав до дверей; з такою ношею за плечима й хату можна переважити.

Десь із найдальшої кімнати вийде до нього мама, захоче йому помогти зняти клумачка, але він аж гримне, щоб не чіпала; виставить клумачка на лавку під грубою, ближче до кубашки біля вікна, й це настане такий затишок у їхній хаті.

А мама не чує, як дзенькнула й ця, хатня, клямка,— то він піде з мішечком ще далі, в ту хату Дивно, що ніякої ваги не чув за собою — чи це так добре було ступати по цій дерев'яні й підлозі; скажіть-но там хто.

Він так само одною рукою знайшов край цих дальших хатніх дверяток на дві половинки і з хитреньким поглядом, наче він хлопчик, а вона його ще молода зовсім мама, всунувся головою на ту половину хати.

— А хто це вареники буде ліпити, га?

Мати одхилилася з-від машинки з таким переляканим до нього обличчям: це що за мара всунулася до хати?

— Що ж я буду робити, така обсмалена.— Він ще жив тією новою народженою радістю й ну не хотів вірити в якусь новішу біду; а то він не знав, як вона вміє його пересмішити,— ег-ге.— Мені тра було в цей бідон з сірником заглядати. Калатнула раз — щось на дні трохи є. Воно як пахне мені в лице. Диви-но, є в мене очі, сину?

Був би сміявся, які вони обоє страшки посеред цієї великої хати поставали,— бо', нема людей на них збоку подивитися.

— То ти типір на містечко не вийдеш, така обгаряна.— Хіба б повірив, що тако можна на матір дивитися й не ховать очей.— Що ж я кому казатиму? Моя мати не хтіла вареників синові ліпити й взяла себе обсмалила.

— Йди, дурний. Я боюся в дзеркало подивитися. А він... Мати якось нагин ці пробралася в кухню, так не хотіла,

щоб з неї сміялися.

— Там ніхто не йшов більш, Славка?

— Казала Вера Бойчукова, що хтіла за плаття взнати. Тамо в хліві якесь сіно гребла. Каже, чось Іра не хоче одчиняти.

Вони їй треба, ці гості зараз, хай не розказує.

— То що, на другі хати йти з цим мішком? — Ще жив на обличчі дурнуватий сміх, але десь там, у глибині тіла, починався той холод, нагадуючи, що скоро дійде до горла, очей, волосся.

"У притулку для ящірок оселиться мішечок з мукою".

— Що ти мені даєш, сину?

Він взяв на машинці, скільки там було. То що тепер рахувати.

— Та й ти Павлові нічого не винен більш? Буде він дивитися: поклав па прилавок, заки мішечка піддав собі з ваги, Павло щось там шарудів; він узяв з прилавочка здачі й вийшов.

— А ти не знав, що чужого я не потребую? То, може, Павло за черевики не одрахував

— Ти мені оддаєш за ті самі гроші.— От йому знов ховай очі чи звертай до мішечка в кутку, буцім це їх двоє винуватих.— Щоб я їх у хаті не бачила. Як собі знаєш.

Відомо ж тепер то йому щось інше, й кому тако скажеш: ті перші гроші в руці наче м'якші були, а ці цупкі й тільки раз один зігнуті вдвоє.

Однесе взавтра, бо сьогодні пізно для нього; хіба це вже так потерпіть не можна, що аж.

Хай несе зразу, як він її син,

Десь такої пори виходив з хати батько; причиняв за собою тихо й щілко обоє дверей, виглядав од порога на шосе, до емтеесу, чи ніхто ніде; і такої недовгої задуми вистачало, щоб знати, куди далі йти,

— Чули, цьоць, Миколи не було?

"Еге, йому Миколи тра",— а то вона не знає, чого вони зранку, як неділя, парять по селу.

— Нема-нема,— таким голосом забалакала, буцім це Микола у неї маленький та й так не хоче пускати до хлопців на вулицю.

У неї палилося в печі,— чогось цей світ тако поволі розвидняється, що осінь темна цей рік, чи чого. І£ть їй, як та, давніша осінь, коли вони з дідом перебралися у це село.

То вона любила подрімати вдосвіта, а це — вбий — не засне. Й жити тепер не те що колись, а все одно боїться Такий рік, що старих людей багато забрало; втомишся по цих поминках бігати.

— Думали, Іван ворота зачинить,— одговорювала вона цього чужого чоловіка,— а вже оно баба Прокопчучка геть здитиніла. Просять уночі посидіти. Бо Гані тяжко самій.

— Ге. Баби Прокопчучки спитайся що, вона не вбіжала.

— Й ми як з дідом колись мали, то не шкодували, Петро,— сказала це ім'я й злякалася, так боялася не вгадати. Що це їй таке; як тій Марині, що вже й хати позабувалася.— Переїхали перед цим трудним роком. У діда був човен, він поїде, наловить риби, та й обділяємо. Кому такої чи печеної — в руки, у кишені понапихаю: їжте, люди добрі. Дивино-ся, сину, вже мені однієї палички мало,— балакаючи, додибала до порога; той чужий чоловік вступив назад у сінці.— Що вам треба?— наче й не її голосом питалося.— Я сама живу.

"Це колись люди їсти хотіли, то не одішлеш,— боялася згадувати вголос— Дід гукає з берега, передає мені кошеля з рибою. А ці не понапиваються Як перед смертю".

— Чо ви боїтеся? Я хотів щось спитатися Бабо Богинько.

— Йдіть оно до Євки навпроти, може, в неї є.

Петро поступився далі, вже на сінешньому порозі стояа Поки баба не зачинила ті, що в хату, двері, то йому видно було вогонь з печі.

— Дивіться, в якій я куфайці, мені ще на роботу тра. Боїтеся, що я з міліції?

— Не знаю я вас нікого. До мене осьо подружки поприходять. А що знала, те розказала.— Баба поставила одну паличку проти цього порога, й Петрові треба було зійти вже на глиняну приступку перед порогом.— Ще баби наших бабів казали, що буде такий час, коли дротами люди

обгороджуватимуться, то й так є; телята по крові ходитимуть. У цю війну йшли люди в ліс по телята й бачили.

Десь узялося сонце з-поза хати, й цей Петро стояв такий страшний, якась куфайка без гудзів, щетина рідка й довга, як у кабана. Але гарно чуба чорного зачесав назад, то й лоба, диви, стало видно. Скільки їх, цих розумних чоловіків, — але як зранку не ковтне, то дурний увесь день ходитиме.

Пошкодувала б його, славний такий чоловік, але вже наука була через це шкодування. Грицько оно який ходить. Усій сімгі горе. А це щоб знов про неї казали.

— Стань-но, Петро, тако далі,— мов до пам'яті прийшовши, аж гукнула на всі ці тісні сінці,— вступися, кажу тобі.

Дістала паличкою двері за клямку й потягла до себе одразу легше, трохи подивилася на цього чоловіка у щілинку, щоб не думав, буцім вона боїться. Ще ж наче ждала од нього слова якогось, але тако поволі втавала у червонясті сінешні сутінки та й причинила зовсім двері.

— Бабо Богинько,— той спам'ятався,— може, вам ячменю з пуд принести.

Петро нахилився до дірочки, через яку вона дротиком одмикає й замикає хату на колодку,— і їй зовсім поночі стало у сінцях. Баба мовчала.

"Це як загримає мені у двері,— думала вона, боячись ворухнутися,— то й стіна впаде".

— Бабуню,— просився однак Петро.— Або палива вам якого привезу.

Ну да, їй твого палива треба. В неї осьо є. Як цього базара розбирали, Микола з тим головою заїжджають; каже їй, нема часу посидіти. Вона бачила, який цей голова зробився. Колись то охоту мав зайти, сина похвалить, а осьдо, диви-н, й з машини не встав. Як гицель, сидить, виглядає: де ти там, нема мені часу на вас. То Микола зразу сказав і в хату не заходив. Мамо, тамо для вас трохи палива є.

Подивилася з хатнього вікна, що той Петро робить. У хвірточці постояв, думав, хто вуличкою йтиме, то щоб разом.

Бере руки тако ховає в куфайці— змерзли вони тобі так скоро; голосно дихнув до себе, наче сьорбнув, о, тепер він піде.

♦Осьо буду бачити, який ти розумний,— вона ще й до того вікна перейшла, де на вулицю,— та розумний".

Гляди, щоб додому не пішов,— це такий, що піде тобі. Боком у ту хвірточку висунувся, десь до буфету спрямував, вже й не оглянеться. Що — йде собі, ні в якої він баби не був.

Була б щось попорала, коли б не оцей Петро та не цей Петро. А, к лихій годині. Але ж обіцяла ще до обіду занести, то треба вбиратьсяя. Зняла цього образа з тої стіни (товста нитка петлею легко розійшлася), що між вікном і шафкою, обітерла низом фартуха й поклала посеред столу. Вапно вона внесла ще з учора. Взяла підперлася паличкою тако збоку, щоб легше нагинатися, виставила на лаву бляшане відерце зі щіткою. Зачерпнула відразу щіткою гущі зо дна й поквецяла по чорній рамочці з пилюки й присохлої павутини. Вапно то поможе, вона знала,— тільки що більший слід буде на цій глиняній стіні. Таке руде чи яке зробилося — той слід від образу не хотів зникати. Нічого-нічого, вона ще ввечері з раз мазне щіткою, ха-но це засохне.

З щіткою стала тако трохи оддихати, згадала ще щось, і в той куток, над дерев'яним тапчанчиком проти лежанки, подивилася, де в неї висів

ще один образ, дерев'яний Вона сама знала, що то давніший, але цей художник так порозказує, що їй геть не шкода було оддати. Вона собі там надвісила таку картинку — у Полі Богдановички, що це вже до неї Коваль Микола у прийми пішов, в книжковій лавці купила: наче левада така, а там далі гай густий, а спереду двоє корівок, мов одна одну не бачать, пасуться. їй чогось ця картинка ну не забувалася,— геть раз було сниться, що на такій леваді сама корову свою пасе, але й людських трохи є; проте не віриться, що це її черга товар пасти. Вона й прокинулася од такого ляку, буцім її шукають, та ніде знайти не можуть. Але відколи вона в цьому селі, то вже корови не мала. Дрібне все тримала, курей, а то раз аж дві паці — це як Микола женитися мав.

Приснилося таке-го, й вона вже до ранку не спала. Ото прибіжить, а тої картинки й знаку нема. Несла її додому й мовчсчки виправдовувалась перед людьми: це немов з тих грошей, що художник їй силою втулив ("я ж у вас жив").

Та й гарно тепер — така картинка висить на тій, глухій стіні. Вона любить, щоб щось таке нове в хаті було. Та коли б це змога,— й того кортить, і цього.

Але перевдягнеться вона, бо тако ж не вийдеш у цій куфайчині,— ай бо, це Яринин чоловік тоді покинув. Думала передати кимсь, але він сам чось не згадав, й дівчатьми не переказував. А, хай лежить, буде вона бігати за ними Як тра йому, то прийде забере. Вже біла зробилася,— якийсь рік курчат під хатою вкривала; але шкода стало, трохи пообшкрі-бувала, де куряче позасихало, та й є тепер біля хати що вдягти.

Бо на сина надії мало. Думала, не те що куфайку купить, але він сам тепер потребує.

"Ото й доходжу в чужій куфаєчці. — Повісила її біля мисника на цвяшок, де в неї донизу стіна затулена такими "папірами" з

намальованими квітками — од Полі теж; тепер уже таких не побачиш.— Але чом я журуся. Ще ж ця плюшка є. Скільки мені тамечки треба. Е".

Прийняла з-під мисника на лаві банячка з крашанками; там у неї така схованка була. Дістала складену вчетверо верхню газетку, з тих, що поштарка, буває, дасть, як є зайві,— вона Катерині вділить карбованця, та й має; а ті зо три інші, теж учетверо складені, не піднялися, як іноді бувало, коли частіше туди заглядала. Притулила їх знов банячком.

"Це в мене такий останній, дерев'яний,— розказувала до стіни— Ще був їден, і мусіла вділити цьому художникові, так просив".

Приїжджає Микола, бачить, що нема, питається, чи це вона в бога не вірує. "То тобі ж так добре",— сміялася з нього. Але він як-то скривився, та й путнє щоб сказати що, вона од нього не чула. Хай він собі мовчить, ото їй клопіт. Вона сама знає, що їй шкода було того образа. Як він їй дістався, ти за цс скажи. г

Перебирає вона той раз рибу — якісь пічкурі одні траплялися. Щось, знає, й самій млосно було, на ноги пухнути почала; коли й ця Голитка шкандибає, у двір не заходить, бідна. Вона її й мало знала, але любила чогось цю жіночку згорьова-ну. Й тій перепадало коли рибинок скілька, — як щось Богиньці на Закусилівку треба було. Тепер тієї їхньої хатинки, спитай кого, не згадає ніхто, але все ж над річкою виручала не одного Цс вже після війни виділили цю, "бросову", як тоді казали,— на містечку. Згодом то й Ярині з сім'єю одпродали через сільраду їхню тепер хату, а там ще було таких "бросових" хат скілька — хазяїв у війну повивозили десь під гуйву та постріляли в лісі; вони, правда, й не думали десь втікати — як така доля,— оно й Колодючка в такій живе. А на емтеесі Порохнюк собі зайняв був ще одну; це послям побудувався скраю села. ІЬлитка стала од дороги перед цією стежечкою — що сили не було далі чи боялася чогось. Мусіла вона йти сама питатися: "Що ви хотіли, Параско?" — "Ай-бо, Марійко, не буду жити,— передає їй цього образа у

шматці.— Нате вам,— каже,— ви до людей добрі, помагаєте чим можете".

Такі люди були, ти скажи. А це вдень вогню не допросишся

Та й що ж, пора і їй оддавати. Таке наче забулася щось у хаті — спинилася до вікна, але так і не згадала нічого путнього. Ще ти будеш мати щось до цеї нещасної пам'яті,— ой, помовч-но. Роздивилася в шибку, як у дзеркало, чи ніде коси не повибивалися з-під хустки. Чогось на таку неміч нитки вистріпаної боятися починаєш.

Дивно так було, що вже чиїсь ноги витоптали цю знайому одній їй вранішню стежечку: аж пробувала не потрапляти у ті чужі сліди, такі вони їй були видні.

"Стій-но, до кого це він ще думає заходити, цей Петро,— здавалося їй так оддалік,— що ним хитає?" Але її саму чогось поводило немов з боку на бік, аж оглядалася, чи ніхто не дивиться. Ото подумають, що обоє вже понабиралися зранку, одне одне не бачать. Добре, що одним боком цей тин,— тако біля Січкаря пройдеш, проз Бражевського хату, й далі через дві хати аж до Колодюків, а то все Яринчин город навпроти цих високих тинів, дротиками по вишневих стовпчиках обіпнутий. В кого ж це він уже був, що його припре то до цього тину, то на Яринин город винесе? Тебе той дріт витримає, що ти підпору шукаєш, еге.

"Оце то цирк тобі",— вона спинилася перед чиєюсь хвірточкою, взялася за штахетку, щоб руку перемінити.

Знала ж вона щось інше за той дріт,— та господь з ним; чи воно їй треба?

"Не мона бур'ян цей викосити на межі,— трохи була розгнівалася, але думає далі:— То добре — товарові до картоплі не буде як".

Хіба вона сама не знає, яке це горе,— од чужих корів спасу нема. Тільки-но череда йде, вже стій за сторожа.

"А вони діло мають за цей бур'ян до Ярини.— Десь Петро до їдальні у ту стежечку звернув, то їй якось просторіше аж на тілі стало, могла вже спокійніше щось подумати чи сказати вголос— Той син є чи нема, то хто ж їй поможе. Грицько хоч який був хазяїн, та й такого не стало".

Одно їй далі втішно зробилося, коли стала оглянутися від Колодюків на весь той куточок містечковий, що вже побачиш і церкву між каштанами на горі, й ці три тополі чималенькі на Яринчиному подвір'ї — диви-н, як ростуть,— а вже й хатину свою, трошки верха тільки, то теж; і подумала вона, що до кого б той Петро не заходив, але до Ярини то бігме не зайде, бо піде ні з чим. Така їй мила ця думка була; й ще ж ніде тако поза їдальнею їй камінчика не трапилося, щоб перебив рівну ходу, — вона добре знала ту дальшу стежину в берег: городом. Десь мов новіший світ одкривався з цього верха й на берег, і на ту, викшу над берегом вуличку,— господи, як-то левадка така зі старими високими вербами й рівчачком отамо внизу; зразу, од дороги, з-під місточка,— рівчачком, а далі у берег

уже просто вологістю однією береговою; це ж туто вона й пасла корівок, одну свою, а ще трохи людських було.

Повірила так у цей райський куточок,— і не було тієї звичної за всю дорогу думки, щоб перекласти пакуночка в газеті під другу руку.

Але треба цього Петра їй побачити. Виходить на той куток їдальні — вже б справив своє діло, аби не баба. Коли це робить п'ять ступінів до неї, цю пляшечку подає,— а щоб же ж ви вогню понапивалися! На хатах ніде не допросився, то тут хлопці вгостять.

"Яке ж ти нещасне та бідне,—думала за цього чоловіка,— коли ти вже й так не можеш —сісти з людьми й смоляки цеї ковтнути; а стало взяло під стіною".

Вона зроду тут не візьме пляшечки, якби й лежала й нікого ніде не було. Десь трапиться в березі чи під город хто підкине — ту вона підніме, щоб не валялося й ніде дітям шкло в ногу не загналося; а — тут.

Бачила, який він зробився,— ще приб'є з доброго дива.

— Петро,— вже геть би й просилася до нього,—ти мене не впізнав? Це я, Біженчиха.

Та й не чудуватися з них: ховає цю бутельку назад у кишеню. Йди собі, бабо, поки не дав.

"Його геть з пам'яті викинуло,— думала й трохи одступала на ту межу,— щоб це людини серед білого дня не познати".

Але Петрові діла не було до Богиньки, він уже й забувся, що допіру хотів од баби. Бачить, якась вбрана по-вихідному тітка шкрьомбає в бік городу,— то що, повітався отако головою, й уже інші, трудні якісь думки ним заволоділи. Баба ще з раз оглянулася, вже навпроти цього льоху,

де треба було мов кручею донизу спускатися: Петро, стоячи обличчям до стіни, витрушував якесь сміття з кишень

штанів та куфайки,— одна кишеня так і стриміла незапхну-та з-під куфайчиної поли,— але в тій потерусі, мабуть, копійок не знаходив.

"Де вони в тебе візьмуться, ті гроші,— ще більше жаль її брав не тільки за цього Петра, але й за всіх, кого вона знала таких чоловіків,— як ти вже рік позичаєш та виносив з дому де що було".

— Тако десь подінеться чоловік, а чим ти йому поможеш,— аж засварилася у бік їдальні— Не д а с и, то він у другому кінці тобі не найде — еге, розказуй,— вибалакувала собі під ноги та подалі вперед посилала паличку, знаходячи тверде, й тоді вже провадила своє тіло до підпори — боком, боком.— Грицькові Яринчиному оно помогло хіба. Йому відмовлять, то він сина пошле. Кажи, що батько оддасть. А дитині коли то хоч чвертку ввіллють.

Не хотілося їй наперед згадувати за Клікмаїршу, але доходила десь до їхнього тину од берега — у цю хвірточку, через садок, думала пробратися — й само приходило в голову.

"А то ці старі хіба розумніші були колись,— хотілося їй захищати когось із молодших, але не знала, про кого думати.— Оно не таке виробляли".

За цих Петрів то мови нема.

А Клікмаїр знав собі ночувати в садку, буцімто садка глядів,— бо є що: од низу аж до хати горбом такого тих яблунь позаростало,— поки Клікмаїрша не нагледіла, чого Зося до них у садочок поночі ходить. Вона собі прибере в школі, та й тут їй близенько.

А, багато розказувати, та мало слухати.

Вже й Клікмаїра не стало, сама баба у великій хаті. Хто тобі цього садка глядітиме.

"Але чекай-но,— аж остовпіла біля хмизяної огорожі,— кому ж це добро потрібне? їдні старі баби позалишалися".

Хоч їх то не так багато на містечку — двох чи трьох буде, але страх такий, що наче цілий куток бабський їй увижався. Нічого тако в світі мов і не було, а ці тільки старі самотні душі. Ай-бо, скоро їх стане більше.

"Оці-го маленькі діти як старі зразу робляться,— згадувала вона когось мов і не тутешніх, а з другого світу якогось,— чогось вони мені такі ще бідніші од батьків їхніх".

Кого ж вона там могла бачити,— біжать до школи, а їй страшна думка, що ці дітки їсти хтять, бо такі Петри хіба нагодують.

"Це йди знов рибу ловити та обділяй, кого бачиш".

Видно їй тако було через дорогу у подвір'ї шкільному: Алла Порохнюкова з відрами йде, а з-поперед неї десь узялася зграйка дітлахів, і так біжать — осюди-го, до неї, не бояться через цю соту переступати. Що ж це вона їм скаже чи дасть, як у неї тільки цей згорточок під рукою, але й знає, що не в голові їм баба стара під тином, їм до кринички берегової треба.

"То вони до води так біжать,— зраділа вона остаточно,— а я їх побачила".

З тихою такою радістю вступила в садок, й легше було їй долати цю круту стежечку знов нагору.

У темних глибоких сінях, як із льоху, гукнула хазяйку: "Клікмаїршо-о">, бо не мала такої звички вовком улазити в хату, але щось та заворушилася, й вона тихше сказала: "Клікмаї-їрш". Відчинилися двері перед нею, але баби не видно було.

"Цс то прийшла в гості,— стояла у темному, як перед тим світом, й боялася ворухнутися,— а хто ж мене привітає?"

— Узьдо я стую,— почула скраю одвірка,— хто там такий?

— А хто є в хаті?— веселенько допитувалася Біженчиха, рада, що страхові далі волі не буде.

Оце-то навчилася одчиняти двері — ключкою пхнула, а сама збоку стоїть. Це той страх такий чи чого.

А то не боятиметься — собаку десь діла, лізь, хто хоч.

— Це ти, Марійко?— ще грубілим таким голосом наблизилася до Богиньки ця здорова голова, чоловічий грубий ніс.

— У тебе є, Сянько?— Й ця несподівана смішна думка, що підказала таке питання, мовби дала їй право переступити поріг.

Вона й паличку поставила у другий від печі куток — такої сили було, що хату й так перейшла б.

— Сянько. До тебе Петро заходив?

Клікмаїрша, проте, не дуже й почула. Якось так смішно вдягнута, у цьому баєвому халаті, що дочка прислала з Німеччини, а зверху куфайка незастібнута; йшла нагинці, вже теж без палички, до столу, поволі розгребла з одного боку папір на принесеному пакуночку — дивилася, що там.

Але не те щоб перевіряла, а так, не думаючи: зиркнула та й годі.

Обережно й старанно позаправляла випнутий збоку папір, наче цс не газета, а хустинка,— приминала товстими негнучкими пальцями, щось шелестячи губами.

Взяла підняла обома руками пакуночка й понесла до скрині Там на скрині його поклала, ближче до стіни.

Для Богиньки вік цілий минав, доки Сянька поралася на тому кутку хати. Але й ніяких думок, щоб там поспішати, не було,— просто собі

сиділа в куточку на стільчику скраєчку стола й поволі обдивлялася по хаті.

Чогось знов подумала, що в цій великій Клікмаїршиній хаті як у льосі — й не холодно, а зимно однак, й од цієї аж буцім холодної думки само непрошене в голову лізло... Ускакує Грицько з цим відерцем пашні: "Ой, Клікмаїршо, бігом ховайте, бо за мною йдуть!" Сам скік за двері й причаївся; коли й зять: "К вам папа не заходил?" — "Та де, нікого не було".— "Я же видел".— "Я йому не даю, хоч і зайде".

"Еге, він хотів тестя впіймати,— верталася вона потроху до звичного думання, чіткіше розрізняючи, що де в хаті стоїть,— ти хоч і в міліції робиш, і здоров'я нівроку, а — бач".

Одвертала трохи голову, мовби їй діла нема до того, як Сянька ставила дрібненьку карафку з наливкою й квашене яблуко чимале.

Клікмаїрша довго розрізала яблуко на дрібненькі шматочки й знов десь пішла нескінченною дорогою по цій великій хаті, усе зачіпаючи, мацаючи.

Богинька сколупнула в тарілочці часточку, віддираючи зі шкіркою, й так само сидячи трохи боком до столу, зіпершись ліктем між коліна, заходилася кутуляти холодну квашу.

Тією рукою, в якій було яблучко, тако мізинним пальцем одсовувала хустку з правого боку голови, щоб не сповзала на око.

— Цей Петро вчудив був одній,— не знати кому розказувала.

"Чуєш ти чи ні? — думала за Клікмаїршу, геть втрачаючи її з-перед зору— Та й скажеш, що вони п'яні дурні?"

Й од того холодного яблучка зробилося бабі немов аж тепліше, що вона двоє ґудзиків зверху од шиї розщібнула.

Не хотіла й думати про повні діжки заквашених яблук у Клікмаїршиному льосі. Бож, куди ж його все подінеш.

Дітям хіба ті яблука треба, як вони в магазині собі візьмуть.

Але ця часточка їй була солодша од цілого яблука, якби осьо довелося з'їсти.

— Приносить відро ячменю, а сам навтьоки, не жде, що вона скаже. Та ти ж, дурний, не знаєш, яка її вдача. Вона йде до жінки, жаліється, що твій чоловік мене обдурив. Що ж таке. Наклав цегли на дно, а зверху тільки присипав ячменем. То що ж ти тепереньки хочеш? А він же до мене ходив, гад такий собачий То що — мусіла задобрювати. Я тобі сама занесу той ячмінь, тільки мовчи.

З сіней вона обзивається чи з горища — чути такий чоловічий голос. Щось знає.

— То що, мало їй було. Люди зійшлись, повиносили те дрантя, спалили на подвір'ї. Кажуть, Мар'яно, ми тобі все нове купимо, й хату вибілимо. Тільки більш не приймай наших чоловіків Бо ще раз узнаємо — вб'ємо.

"Десь та жіночка зійшла з села, що й духу не чуть",— думала Богинька обізватися, щоб вийшла близькіша розмова, але й шкода робилося так людину, ну не чіпав би її. Хай собі живе як знає.

Знов гуло з якогось темного закутка, бо цих шкафчиків,

мисників не злічити; як воно все уміщається, що ще й є де повернутися?

— Петра мені бракувало. Я їх всіх одсилаю. "Вже-е".

— Оно просилися на квартиру вчителі, то я брать не хотіла.

Богинька пошукала ті двері двохстулчасті, до половини заклеєні й затулені занавісочками,— туди ще одна кімнатка була з іншим виходом.

♦А проте взяла",— просто подумала Богинька, дивуючися з того, що ніяких почуттів не викликає ця думка.

Це сидітиме тут сама й сама до себе балакатиме. Як причи-нувата, скажуть люди. її сміх розібрав — як подумала.

— Сянько, що це там гримає на подвір'ї? їй-бо, хтось прийшов.

Це треба було піддурити цю глуху стару дівку, щоб нарешті розгледіти її в сутінках великої хати.

— То собака цепом,— чула з сіней Клікмаїршин голос. "Що це таке, що собака мене не почув",— знов веселіше

забилися живчики в скронях. Але вона їй скаже.

— Диви-но, Сянько, я йду, а собака мене не чіпає. Кудою ця Клікмаїрша знайшла назад дорогу, що в хаті

чутно її голос,— диво одне. Думки вона вгадує, що так каже.

— А чо вони будуть сидіти в селі, дурні. По цих хатах з

дитиною кочувати. Як вони, молоді, щось не мирять з старшими гучителями.

Знала Богинька трохи за цю науку. Але казати чи ні? Скаже.

— Певно, що не мирять. Ці вже тобі не стануть робити за спасибі. Ти йому заплати, він тоді зробить.

"А ті, старі, тако звикли день і ніч не вилазити з цеї школи, то їм чудно".

Та й тобі сварка. Але ж сиділи ці молоді, й тобі веселіше було, хіба ні? Вона то добре знає. Побув у неї з місяць художник Григорій, то й побалакає з нею, старою, й щось поможе. Одного вона не розуміла,— така звичка в чоловіка якась. Щось переставити чи перевісити. Вона побачить та й знову по-своєму зробить. От ніяк тями не було, що як це так воно віками своє місце мало, а це чіпати.

Втихло якось на тому кутку хати,— що, диво тебе взяло: вік прожила біля школи, а знаєш менше од мене.

Хоч розказувати то вона цілий день може за цих вчителів.

Оно за Миколу Григоровича, або Кандибу,— чогось ще й так називали, не жив і він хіба у цій кімнатині? Не стало якось видно його, а потім взнають, що в Житомирі на базарі гарбузи четвертинками продає.

— А цьому Петрові що буде — не знаєш?

Питала вже аж наче винувато, бо це таке: зайшла в чужу хату й слова не дає сказати людині.

— Який з того Петра ґандж, мовчи хоч. Голову й тих усіх винуватих позабирали, а його не чіпають. "Як він уже спух од цього питва",— не дала собі сили уголос вимовити.

— Це виходить: мона вбивати, й нічого тобі не буде. Пер те насіння на продаж (тут списували) ще за того

голови, збиває чоловіка за лікарнею, й хоч би спинився. Тако собі думав: утечеш та й тебе ніхто не побачить.

"Подуріли люди,— чи це вона так думає, чи Клікмаїршу слухає, що так каже. — Головиха серед ночі виходить в садок, чує — залізли в "бесєдку". "Ай-бо, хотіла стріляти,— розказує.— Почуло, й городами драла. Якби ж то не знала, хто; тільки ж мовчу, кому ти що скажеш? Там чоловікові були валянки дорогі з білої повсті, шкірою тако смужками обшиті — він їх носив, не скидав. Вкрало".

— Це вмерти треба. То з колгоспу виносив та вивозив, а не стало його, то останні валянки заберуть. Така тобі шана.

— Де це ти там, Сянько, що я тебе не бачу?

Гукне ще раз, бо в цьому льосі такий страх насідає; стій, а хіба вона вже раз обзивалася. Щось казала.

— Вбізвись-но, Клікмаїршо, чось собака знов шарудить. Може, Петра лиха година принесла.

Клікмаїрша нагнулася так до столу, аж її стало видно всю проти вікна й великі вуха з-під хустки — якось так закутується, неміч тебе знає,— забіліли.

— Осьо щось найшла, бачиш. Чось нема гарнішої. Замотувала вже на скрині злежану тернову хустинку

з бідними квітками у ту саму газетку Марійчину. Цим улежаним духом чутно стало — не звикла Богинька до такого духу. Це стільки того добра мать і так боятися.

— Бачила Аллу Порохнюкову типіро. Це старий Порохню к ще лежить,— подобрішало в неї на душі, що й дух той не такий гострий зробився.

Розгладила собі на колінах під фартухом спідницю, а потім і фартушка розрівняла,— такого спокою хотіла набратися перед тим, як іти з хати.

— Ту лежить. Бог смерті не дає.

— Вона діткам напалить у школах та батька опопорає,— влагіднилася геть зовсім її душа; могла б отако разказувати й не думати, чи її слухають.

"А сам лежатимеш при смерті, ніхто й молоко не внесе".

У сінях їй зробилося тепліше, не так, як першого разу Вона й паличку забулася, така схвильована й роздобрена гостинцем.

Бере перехиляється через поріг, щоб дістати з-під мисника ключку, коли Клікмаїрша аж наче од столу, здалося їй, гукає. Як цс вона сама забулася, що через поріг не можна.

А ступивши однією ногою з сіней на дерев'яну підлогу, вона почула, як заболіла порепана шкіра — так обпиралася на цю стіну. Пакуночка ж не випускала, дістає паличку, чує — газета лусь.

Клікмаїрша допомагала їй двері одтулити; покинь тако за собою, то й за поріг не переступиш — вдарять у спину

— Йди дорогою, Марійко,— казала їй з прочинених дверей Сянька.— Там твердо йти.

Піде вона берегом так само. Чогось хотіла роздивитися ще те дерево неподалік од соші, якось до Клікмаїршиного тину бликше. Сумне таке деревце, чогось улізло на цей край, де більше верби, але — на твердому собі. Цього попелу вже там — камінь один. Колись понаносили з барака; а що ж — діти

жили миролюбівські та вчителька стара.

Що в цій великій хаті тепер, вона сама не знала. Поначіплювали замків, а до кринички вже й стежечка потроху заростає

Чого вона не подумала раніше, то тепер їй уявилося бідою цілою: у тому вікні якийсь жар займався— чи всередині горіло, чи сонце так не по-літньому вгріло. Але й сонце, таке невидне у небі, десь далі посунуло, в ту акацію дивилося, а жар так само світив, немов відбитий на папері.

♦Це хата горить, а сюди у вікно видно,— згадувалось їй

щось, але думка то не хотіла до цього схилятися.— То що.

Згорить хата, то я в синовій помиратиму. Хай доглядає",

Дурняла себе, але що далі крок ступне, то якийсь сміх розбирав.

"Хоч одна хата згорить на містечку. Казатимуть, чия то хата згоріла. А то Біженчишина".

Вона зупинилася проти цього дерева; таке вище зробилося, як стала близенько. Акація якась, назвав би так дерево. А стукіт їй чувся немов ще тоді, коли вона й не бачила дерева й не думала про нього.

-Той дятлик трудився, аж порох сипався донизу Вона побачила такі два світлі рівчачки на темній корі. Собі довбе та все нижче, нижче добирається — зручніше їй так. Пташині маленькій.

Й сонце їй стало видне у тому рідкому гіллі. Тепер вона бачила тільки сонце з якогось туману, неначе, бо й очам не боляче було до нього звертатися, а дерево, дятлик уже десь ближче були до неї чи аж у ній поховалися, що вона про них і думати не могла лиш як про дерево й дятлика й рівчаки на корі, бо це могли бути не дерево, дятлик, а світ якийсь інший, новий, у якому вона жила, але ніколи про нього тями не мала.

Та й це могли бути сніги, а не суха трава на землі, бо що могло так відбити той інший світ під ногами, як не вічні сніги— отож, побачивши під ногами увесь той світ — небо з прихованим сонцем, птахів, дерева,— вона подумала, що боїться ступити не те що далі й піти цим відбитим світом, а крок навіть маленький зробити, бо тоді чи страх якийсь, а чи радість небувала захоплять її всю й не дадуть думати, балакати не дадуть, скажуть їй, що от ти наша, й чого тобі ще бажати.

— Чуйте-н, Ганю, ви пожичали в мене шатківницю. Вона мені так тре.

— Еге, десь у коморі. Зара внесу.

— Думала, щось зроблю,

— Єй-бо. *

— Капуста ще на городі всталася, то я б її пошаткувала.

— Стійте, стійте, зара побачу. Це баба ще десь сховала, треба воно їй було.

— Ще з тої госени хтось узяв. В Порохнюка спиталася, він каже — нема. То я ще до вас.

— М, слухайте, Марино. Я собі покладу, як позичу, та й знаю. А баба ж не може, переховає. От ще ж!

— Мені це самій типір. Хоч ґвалт кричи. Я не маю до

кого слова сказати.

— То ви перебираєтеся чи тут будете?

— Ганю, я вам знаю? Пишуть, щоб приїжджала.

— Поїдете, роздивіться. Хату тільки не продавайте зразу.

— Я й так її не продам. Хай стоїть. ІЬть і не хочу думати.— Марина ступнула трохи у хвіртку, бо вуличкою перся тракторець з порожнім причепом — видно, на обід.

— Диви-н, як п'яний, Ганю. Чий це поїхав? Я їх уже не взнаю.

— А Степин.

— Повиростали так діти, нових багацько, йдуть вітаються, а я не знаю, чиї вони.

— Степин хлопець. з моїм Ігорем пішли разом на трактори, їх цілий клас захтів у колгоспі робити.

— Ти бач, то тобі добре.

— Правда, Марино?

— І Петро перегону привезе, та й живете якось.

— Еге, йому тепер добре. Вже з людьми не з'їдається в тому гаражі. Повезе врано молоко на Житомир й назад приїжджає.

— То тобі добре, кажу.

— Чого. Оліка в армію забрали, тільки Клава який раз приїде. А бабин город на мені.

— Я знаю, що ви їй копали.

— Ну то копали, а за города ми платили. Викопаємо й знесемо на її половину.

— Тепер хоч трохи одпочинете, Ганю. Бо я ж бачила, як ви мучилися.

— А, хай воно сказиться. Я до них як прийшла, то вона ходить по хаті та палицею штурляє в мої торби. Так не хтіла мене. %*. щ

— Ну да, вона ж добра якогось бажала, а ти гола прийшла.

— І дивіться-но, Марино. Так хотілося на своєму пожити, а я хазяйкою на старість стала. Вже й того життя скільки.

— Там вам ще ой-ой-ой, Ганю.

— Взяли б і ви Порохнюка та й жили собі.

— Ой, Ганю, я знаю, він їден. Але мені дітей шкода.

— З гектар буряків зайняли б, як я осьо,— засміялася Ганя,— чи вже не подужаєте?

— Чому ні. Але я хочу ще поїхати подивитися до дочки в Москву. |і МІ

— Ви ж їх бачили цей рік.

..... ■""'■■.....■ чім ■■■■ ■■ ■ ' — ■

— То це онука приїжджала, мені тра дочку побачити.

— Як же ви там з ними помиритеся?

— А вони ж у мене живуть, то нічо Як, Ганю?

— Сварки не було ніякої?

— Я її тільки вистидала на городі. В хаті змовчала. А то що це таке? Я в сіни, і вже чую, димом смердить. Потім кажу їй, знов накурилася, гонуко. Вона мені мовчить, не знаю. Стала біля нього на городі й тільки губу кусає. А він лагідний хлопець, навчився все робити. А вона то їсти так і не зварить.

— Будете бачити.

— Я поїхала той раз, Ганю. Стукаю, а сусідка каже, що їх нема, на дачі. Туди тільки на таксі доїдеш. Якось добралася, а вони пораділи, мама, мама, садовлять мене.

— Хай би хоч написала.

— А що вона напише. Га, Ганю? Я знаю, що вона думає. Хай собі думає.

— А суд уже був? Бо я не знаю.

— Ой, не питайте, Ганю. Був суд, був.

— Чого ж ви не попросили?

— Я нічо' не буду казати. Хай що хочуть роблять. Хай іде до криміналу, як він брата вбив.

— То що вже за тим плакати. Хоч один син буде.

— А мені ні ідного не тра, Ганю. Павлик пив у мене, а я йому не давала.

— Аж опух уже, видно по йому було.

— Як йому пальці одрізало, то він зажурився. Павлику, не пий, тобі ж дають роботу лекшу і пензію сплатять.

— Ну, це така доля. Мій Петро не п'є. Але — не дай боже.

— І цей же не пив. Ще й на батька сварився.

— Еге, я з ним балакала, то він за батька тако вставить слово. . .*

— Ганю. Мені Порохнюк казав. Марино, ти хоч цього пошкодуй. Ти ж маєш слово.

— Ну да, і сім'я ж у старшого є.

— А мені цей син рідний. Він кіля мене жив.

— А хіба відомо, що вбив?

— Пшю, що вам сказати? Я приходжу з лавки, а Павлик у садку. Кажу, Павлику, йди в хату ляж. А він плаче, розказує, що Петро набив.

— Ти бач — правда.

— Він з того офіцерства прийшов погуляти. Лаявся з Павликом, щоб не пив. І це мені таку поміч дав.

— Порохнюк щось трохи розказував.

— Павлик мені каже: ха-но я, мамо, встану, я вже пити не буду, нє.

— Воно в нього там уже купи всередині не трималося. Ой горе.

— Аби вам Ганю було добре з вашими дітьми. Щоб ви біди ніякої не знали.

— Поїдьте, чуєте, Марино, вони ще ж можуть пересудити.

— Дочка мені типіро писала. Каже, за того п'яницю вам жалко. А як цей, молодий, здоровий, загине, то на обох жалю буде в вас. Каже мені.

— То чо ж ви мовчите, як я вас питалася. Диви.

— Типіро, Ганю, карточку дістала. Я не говорила.

— Г-а-а, що вам думати. Ідіть оно скажіть, хай випустять хлопця, й живіть собі

— Ганю, чуйте, не мона так. Гріх буде.

— А в Москві вам лучче буде? Розказуйте.

— Тамечки мене посадовили, кажуть, хазяйнуйте, а ми пішли на роботу. Аякже.

— Еге, їм наймичку тре. Як оно Богинька поїхала, а тепер вернутися не може. Хто її де прийме.

— То ж, може, біля невістки. А цс дочка. Хоба дасть покривдити?

— Ой, мовчіть. Марино. Я б не хтіла ні біля дочки, ні в сина.

— То вам добре, Ганю. Про що мова.

— Та нема мови. Мови нема Ідіть і взнайте, поки не пізно.

— Порохнюк осьдо приходив. Каже. Я за хадзяйством погляджу. їдьте, Марино. А що я йому скажу? Як я корову здала в колгосп, бо не було з ким на базар везти.

— Було б Петра попросити, він поміг би.

— А гичка на городі в купах зіпріла, що годі й курям покришити.

— А кукурудзиння було б продати. На віники держите дочці в Москву?

— Ой, Гандзуню, не сердьтеся, серце. Я ж була дурна.

Порохнюк хтів за тридцять рублів одкупити на зелене, а я ні, п'ятдесят. 81

— Певне що дурні.

— Там латочка славна була, правда, Ганю?

— І нам не сказали.

— Я ж думала, що Порохнюк возьме. Він тамечки що не день тупав на городі, роздивлявся.

— А воно йому тре?

— Я вам знаю, Ганю?

— Синові, може, думав у Розкопану.

— Я б вам, Ганю, даром оддала, так не маю що.

— Мені й з бабиного городу буде, аби здужала. Ви-но про друге думайте.

— Та вам діти попорають, я знаю.

— Чо, Клава з Тол і ком приїхали, то всю картоплю викопали.

— Чуйте, Ганю,— подивилася,— а це правда, що вона

з свекрухою погано живе?

— О, ще б цього бракувало.

— — Я чо питаю, Ганю. Бо я бачила, яка сваха надута сиділа. Вони житомирські. Щось, може, друге хтять.

— А, неміч їх знає.

— Ганю. Діти, може, вкупі не хтять жити. Клава мені казала, що думають у Левків перебиратися. Каже, цей Житомир навсточортів уже.

— Чого. Ми з свахою той раз гарно посиділи.

— То ви гарно. А як вона на свата дивилася, щоб не пив. Думаєте, я не бачила, Ганю?

— Ви на друге думайте, Маринко.

— Та вже ж не як.

— Було б спродати яке збіжжя, та й до дочки з грошима поїхали б.

— А кольку їм.

— То ви думаєте, вони вас так приймуть?

— Еге. Осьо капусту пошаткую, і хай як хтять.

— Приїхала сваха до свахи, притулила...

— Вона, коровисько, й не встане. А чоловік сам собі наїсться, то ти ж його хоча проведи. Тако субота, кажу, да-но чоловікові гарно пообідати. А він утром їв, каже. Бо-ж, коли це ще той утр був...

— А вона де робить?

— Певно. Чуйте, Ганю, це якби ви свого Петра так доглядали?

— То це ж у селі. Там, може, і ще як

— Так-так Я їм навезу, хай эвдуть.

— Глядіть.

— їден син у криміналі, а баба хату покидає.

— Як тра, то я курей погляжу.

— Дивіться-но, Ганю, чого це я приходила? Єй-бо, присей-бо, забула.

— За шатківницю питалися.

— А ви найшли чи й не дивилися?

— Ви знаєте, Марино, десь не бачу. А ми в вас хіба брали?

— В Порохнюка спиталася. В нього нема, Ганю.

— А в Степи не заходили?

— Чо я до неї піду? Ми з нею посварані.

— Вона мені перед осінню казала. Десь хтіла позичити.

— Я вам знаю, Ганю?

— Спитайте. Може, з онуків котре давало.

— А, щоб же ж їм останній раз давало.

— Бо моя баба як і переховає, я все 'дно найду.

— Та я вже й хати позабувалася, Ганю.

— Аж вкрай вулиці йдіть.

Маринка зняла з штахетки паличку й боязко просунулася за ворота. А там геть як бабуся пішла.

А-бо, їм цю квартиру вділили з сином, то до пуття й не знала, радіти чи ні. Але бігла осьдо по Чуднівській та до якогось хлопця, що їй чогось на Яринчиного показував, аж

гукнула: "Доброго здоров'я, здрасцє".

Аби це Яринин хлопець, то передала б там якусь листівку, але де ти її будеш шукати. До сестри її, Гані, вона чогось не мала бажання заходити, як бувала в селі,— це одколи померла баба Прокопчучка. А цього хлопця була б спитала, якби не такого страху. Вона й оглянулась, перейшовши вулицю, щоб

до базару їй ближченько.

Десь тут мона було випити цього кофію. Сухарика вона брала з собою. Бо поки той газ уключать на новій хаті, то ще попобігаєш, ой-ой.

Але якби вона не пам'ятала з якоїсь зими, що Яринин хлопець усе шапку набік тримав, мов те вухо їдне затуляв, що його бракувало. Але це так гарно йде вулицею — з обома вухами, тільки півлиця якось трохи біліше. Візьми тако крейдою нашаруй, та й це тобі біле. Тільки чого він цього піджака солдатського вдів без погонів, ніколи на йому не бачила. Ярина десь була розказувала: так шкода, що не привіз нічого солдатського. Оно внуки-хлопці діждатись не могли. А він якісь білі штани доп'яв, теніску шовковеньку — ще такі до війни носили,— тільки черевики солдатські. "То ти на це гроші просив вислати?" — сміялася мати з цього портфеля синового. Ну як мішок

Здалося їй, що й хлопець не так поспішав уперед, куди йому тамечки було йти, раз оглянувся,— і їй в душі похололо, що це він її впізнав.

Знайшла у фартушку талончика,— такий смішний сусід у неї, шофер з автобуса, де побачить, дає ці талончики, м'які такі. "Беріть, беріть,— так по-сільському трохи забалакує,— може, коли дитину поглядите". Вже-ек, який гандж з цеї баби. Осьо своїх не догледіла путньо, то чужі їй на хоробу здалися.

Цих талончиків у кожній кишені. То перше не дуже любила у ці тролейбуси лізти — такого людей! Але що їй зараз скоріше треба, то мусиш втовплюватися.

Вона тулилася до задніх дверей ближче, де більш людей, бо раз попробувала спереду — не так тісно, як мулько. Ці старі лаються — гірш нема. А тут вона любила примоститися на великому крісельці, де раніше, кажуть, кондуктор сидів. їй звідси далеко видно — і в той, і у той край.

Ну то чогось їй ця баба з-перед очей не йде Де ж це вона могла бачити її? Але такий ґвалт знявся, що тільки слухай. Розірвуть бабу, й знаку не стане Одна там, дебела молодиця, то вже вчепилася. "Я вам, тіточко, покажу, нікого не слухайтесь" А носатий дідок з шкіряною сумочкою балакав та й балакав, хоч його вже мало хто й слухав. Як він це місто знає, то ніхто так не знає, то чому це йому не вірять, що на базар злазити через одну. Схожа чимсь на нього бабця, здається, тільки що з більшим носом та такими ріденькими сивими кісками й собі перебивала охочих побалакати, але її мови чутно не було. Й вона ж місто знала не гірше од інших

Таке виходило, що їхали мирно, а це вже посердилися. Богиньці аж шкода стало тієї кульбабки. Щоб це така рожева шкірка з-під тих кісок виднілася — їй ще бачити не доводилося. Фо§

♦Та й це мені до них звикати,— вжахнулася сама собі,— і мову цю якось же треба знаходити".

А бабця вже голову винувато впустила та лапає попід ногами клумачки, чи цілі. Якби знала, що така сварка буде, то не питалася б.

Дебела жінка трималася за бабциною спиною, наче обнімала її.

"О, ця вже не одпустить,— якесь аж зло брало Біженчи-ху,— покаже, де базар".

Таж і їй тут виходити, вона добре запам'ятала аптеку як глянути у ту вуличку, до базару. Але так хотіла зійти, щоб побачити, як цю бабу зсаджуватимуть.

Молодиця вже знизу одбирала у баби корзину й ще якісь торбинки, а тій, видно, шкода й за тих добрих людей у тролейбусі. Дідок — не скажеш, що з добрим серцем — чи то подав, чи підіпхнув ногою останнього клумачка донизу; бач, і він поміг.

"Але й тобі серце поїдає чужа вигода",— добрішим уже теплом проясніло Богиньці па душі.

Вона б і ще позаглядала з-поза людських спин — така цікава картина була їй, але зразу тако немов прогавкотіло: "Будете щас сходить".

— Еге-ге,— перелякалася не так голосу, як цієї прірви під ногами.

Де його ступнути, не бачила, хіба тако задки, чіпляючись за ці залізяки та людські коліна. А воно тамо зверху не вмовчить, поштурхує "Мняться, е-е",— немов обійти хоче.

А вона чого буде назад вертатися — ще б цього бракувало.

— Я вже йду-йду, не смикай-но, ти,— не впізнавала свого грубуватого голосу.

її внизу двоє хлопців попідручки винесли аж далі через людський гурт, й чогось тим усім, що мали заходити, було смішно, аж ну.

Вона заштовхнула кінець хустки за вилогу піджака, а другий аж сам до губів притулився. Т^юхи зубами смикнула — щоб вузол не розпустився. А ту бабу ще тримають,— кіно з вас, люди.

Хотіла ж, видно, свої клумаки позабирати, але молодиця вже повивершувала; що важче, собі на плечі, дала бабі тільки меншу торбинку. Бабі й не туди, що двері за ними ляснули й тролейбус поволі рушив,— стала очима до машини й голосно дякувала за допомогу.

"Ото не помиряться,— й далі, спостерігала за цими вже обома жінками,— але на почин матимеш собі, ще й в ряд не ставши".

Перебіжить, думає, на той бік вулиці, щоб людям не так у спину впиратися, та й ще побачить цього кіна. Вона колись з цибулею була приїхала на базар, то тож була одна хитра — ні, що це вона каже, дядько якийсь, глянеш — сільське, але й хитре якось не по-сільському. "Що це ви несете та куди прямуєте?" Вона б уже й допомоги його не хотіла, такий переляк узяв, думала, з міліції хто перевдягнений, й це щось за сипа будуть питати. Але що сипові тоді погано зробилося, то його ніхто не чіпав.

А якби хто й добрішенький підступив до неї, то не оддала б мішечка, — у неї той рік тільки й вродило, що відер зо два сіянки.

Вона й ряд той пам'ятає, де стояла з сіянкою. До нього ще діло не дійшло. Повикорчовували трохи по праву руку од автобусної станції, а її ряд нечіпаний. Але й автобусна теперечки не тут, бо таменьки вже ставлять з цегли й шкла якусь халабуду — базар буде новий.

Й тра ж було тоді Яринчиному хлопцеві першому в неї спитатися. Що з собою якогось привів бідненького, в окуля-риках, такого самого студентика. А хіба вона не злякалася тоді? Дивиться на цих покупців, а їй чогось ввижається Грицько,— мовби в кишені руки позастромлював, у нових хромових чоботях, з носка на каблук переважується, й ця гімнастерка, ще з часів молочарні, на ньому, не забуде її ніколи. Чи то за ціну допитувався, не згадає,— що ти йому казатимеш. Вона й так оддала б, що він стільки добра їй зробив.

Але мусить казати цим хлопцям ціну. Бо вже люди оно поглядають цікаво на цю торгівлю. Нарахували щось тих копійок у жменьці,— але, кажуть, трохи не вистачає, бабо. Ну то їй як одлягло. Чогось сміливіша зробилася,— нехай не думають, що на дурну натрапили.

"Шукайте, діти, ще подивіться".

Бабі стільки перти довелося, та щоб спускати тепер за якісь копійки.

Але ж диво друге було: вона подумала, як ця сіянка назад вернеться в село, Яринка посадить у себе на городі, а вона ходитиме проз них й думатиме: то ж моя цибулька росте-виростає.

Хіба б шкода було,— так чогось страшно. Якби тако попросили в неї, вона б дала, сійте собі на здоров'я.

А це везти в Житомир, а послям сидіти, може, в одному автобусі з своєю цибулею.

Бачила, що хлопці жартують з нею; як захтять, то понаходять і ще грошей,— матері тепер гарно дають дітям на вчобу. Отож і радості було в неї, що хлопці торгуються.

Вона й копійкою не поступилася, аж друга жінка пожаліла цих діток "Беріть у мене, хлопці, я дам дешевше".

Пом'ялися трохи, потовкались перед нею, та й бувайте здорові, т

"А мені подобається, як людина торгується,— чула Богинька сусідчин голос, потроху звикаючи до її вимови,— а то ні?"

Везла вона ту сіяночку додоми, хоч і покупці траплялися згодом багатші. "Вже продала",— одбріхувалася перед людьми, а сама не могла з рядів довго вийти, бо знов ця сусідка щось скаже й дивитиметься їй у спину, як на чорта якогось.

Мовчки дякувала тій жіночці, що не зачіпала її більше,— десь ці люди, західніші, не такі балакучі.

Геть би й призналася, що й вона звідти, але кому яке діло, як ти вік звікувала в цьому селі й геть уже коденська. Це іншим здається, що вона біженчиха й досі, але вона більш коденська, ніж хто.

Звертали ті жіночки на її бік, а бабця не переставала озиратися — чи то їй думки були за тих людей у тролейбусі, чи незручно так за цю несподівану допомогу.

"Ще ти й не рада будеш,— Богинька всміхалася, думаючи перебігти вже на той бік,— як вона почне з тебе витрясати".

Тепер їй ця знайома вуличка, де вона звернула біля нової автобусної, аж просторіша зробилася, але ж не тому, що людей тут траплялося рідше,— цих свідків позбулася. Ще зупинилася, щоб руку забрати з грудей та вкласти в кишеньку, та й так, оглянувшись поспіхом, де ті базарувальники вже, додала собі в думці до того, що недавно подумала: "Матимеш на почин",— й далі їй той світ базарний, станційний аж якось здрібнів. Це тільки в місті їй таке почало ввижатися: осьдо стрінеш людину, а тамо перебіжиш з вулицю-другу й забувся, яка вона на обличчя. Й з цими кутками таке. Чим та станція була для неї, коли доводилося на село вертатися,— там того люду, здушить тебе біля каси,

й не дихнеш, але все однак добре: вже дома будеш. Тепер не було бажання геть і до буфету зайти, може, яка ковбаса є. Не хотілося бачити когось із сільських.

У ній ще ця радість із страхом разом жила — що це місто таке. Десь минеш осьо сюлька старих будиночків під бляхою, що й не скажеш на них хата, але ж однаково хата, й дива, якийсь новий немов світ одхиляється. Не таке дерево вже, й будинок — палац якийсь, й туди далі, поза нові ці дерева й цей палац — страх ступати. Потягне тебе, й аж думатимеш, що от де жив би, а самому й незнаття, звідки такий світ міг узятися.

Вона тут не думала, в чому взута, яка хустка на голові, не те що в старому місті, куди їй доведеться вертатися. Там на тебе як глянуть.

Ну не злодійка, скажи,— щоб це стати й дивитися за людиною. Але ж от не маєш сили вступитися. Вона котрий раз тут, але такого чорта ще не траплялося. Це що — про такого котрогось сусідка балакала. "Не бійтесь, Богинько, ще й діда тут гарного найдемо". А вона чого лякатиметься,— їй треба сина пождати.

Чорт поволі тягнув ці важкі двері, де телефон, і вона б, їй-бо, кинулась помогти людині. Але ж стоїш, не поворухнешся, ноги як з грязі поробилися. Та лиса гладка голова вужем увернулася в будку, пообзирала усі кутки й так само почала задкувати назад.

"То це ти кудись маєш дзвонити, неміч стара, бож-ж..."

А сумка ця —щоб тобі ж добра не було! І£ть така у Михайла Січкаря, кирзова, була, коли собі на роботу в майстерню обіди брав. Але придивилася, то не так Як у тих сільських молодиць, котрі в конторі десь працюють, чи Настя містечкова з собою на роботу брала Модніші немов.

Дістає паперу звідти одну смужку, другу, й так нагинці над тією сумочкою витирає лисину, та де, всеньку голову — немов од поту якогось. Ті зіжмакані папірці назад у сумку позаховував. Бо-ж, ще дістає. Тре вже дужче, й одно вже сама голова під рукою вертиться, а рука немов і не ворухнеться.

♦Оце то вмився,— вона згадала, як її кіт у селі вмивався, й подумала ще одне слово, але про свого кота не сказала б такого,— котяра".

Далі чортова дорога пролягла немов попід стіною — тулився так, щоб не впасти. Якісь східці перед ним — ("еге,— думає,—де ви в хороби взялися*),— ступнув одним незашну-рованим черевиком, сказав уголос раз, гучно так, чітко, наче командував до десятьох як сам; за другим ступенем вже тихіше, але так само переконливо для отих десятьох, вимовив два. Щось йому не дало далі йти, хотів, може, почати знано-ва, що аж одступився на один крок нижче поздовж цієї стіни. Почула Богинька мову його й не його якесь слово просте, а читане. Що він там видивився у тій вітрині,— знала вона, що далі там вище двері високі й важкі до театру. "На-ка-ну-не". Та й це тако далі піде, й воно йому, прочитане, геть ну що скаже,— люди! Вона там нічого не добере, хоч прочитати то здужала б, але ж постій, подумай.

"Оце то трапилося б комусь щастя". Й подумала разом якось за усі ці міські квартири, закутки, хати, де котрі збереглися, ну й цьому чортові ж десь жити тра. Але вона не уявила б собі ні того кутка, ні хати, де чорт міг проживати. Які ж ті діти, що житимуть разом з ним, яка та жінка, що їсти йому варить?

Та нігде він не живе. Йому й жити нігде не треба. От був тут, вирахував собі кроки угору — думає, що ніхто його тут не бачив, не чув. То він і її не помітив, що так собі сміливо тут жив. Це вона така невидна, мов дух якийсь, наче цей чорт, посеред білого дня? Аж ворухнулася: чи вона жива, чи може йти далі, цими ж східцями треба й собі здійнятися трохи вгору. Оцього то впізнала б де хоч. Ще й звикай до нього, бо це теж його дорога якась, та вгадай-но спробуй, коли не випадатиме

бачитись. Один, хотіла вона вишепотіти для сміху, але загуділо тим звуком десь аж у душу, й вона закашлялася. Торкнулася трохи кам'яної стіни, й більше диво взяло. Наче на ногах такі самі шкарбани, як у чорта. Захотілося ворушити головою, як він, витирати папером під хусткою. Ґвалт, люди. Де це її дома?

А осьдо — не бачиш хіба! Перейшло з добрий гурт молоді, доки й їй вдалося втовпитися досередини. Цими дверима аж у спину гупнуло: йди, дурна, не стій у порозі. Котрий раз то на обід потрапляла—що людей робилося! їй Устина каже, що внесла б коли чого кращого, аби цих ротів стільки не роззявлялося.

Боком проступилася до свого місця якраз навпроти дверей до кухні, де їй легше було Устану побачити. Та й не минула в ті дзеркала на всю стіну глянути, але ж бо й світу там, що себе одну мовби й не хочеш бачити, а тільки той світ.

"Це ти вдичіла вже так, буцім на ці дзеркала ходиш дивитися".

Хіба ще де така втома нападе, як під час цих переходів: кожного бійся, що він тобі скаже. Але в цьому куточку ха-но найдуть її. "Я б тебе, сину, й не злякалася, якби тако десь у селі зобачила",— перепрошувала десь до вікон під саму стелю з таких кольорових скелець.

Ну та не так цього чорта страшно, як хлопця. Диво, що Устина така балакуча між цими людьми й не ляклива. Побула б ти в селі такою. Там двері знімуть, а дістануть: бабо, дайте. Та цей Устинин спокій аж їй передавався. Бо-ж, скільки вже переляком таким жити, люди.

Мало цих чортів щодня бачитимеш,— можна й звикнути. Але за цього одновухого вона не забувала думати. Було б зрадіти людині: оно скільки сусідами були, доки Яринка не зірвалася з місця й не поїхала на доччині діти.

Але пожди-но. Так глянув на неї. Може, йому щось од Миколи тра? Й крутиться тутечки, поки випустять її сина.

Коліна їй якось самі розхилялися в боки,— такий високий незручний тапчанець під нею. 7£юхи тепліше ставало й у ноги. Схилила голову, щоб роздивитися нову чорну спідницю,— це вже Устина їй дешевше десь брала, бо сама б вона розібралася хіба, де воно по якій ціні. Аж оглянулася, чи ніхто там не дивиться: чогось так тіло запахло їй знизу.

— Сину, тобі хіба Микола щось встався винен? — тихенько, а потім ще раз, голосніше, запитувала когось у стіні перед собою.

— Питаюся, де це цього вугілля взяти. То що, кажуть, Микола вам не привезе? Йду до Миколи, а він до матері чогось не обзивається. Ліпить це вухо. Каже, що як не зроблю Славці вуха, то буде соромно в очі тітці Ярині дивитися. То що ж ти йому цим вухом поможеш, як він з того світу вернувся. Він дивиться на все й не вірить, що цей світ такий самий, як був. Каже мені Микола, син мій, що як був малий голодний, то тітка Ярина посилає в буфет, каже, скажи дядькові Грицькові, що приїхала з Житомира комісія, й дає в руку шматочок сиру. Ай-бо, Микола мій плаче, як почне розказувати.

— Бабо-в, то ви на мене вже не гніваєтеся за города?

— Чому я маю гніватися за города? Твій батько був добрий. Каже: "Богинько, хай мій син твоїм городом переповзе, бо я не хочу Арсеня просити". Мені не страшно було батька, але я знала, що треба мовчати. Каже: "Я зроблю таку огорожу, щоб нічия корова у мій город не пробралася". Але він дуже не любив, коли Арсеньова корова лізла. Твій батько стоїть тако біля меї хвіртки й чогось не хоче йти. Ще менший такий зробився, веселий. Горілки в рот не брав. Якісь гості до вас поприходили, він за стіл не сідає. Кажуть: "Кири-лович, ви хоч ситра випийте". Він вирячився: "А там, думаєте, нема спирту?" Він вчений чоловік був. Дивиться на той бік, де сільпо, каже: "Богинько, як би ви

знали, як мені того дроту хочеться".— "То побалакайте,— що, Павло вам не дасть?"— "Т£>а щось придумати",— каже. Кахикнув собі на груди, руки сховав у кишені — і я його щось послям довго не бачила.

— Беріть-но, оно невістка вам каву поставила.

— Пий, сину, бо мені вже од цього кофія голова тверда.— Так не хотілося їй одводити ні очей, ні голови од стіни, щоб цю розмову собі не перебити, але похвалила хлопця:

— Та й бач, тобі гарно з цим новим вухом.

— Хотів мамі хату вимастити, а хати нема.

— Вона тебе ждала, сину. Каже, приїде син, ми ще цю хатину підладнаємо та й буде нам на двох. Вона нікуди не думала зриватися.

— Таке велике село, а нема до кого.

— То Ганя ж казала: як йому треба, хай приїжджає й живе — Вона оглянулася, куди це Устина знов з тим возиком подалася.— Йди в мою хату, син. Забери в Євки ключа. Скажи, що Марійка казала. Мені треба тут Миколі квартиру поглядіти. Я не знаю, чи я в те село вернуся. Не село, а бригада переїжджа.

— Чуйте, баб: Микола хотів паска солдатського, а мені не було коли йому віддати.

— Мовчи, син, я боюся йому нагадувати. Він тоді здитинів геть, то йому хотілося паска. Він біля братської могили марширував з букетом. Десь сухих квіток понаривав. А ці з сільради передають: робіть що, бо ми самі зробимо. Та й дома-рширувався. Думала, його як хворого пошкодують, стільки виїздила в ту лікарню. Випустили, то тепер ще й досиджуй. Вони колгоспне добро по чужих областях на спродаж

розвезли, а ти сиди за них. Але він цю жіночку стрів там, то не може натішитися. Каже: "Мамо, ви там не вбіжайте її". Вона з тої "хімії" перша вийшла, каже, я його почекаю. Не знаю.

Але чого це вона сидітиме як баба кам'яна? Тра до людини повернутися лицем. Бо досидиться: гляне — аж то чорт примостився й балакає чужим голосом.

Якби ж то вона цього вуха не бачила окремо, то що б, боялася, думаєш? Кашкетика зняв, а на це, що її Микола виліпив, вухо ще й трохи волосся наклав. Ґвалт кричав би. Що з цими їхніми дітьми робиться! Хай ще її Микола, а то й цей. Де ними крутить по світу? Є що їсти — то не мона спокійно жити, чи що?

Хіба їй один у цьому місті трапився такий,— еге. То з ковінькою, то геть без руки. А в очі ні котрий не гляне. Десь те обличчя крейдяне немов геть од тіла одходить і пливе собі на височині.

"Ото вже непослух,— розгнівалася трохи Богинька, обзи-раючи все більше порожього місця за хлопцевою спиною,— він її перейме й того паска всуне".

— Скільки цеї молоді гине тепер,— продовжувала говорити до стіни. — То трактором переїде, то вбивають іден "ідного, як скажені. Десь би втікала з цього міста — скільки всього начуєшся за день. Треба були мені ці гості? їх не розбереш. Наче й славні люди: той талончиками обкидав усю хату, а вона вже біжить, гукає: "Поглядіть моє тісто, заки дитину з садочка приведу". Але ж угощала вже — вона слова поганого не скаже. Тільки не любила, як сварки починаються. "Чогось ці чоловіки так мруть",— аж весело розказувала сусідка до всіх за столом. А той вже не втерпів: "Пожди-но, найде ще й на жінок нечиста сила". Коли це привозять їхнього старшого сина. Люди добрі!

Богинька шукала виправдання, чого її аж сюди приперло, вона думала зранку навідатися в село другим автобусом.

— Хіба ж ця душа витримає, як там такий ґвалт. Який толк з цеї жінки вже — надірвала серце й розум стратить. До неї "Галю, Галю", а вона сокирою розмахує й вищить: "Пустіть, я хочу його побачити!"

Вертається Яринин хлопець без паска. Вона бачила, як йому легко підтримувати штанці,— руки в кишені, та й.

— Або йди до Петра Андрійця, сину. Він тепер їден. Як Михайло Січкар свого Павлика женив, старий Арсень мов сказився. Сидить на лавці біля хати й до всіх тако паличкою: го, го. А Петро свою жінку дуже бив. Старий Арсень з Людою тако нічо". Раз приходить Петро, нема жінки й дітей, і батько висить у коморі.

Богинька ближче до нього посунула на прилавочку кашкета — щоб не забувся.

— Та мене ще ж люди знають трохи в селі, буде де переночувати.

— Йди до Петра, сину. Він зрадіє тобі.

Нарешті й Устина покликала її за ці двері. Як вона опинилася посеред зали,— це так хлопця хотіла провести, скажи? У велике скло крізь двоє дверей бачила Яринчиного сина, як він у чужих чоловіків прикурював сигаретку.

Побачила, що той дочекався чорта й вони вже обоє пошкандибали навпроти людей.

Це скло позад неї показує її спину, й чого вона оглядатиметься: кому треба, хай дивляться на її спину у дзеркало.

Далі стіни такі вищі поробилися, як вона зуміла розгледіти усю цю залу по кутках.

"Стіни до мене балакають, а я до них — ні".

Ганя стала дивитися, як Тамара десь буцімто на колгосп подрипцювала, близенько до тинів тримаючись,— от ця Тамара, вона й ходить якось так гарно! Але подумала, що це тра вертатися до Порохнюка з якоюсь мовою, а так не хотілося. Стій-но, це десь хліб у руці був і не стало; й посунулася, не віднімаючи рук з штахет, до хвірточки далі, щоб забрати хлібину з того самого стовпчика. "Чуй,— трохи радо сама до себе обізвалася,— ця газета не дає хлібові заховатися, лізе як жива".— Вона трохи оглянулася на цього чужого чоловіка тамо на лавці під тином, де була стара криниця.

— Порохнюк, що це ви сказали Марині, щоб вона не була, а тільки Петро прийшов?

— Нащо їй лізти не в своє діло.— Порохнюк здійняв кашкета до півголови, мовби осьдо встане й піде, хай шкодують послям, але одклав знов, вже не на коліно, а збоку на лавку, й ще тримався за нього, такий наче це був йому порятунок, і перед ким — перед цею Ганею! От як гавкне зара, але хай бачить. Покинув кашкета й руками зіперся тяжко на лавку, відрікшись цього кашкета, як півдуші своєї поклав.— Ти знаєш, Ганю, я не люблю.— Підправив трохи брови й далі дивився в тільки йому знайому порожнечу перед собою, де не було ні спогадів, ні теперішнього нічого іншого хоч душі живої; і за ту мову вхопився, як за едине, що виправдовувало вже не тільки його присутність на цьому подвір'ї, але й саме існування. — Я поклав стільки свого життя, щоб це тепер комусь в руки перейшло? Жди-но!

— Але Марину мені не чіпайте; їй мало так горя. Чо мовчите?— була б крикнула, але стало страшно й такого голосу свого, бо ввійде цей крик через одну руку в штахети, а через ту — в хлібину, та й біжи з цього

двору як чужа.— Ой, Порохнюк, ми з вами всіх вдів перебрали, то хіба вам вгодиш. А Ярині воно все це треба, скажіть? Буде вам хату вимащувати і в городі, як жук, довбатися— Вона не хотіла вертатися до тої недавньої сварки, бо кажи не кажи, а він трохи подується та й знов лізе. Але щоб це ще й Марина через нього не перевідала вчора...

Він осьо скаже, хай не балакають.

— Ганю, ти хоч, щоб я не прийшов більш на це подвір'я. То ноги меї тут не буде. Ти знаєш, мені нікого не треба. Але якби Іра согласилась...— Порохнюк попіднімав обидві руки перед очима й тепер наче й Ганю йому стало видно.— Фана-сівна померла дев'ятого січня — скажи, що я неправильно оприділив,— ти ж на похорон не ходила, це мені відомо. Мовчи-но!—гукнув.— А я Андрійовича питав: будете їхати, то підкиньте на станцію, я мав бажання провести Фанасівну, але мене кладуть в больницю, і я не був спроможний відвідати. Ми з Рибачуком були непогано. То Марині тра переказувати.— Познаходив свої руки у просторі й долучив їх до тіла, ставши знов Павловичем.

— Марина не могла сказати.— Ганя сердито обдивилася городи й хати попід гору, але нічого у пам'яті не зосталося; так тільки, порівняла те, побачене, з чимсь у душі, та це порівняння не дало спокою.— Марина не скаже.— Ото він ще буде доказувати.

— То хай би Рибачук щось мав до Іри, він удівець, але чо я маю чути од Марини?

— То це дурне щось ляпнуло, а ви вже думаєте.

— Ганю, я нічого не хочу знать.— Проте думка вже за Петра Марининого йому легша стала. Він би й засміявся, але не хотів Тамарі перебити, і з такою радістю й таким голосом:— То шо, я не міг би до неї поїхати? Диви-н, диви-н, хтось хліб хоче вкрасти.— Але вона не могла себе зрушити під тим сміхом, таким переможним, наче раніше їй відома

не було, що цей сміх очима його виливається, а не ротом. Так вона тому сміхові й одказала, не сердито й ніяк, але все, що знала про себе й про інших, таким голосом незнайомим: — Треба ви їй усі— Й ще не вірячи, куди той хліб міг втікать з-під руки, більш для того, щоб саму себе втішити, продовжувала оборонятися від того сміху:— Вона захоче до одної дочки поїхати, до другої, до сина. А так сиди з вами.— Й гукнула, рада цій Тамарі як рідній:— То це ти вже забираєш свій хліб?

— А осьдо я, всьдо.— Тамара нагинці перебігла за тином у той край, щоб це Ганя побачила її не за шкодою.— Не вірте Порохнюкові, він думає, що я сиділа під тином, а я вже на колгосп справилася.— Ще вголос— Петро каже: "Йди-но, тамо тебе Микола питався. Ви не бачили, Ганю?"

— Осьдо розбороняв нас; не бачиш, як я трушуся вся? Йди, бо Порохнюка не вдержу. Хоче йти Рибачука бити.— Оббігла б вона вкруг подвір'ячка, щоб цей вогонь збити; диви, як горить, ще не бачила так.— Та й що тобі Микола каже: не йди до неї Гані, бо знов вечоринка зранку почнеться?— Тепер їй добре дивитися на них обох, як вони порозсідалися на цій лавці, де стояла стара криниця. Тамара нібито з-під дощу, така інша якась; вже, диви, їй діло до Порохнюка, що каже:— Ви Петра не знаєте, Порохнюк, нащо вам здалося? Я вас проведу, як ви боїтеся.— Але на сміх знов аж Ганя рушила було до них від тину, наче помогти Тамарі вмовляти Порохнюка:— Хтіла сама вас просити, бо мені чогось страшно цього Петра. Повірте, Гкню: мені тра обійти калюгу перед Зіневича хатою, а Петро йде межею згори, і це йому іншої нема дороги, як проз Зіневича вийти до свеї хати. Але, думаєте, не бачу, що йому не так хата? Я типіро сама роздивилася в очі, що це вже не той Петро-о. Я бігом сибі беру халяву закочую, а друга хай так буде; він дивиться, не розбере, якої це я немочі на сухому перевзуватися думаю, — не повірите, Ганю, що почула за вас. Я чось Петра вчора не бачила в вас. Боюся сказати слово щне, а він вкрай городу став, сірниками тако потарабанів, і я драла назад. Питався, чи Порохнюка не було тут.

— Ти йому сказала, Тамар? — От би й самій знаття не було, якби не спитала за нього: чи так їй хотілося ще нових гостей на сьогодні, чи буде вже в неї? Але як-то перша думка перемагала, ай-бо, думала собі, зайде сестра на подвір'я, а тут люде-с-й, та й цей Петро, хороба з ним,— шкода їй хіба. То вона й забалакала до них усіх, буцім їх тут не одна Тамара з Порохнюком, буцім вона й сама туто не така собі жінка, що сина в армію провела, а чоловіка десь довго нема:— Гляди-но Порохнюка, я тобі кажу. Що ми Ярині скажемо? Увійде сестра в двір, спитає: ви не бачили Павловича?— а ти смик — нема й сліду. Хіба не так, Порохнюк?

Тамара їй далі слова не дала мовити:

— Мовчіть-но осьдо, Порохнюк, я знаю, що ви хтіли сказати. Але той уже й сам не мав бажання до мови, трохи йому

перебили ці дівки переднішу злість, аж повірив не тільки їм обом, а й собі: щось, може, вигорить. Тамара знов:

— То беріть Порохнюка на станцію, чи ви вже не йдете, Гань?

Той однікнувся тако плечем, одним оком і одною рукою, передбачаючи Ганнину відповідь, і з тої радости великої, аж для годиться, такою мовчазною відмовою, як це в дітей маленьких буває, коли їм цукерка хочеться, але одразу то й не візьмуть, промовляв до них з довірою, що в нього вистачить розуму не піти, відмовитись: не думайте, мені то не дуже й пече.

— Беріть, я вам кажу,— Тамара аж тупнула обома ногами, сидячи, не відпускаючи Порохнюкового рукава.

— Я що з ним, п'яним, робитиму?—далі не вгавала, знаючи, що він цю їхню гру прийняв і ладний вірити їм до кінця. Спробував був

огризнутися, але Тамарина рука передавала йому ще глибший спокій, аж безпорадність.

— То хіба я вже такий...

Не треба й чути йому, бо від тих потисків самі слова і так народжувалися вже в ньому: мовчіть, Порохнюк. Тамара наче просила од Гані слова, бо от вона скаже де б там краще, але й щось потрібніше для них всіх; не бігла б вона тако, як скажена, не сиділа б осьо, якби не знала.

— Ганю, беріть.— Та інше було вже як-то для всіх; хай як знають, але вона мусить сказати.—Ви як хоште, Порохнюк, думайте про мене, але Петро,— дивіться, це не моє діло, але щоб ви знали,— Петро до мене на вечорниці збивається, а я не знаю, що йому треба, мені роботи було й так, спитайтеся Гані, чи я правду кажу. Петро до вас щось має, Порохнюк.

Гані аж і бажання не стало перебивати Тамарі, хоч вона й пам'ятала, що вже за це мова якась була. Хіба ж це не вона казала допіро? Але слухала Тамару, наче це зовсім нова думка народилася, і їй самій оно як цікаво чути; або й інше слово — не про цікавість, ні. Вона сама Порохнюкові чогось такого не доказала, й це недоказане Тамарі більше вдалося й зробилося цікавішим і потрібнішим, ніж її перед початком мова до По-рохнюка.

Але вона за інше знала; цьому Порохнюкові зара дай, то потім кому згадає? їй,— що це, Гань, тамо твоя Тамара молола. *

— Ти питаєш, чо я на сорок день не йду.

— Еге, Гань,— не забувалася Тамара й за Порохнюкову руку,— мені тра знать, я осьдо Порохнюкові пораджу.

Ганя ще б втерпіла, їх з Петром просили, але Рибачук чогось на містечку робить не думає, похорон був на станції, а на станцію піди, то що їй Оліма скаже! Як на мамин похорон не змогла буть, а до Фанасівни поприходили. А то Тамара не знає, що питається.

— Порохнюкові нашо знать?—Але Тамара очей не зводила, так шукала втіхи в її словах,— Ти Оліму знаєш, Тамара, а мені тра, щоб вони до Ігора на вечоринку прийшли.

Почала цю мову не знати нащо, але ж з утоми такої хіба їм вгодиш? Якийсь театр у неї на подвір'ї, що такого людей, а ти їм розказуй, бо порозбігаються й знов хоч ґвалт кричи у порожній хаті. Вона Ярині не вірила, як та просила, щоб Ігор приходив ночувати, бо самій страшно; а це недавно писала їй, то призналася, що сама тепер рада, щоб жива душа була в хаті. Пише їй: приїжджай, сестро, та сідай у старій хаті. Ото втішила!

— Як це я Андрея з Женькою і Антона з Євкою проводжала до костьола на тринадцять годин, але як Андреи далі не міг іти, став,— ти ж його знаєш, очі тако поставив,— то Домка, що в Монастировій хаті, вийшла й забрала. Він там проспався, і вже поїхали на три години.

— Я ще, Ганю, вам казала,— Тамара їй допомагала,— чо це ви мене не взяли.

— Тож казала; ти думаєш, я не хтіла? Петро мені хіба раз дорогу переймав, як я верталася.

— Ганю, він наче хоче щось спитаться й боїться.— Тамара аж пальцем повела на Ганю.— Пождіть-но, Порохнюк, я щось маю Гані сказати.

— Він мене питався — то чо. Каже: коли це вже матір з

лікарні привезете.

— Чули, Гань!

— Кажу, тра було думать, як мати дихнуть не могла; поки це Петро мій приїхав з Житомира, і я кажу: "Петро, вези, бо буде пізно".

— Та й Петро завіз; так, так, Ганю.

— Він тепер ходить питає,— як з далекої сторони вернувся й собі Порохнюк

— Але й не тра було вам, Порохнюк, не тра,— всю душу вкладала у свою мову Тамара.

— Я й Порохнюка хтіла взяти, й тебе, Тамара. Не вірите ви, обоє? Але де було вас шукати? Це гості-гості, а всім на роботу тра; шоб потім казали, що од цеї Гані не вирвешся. Якби я знала, що мені буде, я б вас обох познаходила. Ну да, це нікого більш ніде, а то й ні... Я вертаюся з містечка, але мені щось як-то не так; я до хати не щораз навідуюся, щоб не казали. і

— Ну да, Гань, скажуть: о, не діждеться.

— Бачу, цей замок тільки навішаний, а скобель...

— Лю-юди-и, — Тамара, — мовчіть, не кажіть далі.

— Чуй! Скобля нема. Ні, що це я кажу? Ай-бо, забулася; замка нема і скобель вибитий. Думаю.— де ця Тамара? Забігла б у хату, гукнула б хто-хто в моїй хатці,— еге, це Ярина колись так уже в цій своїй новій квартирі, й мені б не страшно було. Прочиняю в цю першу хатину двері — думаю, зара по голові хтось як калатне. Якесь пір'я в кухоньці по

підлозі розкидане. В другу хату — з шафи Паращине старе пальтечко забране, книжки на підлозі валяються... Ні, це я не так, стій-но. Бачу, хтось був, певне, й далі побоялася заходити. Увечері о восьмій юдині Петро приїжджає з роботи, я йому розказую, він каже, що все позачиняв і замкнув. їдемо туди, все дрантя з шафи старе забране, і Паращине пальто, етажерки теж немає, папір порозкидуваний, в тій кухні якесь пір'я валяється, одне слово, вскрізь мотлох. І яка туди лиха година йде...

— Так-так, Ганю, я хтіла сказати, кому туди діло є. Ганя доказувала:

— ...щоб їм уже ноги повикручувало.

— Га-а-ню, а Петро бачив,— аж в крик,— як ви заходили?

— Йди-и! — подумала й з іншого боку: нема віри:— ГЬть мовчи-но; я й не думаю, а ти... Тамара...

— Ганю, ви нічого не чули. Порохнюк, скажіть ви що.

— Одну підозру маю. Вобщем, довідаюся. Але,— витріщився на цих причинних жінок, аж йому сили вернулося трохи колишньої, ще вони йому осьдо будуть командувати, ти бач.— Ганю, ти хату одвідала вчора?

— Я на другий день на містечку розказую всім, а Міцеїха каже, що бачила, як о третій годині ночі світилося в хаті, думала, це Ярина приїхала, хоче йти питатися в мене.

Чогось Порохнюк з неї очей не зводить, не хоче забутися своєї попередньої мови. Так Гані страшно зробилося й цікаво, бо те "але" наче півдня, скільки вони допіро просиділи в неї на старому свекрушиному подвір'ї, висіло над ними й чекало немов такого продовження, щоб це й відповідь разу була, а не так собі, й на ту відповідь скільки там треба? Погляду, може, одного слова. То цей Порохнюк аж стогне, так це слово знайдене їм повідомляє, аж вони обоє з Тамарою готові на крик

— Ганю, я вже не думаю.

Вони справді в крик, ґвалт, ну аж війна якась, що десь треба бігти, щось робити, а ніхто ж нічого не знає. Ганя перша: • 1

— Не думайте.

Тамарі буцім не знаття, але це таке, що мусиш; друга:

— Мовчіть, Порохнюк, нам усе відомо.

Тамара втримувала через силу вже не одного рукава, а все його тіло,— так ним тіпало, цим здоровим дядьком.

— Кажіть, що ви більш не будете.

— Хіба ж я казав, що буду?

Тамара вбирала в себе через руки здригання цього великого тіла; десь вони починалися в попереку, але до душі не доходили, і в плач чи стогін, хоч би він і сам хотів, не переходили.

— Ганю, ви цьому Петрові нічого не балакайте. А я довідаюся.

— Порохнюк, спасибі вам,— ще з крику не сходить, боячись, щоб ним знов не кинуло,— ви там з моїм Петром щось дивилися біля сестриної хати, а я забулася спитаться. Тамар', що ти хтіла, що не даєш мені доказати?— дивиться на цю зчужілу враз Тамару.

Коли й чує:

— Ганю, ви цього Маринного Петра беріть на хату, хай він по селі не лазить. Бо я вам не вбіцяю, ви знаєте, яке в мене горе. Мені з мею

хатою тра лад навести. Але стійте-но, й ви, Ганю, й ви, Порохнюк,— ви баште чи ні, що зо мною всьодо-го робиться, мені чось страшно: я бачу, як цей Петро з горба йде, але, лю-удоньки,— він свою хату минає! Виглянь-те-но, Ганю, на гулицю, може, йому погано, що він не йде нікуди. Тамо калюга така в колії,— я вас прошу, Ганю, гляньте.

— Тамара, кажи правду,— вже наче тут без Порохнюка обійдеться, що їхнє обох жіноче діло, й хай хоч тут не лізе,— ти що помітила чи ні?

— Ганю! — та в крик.

— Тамара, що я Марині скажу — щоб вона мені згадувала вечоринку? Я тебе просила за Петром дивитися, щоб він не напивався.

— Ганю, пождіть. Порохнюк, скажіть ви що! Бо я не маю сили з цею Ганею говорити. Ганю, коли я там де мала час, як тра було на столи ставити. Порохнюк, я вам не хтіла типіро казати, але я боюся, як цей Петро зара прийде. Я мовчала, Га-а-аню,— аж присіла під тином, дрібно тако кулаком побиваючи коліно. Але це ще тако мовби до себе мова, ще вона осьо мусить не те сказати; очі вирячені і шепіт хрипкуватий — от далі хай хтось-но не скаже правди на цьому подвірї! — Порохнюк, ви Матвійовичу казали на Плахотнюка? Ви Плахотню-кові подарували, то нащо ж ви знов кажете! Але пождіть. Не мій Микола розбороняв вас з Петром? Петро сказав: "Ми сусіди, але Мушакові не пробачу". Ви будете тепер згадувати, котрі жінки за німця як жили. Порохнюк, побійтесь бога! Ганю, вибачте мені, осьдо на хлібові святому поклянуся, але — не мона так, Порохнюк Петро каже всьдо-го на горі, чи нема вас у Гані, він забувся удома папіроси і хтів вас спитатися.— Дивиться на Ганю вже аж винувато.— Я навтьоки, буцім я не почула. Ви Петра не знаєте? Стань на слово "ідне, то він невинуватого зробить винуватим. Порохнюк, це вам не в карти з Плахотнюком грати! Петрові втрачати нема чого.

— Дурна! — як вдарило їх обох. То бач, він ще не забувся, як, а вони, тютьки, туто щось йому кажуть, до нього обоє, щоб цс не показував

мови свеї, бо як почує той за тином, то буде тут їм усім разом.— Ганю! — як-то з душі знімаючи цих двоє змучених рук, яким несила було захиститися од Порох-нюкового слова, і в мові її, і в руках то кожному ж стало б видно, як ця змучена людина навчилася дарувати усім мучителям світу. Та де, не пробачення, а така байдужість всередині і довкола тебе, ну от хай би тамо що хоч, а тебе цей параліч не одпускає, та й. Десь до іншого світу кричала б, коли б там чутно було що з цеї грязі й темряви. Вона так і хтіла б, повторюючи тільки губами знов ім'я цеї хазяйки, бо за що інше тако то за що ти зачепишся, щоб цеї віри, скільки її там всталося, не вбувало. Й диво, що тепер так виходило, що це її з Ганею обидві душі промовляли, але ж голосом то Тамари-ним, і чутно то так цей голосок ще й нічого, і їм нема це-го

більш роботи, як поставати, побравши себе спухлими руками попід пахви,— ото слухачі; а ця буцімто мусіла й собі ж передати це слово як поклик, а щось іншого імені не знаходилося в затурканій голові, й що ж, чує сама од себе: "Ганю",— таке тихе й аж злякане впізнавання тепер свого цього імені, а затим й інші якісь імена давалися взнаки таким чимсь непізнаним, ну от не подумала б, що, когось називаючи, може тобі інше щось таке уявитися, геть далеке од цього всього їхнього життя з вечоринками, слізьми, Порохнюками, Маринами, Петрами; Ганю. Але як цей звук на її ім'я бере вертається знов до її слуху, то вона з невірою вже й до Тамари, й до цього Павла одступає в якусь нову тепер для неї і невідому глибину свого подвір'я, й аж наче оці-го низенькі яблуньки над нею тако високо понаставляли свої й найнижчі гіллячки; от де тепер її видно й цим двом, і тому всенькому світу, до якого вони слово звертали й не діждалися хоч би тобі букви одної на ці — їй-бо, Порохнюк правду каже — дурні голови свої.

Якогось порятунку дава-но шукати, бо од цього Порох-

нюка не діждешся, його вже самого не знати, куди перти, додому чи на кладовисько.

— Ганю!—доходить щось до неї потроху з того забутого й несправжнього стану, який був заволодів нею й цими ж двома, напевне. То це слово не видумане, а що ж вона собі надумала, буцім світові цьому край настав, і вже вони це всі й не вони, й імена їхні не такі всі, які їм були відомі кожному перед цим трохи. Порозходяться, а їй тут живи; віри нема, що це далі якусь мову чутно буде. Заціпило цій лепеті Тамарі, от же ж; то це вони вже вдвох, ця Тамара з цим Порохню-ком, диви-но, як то позмовлялися, і вже до неї тако — ну мов чужі; вертається щось знайоме таким аж знов буцім криком:— Беріть-но цього Петра, хай не лазить.

То вам такий уже клопіт за всіх цих Петрів; а вона ще з думки не сходить, що завтра знов тра побачитись і якось виправдовуватися, й тако ж далеко не дуже втечеш. А цим що? Боже, так провидніло їй з новою ще не дуже вгаданою думкою: їй ту то бути та й ніде більш, а ці Порохнюки й ці Тамари з Петрами, то вони вскрізь, і щоб ти їм сказав — будьте й ви так само, то язик не повернеться, це тра, щоб все в цьому світі поперевертало ся й не так зовсім називалося і не таке мало значення, що їм відомо; от хата, ця гули ця, городи оно попід гору, під той ряд хатів, де нова гулиця. То їм так кортить новий оце-го лад дати її мові і її думкам, чи чого вони повитріщувалися? Знов за Петрів, щоб же не так собі страху завдавати, сказали б лучче, бо вони тепер у ній якогось порятунку дошукуються, й самі ж несправжньою мовою обзиваються, таке щось зовсім за інше буцім їм думка; такі веселіші аж наче поробилися, бо це ж буде роботи з тою старою хатою сестриною, і ця Тамара аж тако моргає їй обома очима, що ти не журися, нема вашої ніякої провини. Який гріх, Ганю! Чуйте, Га н ь; осьдо треба тутечки щось, бо гвалт, як це вони повибираються з цього двору, як така облога.

— Ганю!

Вірить їм так, наче дитина, а нема ж більш нікого, щоб хтось ще їй правду сказав, а не тільки ці двоє людей. Та й мусить дякувати їм і за правду, й що прийшли ще й на другий день одвідати; і хай вона геть не журиться за Марину, а бере цього Петра.

Й що думаєш,— у крик:

— То скільки він захоче,— і вже далі додумує, щось на собі тако обмацуючи, ці хрензлі на хустці перебирає, не вірить, звідки така в неї хустка,— цей Петро?

їх з Тамарою обох ніби що піднімає, от хвиля така з вітру буває, що може аж в той куток двору однести, й обсмикуй тоді спідницю, збирай гичку по листочку. Вірять і не вірять своїм оддобрілим душам, і геть готові тако не знати, яке добро серед цього світу вчинити, щоб тільки настав кінець і доброві, й злу, і щоб вже хай одна порожнеча жила, й більш нічого не тра.

— Хапайте з того боку, Ганю!— Так-так, якби-но до цього возика доперти як, та тамо в городи, й вивезуть його з небезпеки. Ще такого важкого, ай-бо, не доводилося в руки брати — чи це кінець світу, чи яке над цим подвір'ям прокляття опустилося. Беруть насилу звалюють цього аж мертвого чоловіка, щоб рятувати, не бачити його тут, і попід новою хатою потягнуть у берег.

— Ганю, вступіться-но трохи, щоб посторонком не вгріло. Ґвалт, де їхні чоловіки? Чи вже їм і вікувати тут самим над

цією ношею, яку, може, нікуди не тра правити, а хай туго каменем і зостанеться. Проте доки пхали, то ще з ними віра йшла, що щось живе в цьому возику перебувало, і їхня дорога освітлювалася доброю метою; вони б навіть співали, піддобрю-ючись до цеї віри й гріючи її в собі, а там уже як буде. Й почуте з возика знов це слово, до якого вони ніяк не мали сили звикнути од першого разу,— дурна — позбавило їх

бажання до пісні; вони й так пертимуть, аж не пенькнуть, раді цьому слову, як з неба почутому, й кожна щось шарпнулася доказати за нього, хай хоч і сороміцьке, аби втішити його, як догоджають безнадійно хворому, аж кожну його нісенітницю й побажання доводячи до крайньої

межі бажаного й омріяного мовби й ним і тобою, але насправді то тільки тим, хто вірить у це вже лише несвідомо. І за новим поворотом по цьому осінньому городу, ще такому теплому і живому, з гарбузами по ньому де-не-де й невикопаними буряками, Шня, набираючись сили, щоб їм разом попхнути возика на високу межу на той, Маринин, город, не гукнула злякано, як то першого разу, а довірливо запитала в цеї м'якої купи на возику:

— То скільки ж він заправить?

1 купа аж так грайливо, буцім і не було їй знаття про

можливе небуття, втішила:

— От ти знаєш, даси на грам.

Таке примарилося, буцім двох імен своїх не може назвати, й що не лапне у просторі, то якесь третє ймення ввижається, й от чує, що вже до тями приходить, і слово якесь жадане з'являється; ото/думає, як в очу стане воно їй, буде тоді.

♦Чого він за це слово чи ім'я допитується й відшукати не може?— вже зовсім стямилася од сну.— Т£а-но йти щось робити".

А йому чось ніхто й не одкаже, так поховалися з переляку; то батько тяму втрачав, сяде вночі серед хати, скрізь позапалює світло й балакає. Вона стара осьо й то знає: якби ж то цю мову глядів, а то кидало по всьому світу, та й мусиш позабуватися, але ж їй радісно стало, коли все тіло ожило від німого сну, й вона, лежачи так без руху, згадала за те своє слово, якого ще не могла осягнути допіру, й таке воно схоже до синового, аж бігла б уже з такою знахідкою.

— Що ти хоч, сину?— пробувала гамувати велику радість, бо то, може, й не син, а знов ці якісь заброди піддобрюються так з коридора;

от обізвися, то вже тобі: "Вчиняй-но, Ярино, куди ці меблі заносити?" — та подавай карбованці впоперед себе, мовби вони захисток. Диво брало, що й тими грошима хороби одіб'єшся: "Сідай з нами, ми ж не якісь там". Я трохи

подумаю й буду знати.

Але що це таке, що вона не розбере, з якого боку сонце, ніколи воно в усіх зразу хатах не стояло. От буде мовчати й нічого не скаже, стане до цього одвірка скронею й погляне на всю їхню сім'ю, як вони посідали до столу. Але й стало відомо, звідки цей страх,— вона подивилася понад їхніми головами, й так той світ на два боки вабив до себе, що аж

крикнути захотілося; чом це її не пускають? А то вони не бачать, на якому вона кам'яному порозі у просвітку між багатьма сонцями, а за порогом така сама з цього каменю немов капличка собі далі, і поріг той ні до чого не причеплений, а за капличкою поле й садочки якісь повиростали, й от нема їй ходу в той рай. Не її воля була рушати, поки тут щось не вирішиться, скільки в житті доводилося терпіти, а це хіба така

мука,— горе мені.

Було б спитати, чи кому треба те слово, що вже собі всівся б, та й, от би й вона мала якесь виправдання за ці запізнілі входини, але вони її потребували за цим столом: "Одбудеш ще раз, ми ж їмо". То піде вдягнеться; вона ніколи в самому платті не переступала сюди порога; хай скажуть, де її кофта. Повісить собі на стільчику, і їй ближче; от неодмінно десь перевісять; а в ту чорну лаковану шафу, вбий її, не полізе. Тепер відчиняй на всі двері,— думаєш, тако зверху тобі й покладено. Чи вона їм що хоч слово коли сказала,— так усього ж вам хочеться, люди. Скільки могла, обдаровувала кожного, але боргів ніколи не мала, ну й дітям не пробачала їх. То хоч би вже не ховалися: спитає, скільки,— неодмінно за менше признаються; ще син був якось правду

казав, а це й він узяв звичку викручуватися, що не знає, в невістки спитайся. Та не перекупляєте всього. Що ж тут ваше? Боялася доторкнутися до тісно повішених плечиків, мацне та й тобі обвал цілий. Тако й за день ладу не даси.

Ще ж ту сорочечку привезену й не вийняту з сумки десь треба вмістити Як він любив її одягати в селі, а потім дивитися не хотів, так і провисіла в неї роки під людськими до примірки платтями. Славна така сорочечка, однесе й синові: "На, вдягни, не сиди в майці, а то послухаєш — голим треба ходити". Вона цього не розуміла, щоб на очах в дитини матері перевдягатися до останнього; хай бачить, за тою новою педагогікою. Вона чуманіла од цього перевдягання; ну це ти вже так горнешся, аж тіло виставляєш: дивіться, я тут усенька перед вами. Не знала чого, але якась довіра зненацька огорне серце, й подивиться любо тако на них усіх трьох, та й хай. Однак могла коли, то дитину забалакувала: "Ходім, чо ти витріщилася? Дай мамі вбратися в щось друге".

Тра цю шафу якось замкнути, бо чогось так душу одвернуло од того всього чужого, та й де ж цій сорочечці бідній місце?

Знов ступнула півкроком на кухню, веселенько стріпнувши сорочкою до них трьох за столом, щоб зрадів же: дивися-но, сину! Але потроху до неї доходила якась мова: "Сідайте вже, мамо, дитина на вас дивиться і собі не хоче".

Вона щось питалася б, балакала не вгаваючи, щоб тільки її не займали, так добре їй за ними дивитися, на сина слухняного в сорочці білій на випуск Ніколи вона так рано не їла, й нехай вони одчепляться.

— Сину, то ти не придумав хіба?— ще на раз якийсь випередила їхнє роздратування.— Я осьо й то щось згадала.

Та й та радість минула, бо син так на неї глянув, що їй і мову потягнуло: "Сідайте вже, або чого стояти". ГЬтовий їх був пороздирати, й жінку з газетою, й дитину, що їсти не хотіла, і бабу цю на порозі. їй ці невістчині слова в очах як мухи скачуть; треба їй, треба мені, мені треба. Мовчав би вже. ГЬтова була за невістку вступитися,-"еам би взяв щось путнє та прочитав, дитину одно тільки навчаєш якогось віршика, що ще як вона в школу ходила, то такі вчили. Не добре хіба знати, що в світі де робиться, вичитують собі, в телевізор подивляться, та й легше їм. Не так, як тобі; вбив собі у голову та й катується і цих біля себе мучить. Вона й на роботі шану має. А ти тільки бурчиш на неї.

Аж у крик; дитина обізвалася до неї: то перейди два крюки, втулися між ними на саморобній лаві; вона б її сама погодувала, але ж як ці затовкують, слова бійся сказати.

"Я зара десь заховаюся, щоб тобі легше було,— признавалася дитині через очі,— потерпи трохи та й вийдемо десь".

Вона б їй могла розказати; не таке оно запам'яталося з сільського життя. Навитягають картоплі з банячка, де поросяті варилося, внесуть огірків чи капусти з льоху, здору вріжуть, і така добра їм ця вечеря. А тато її ще й шматочок хліба винесе з собою на вулицю, так йому дуже хотілося. Не голодні ж були; вона день і ніч не вставала від машинки, бо на діда Грицька надія мала була, ще й у школі сина хвалили,— він до науки брався.

Втікала б, забравши дитину з цеї обклеєної та заставленої кухоньки, хай собі добалакують, як їм учорашнього мало. Це ж треба такого терпіння: ніч пролежати з вибалушеними очима, як вони вміють, щоб тепер оддати одне одному злість, а тоді вже на інші муки розлазитися, по цих роботах.

"То чо ж ти, дурний, лютуєш? Скільки осьо я, мати, знаю, боюся тобі признатися". Але ж комусь вона мусить розказувати? Чоловікові. А ти

наберися терпіння, а то геть як батько гаркаєш. От ти знаєш — слухай собі. Понаїжджало якогось начальства, кинулися до пальт, а її під чиїмсь висить; той мусив знімати своє на руку, щоб подати, та й сором; а мовби й утіха, бач, позалицявся. Похіхкоче й перестане.

Це ж вона їм ці сніданки в муку перетворює. Була б уже одірвалася од стіни, попросилася, хай посунуться, й вона сяде. Але пливуть якісь мов тіні повз неї, та боком, боком, а вона готова виправдовуватися, кричати, що вже їла б, вона їсти хоче, тільки верніться подоїдайте, кому ви ці сухарі назбируєте? Тако тільки день їм зіпсувала; ну не хотілося тобі, пір'я старе, то щезни, сховайся, в стіну врости, хай не бачать тебе! А тепер одсиджуй сама. Еге, гляди щоб; біжком вже тобі щось подадуть, а їй ця страва не лізе, доїсть осьо після дитини, позбавивши її муки, чаєм зап'є, та й вистачить їй на цілий день. Вони собі з дитиною згодом посідають, як звикли, й так гарно пообідаю!*", що аж. Дивилася на невістку й не знала, ну чим зарадити; щоб вона до людей до кого лиха була, то Ярина не помічала, й дочка оно старша з Апатит приїде,— ця розірветься, й побалакає з усіма, не те що сино-ньо; зачиниться в тій кімнаті й нема його. А сестра тлінна ходить, що, бач, не раді їм.

Готова була зірватись ця мова. От доки вона тут сидітиме? Там сестра вже клене, мабуть; обіцяла над'їхати якісь плаття позчіплювати, бо голі ходять, але як вони тут часу не мають провести, а цю пеню малу одпускати не хочуть з бабою

В СеЛО. гупV *

"Як їхати, то всім разом",— пам'ятала вона невістчині вчорашні слова. А то не правда, а він її чомусь в селі не бажає знати,— посадовить у хаті й сам гайда.

Там хіба одна в невістки напрошувалася? Ліда й досі як побачить, то аж кинеться: "Цьоцю, а ви самі приїхали?" Така зробилася, гора, од двох чоловіків аліменти йдуть, на фермі щось трохи поробила, а цс пошту

носить. Вона їй не могла пробачити, бо нащо цс таке видумувати: "Я чула, жінка вашому синові не пере".

Він як збереться в село, то їй це шиття з рук падало. Самого так не хотіла одпускати: хай там не волочиться, бо скрізь впізнають і без цеї чарки хороби одпустять. Там щось то порозказують, а самі позиркують, чи не другий Грицько з нього вийшов. Мала вона вже сором: інший раз боялася в Кодню приїхати, бо як не од сестри, то так почує. Аж крикнула раз, ще в хвіртку не зайшовши: "Мій син до Марії заходив". Сестрі — що, не її ж діти, хай собі йде, куди йому тра; а в неї ще страх за батька в душі не пропав: приїхав, то сиди не виходь. Хоч би Петро мовчав; каже: "Стою на містечку, а Ліда питається".

— Взнавай, що тебе там цікавить,— не давала синові опам'ятатися,— я тобі за інше село розкажу, а туди не їдь.

А сьодні вже рада була б, та його самого щось з пам'яті викинуло: куди він такий поїде?

Не той голос почувся самій, як, бувало, бере якимсь хазяйським, аж незнайомим собі голосом заповнює порожнечу в кухоньці; чом, то дитині краще ж з нею. Й невістку цей голос впокорив; ще сіпалася, не знати за що хапалася, але зісмикує фартушка, біжить плаття брати, все, що під спід, і знов на цю кухню — перевдягатися.

Вчепиться мала за спідницю, по-о-отупцяли обидві з п'ятнадцятого, бо ліфтів бояться, як чорта, і в радість їм ця маленька геть бабця з третього поверху. От поки дитина наохотується поливанням, вони посідають і кожного разу є трохи що розказати.

Бабці одна думка; яку хату мала й покинула в селі, город тако попід гору, а рушників не злічити; а тут їй уже не тако добро, і на сина сказ находить.

Чого такого Ярина не розповіла б своїм, то з цею бабусею втіха була за що-небудь признатися: от не з тих, що ший їм та ший, ще й не вгодиш.

— Я то у вуха їй не вкладу,— й собі підпинала спідницю попід коліна, сидячи на лаві, припнутій ланцюгом до скоби; а в бабці, бач, ще й фартушок зверху, як у давнину.— Але ж ґвалт. Взнала, де я живу, так хотіла перевідати. Сідай, чаєм тебе напою, а так що ж я можу сказати? Ви там самі розберіться, в нього сім'я. І в матінку, і в батечка, аж хреститься, їй-бо: потреба їй була перевірити, чи я така, як вона уявляла. Кричу в телефон до сина: "Що ти собі думаєш? Ще мені твоїх знайомих не вистачало!" Сміється, каже: це та божевільна. Але по-людськи до неї: як ти в таку дорогу зірвалася? Ще й сон перед тим; беру нащось розказую. Ніби приїхав, але в куфайці на голе тіло; вдягай ту сорочку з шафи, та й буде на перший раз.

Сусідка віничком промітала в себе під ногами, так звеселіла.

— Кому це, скажіть, снилося? Вона мене на цій лавці протримала, думаєте, скільки. Розказує сон; сидить на лаві у білій сорочці, вже ж наче її чоловік, і згорнута куфайка біля нього під рукою. Та й хочете, щоб пуття було. Ще й дитину за собою тягне. От такі дівки настали в цьому світі.

Ай-бо, вона не всидить більш; де ця очмана мала?

— Цитьте, вже йде оно мій.— Бабця замахала віничком дужче, аж під лаву нагинаючись за папірцем.— Буде питатися — кажіть, нема.

Той став проти них обох.

— Не втікайте-но, цьоцю. Я з вашим сином гарно тако. Каже нема ялинки під саму ніч. Берусь людині допомогти.

— Та й ту перепродав з садка дитячого, й нитки не пооббиравши. Г-о-й.

Ярина збоку дивилася на цих сина й матір, а чимсь і добре їм, хоч разом тут.

— А ви мені копійку дали коли, га, мамцю?

— Гляди свою пенсію,— бабця нагинці одбігла од східців, вимітуючи за якимись людьми,— а я свою хату, їй-бо, одкуп-лю, і з вами не буду.

Той у сміх, вибирає в дитини шланга, ото зробить їм дощ.

— Дасте рубля, то поприбираю за вас цей день.

Вони з дитиною аж поприсідали перед вуличкою, та в той бік, ця донизу повитріщувалися: чи не чутно машини?

— Перебіжимо, доню,— не відпускала дитинчиної руки, а на тому боці, вже під високими старими деревами, дала собі волю:— А добрий же твій татуньо, що мусимо втікати в край світу. Не плач мені, бо дам.

їм дивно обом зробилося, що собак не чутно. Під знайомою сосною побачили хатниську.

Казала тобі, тра йти зранку. Кому тепер ці пироги треба

Нема хатки; дитина показувала на дядьків на тих дальших хатниських, що, може, там тато? Найдеш ти його! Він тобі такий начальник, що ходитиме у комісіях, де яку хату знести чи дерево викорчувати. Перелаза цього не додумалися поваляти; вони обоє попритулялися до стовпчиків — хоч такий затишок на цьому

вичищеному кутку, що раніше їй раєм здавався. От диво: наче село в місті було й не стало!

Дитині й очка загорілися подовбатися на купі дерева. Оно

банячок під собачою будою, а не чіпай, мало тих горшків і рогачів твій татусьо позносив, що мусила сама закидати під ліжка. Якогось стовпа встановить посеред кухні з перекладиною, понавішує качанів, деревію, маку в'язку. Сусіди заходять та руками об поли: ну, хоч з хати тікай. А не скакала, як дурна, за тим качаном, бо не могла вже дивитися: невістка що не ступне, то за той стовп зачепиться. Одна дитині втіха, задки розженеться — бе-е-ех! Регочуться з хазяїна свого; ото щоб знав.

— Йдім з цеї руїни, поки собаки нам поли не пообривали,— крикнула з переляку на неї.— Дай тій, що в будці.

Киць, киць до собаки; гляди, бо гризне; це ж треба придумати: хати нема, а собака з цепу не спущена.

А сама не висиділа хіба двоє день під хатою в тітки Пичачки, коли та на висілки рихтувалася? Мати довго сміялася: "А що, заробила?" Тітка Пичачка на здорову мідну сковорідку, і заміж з нею виходила. Чогось на цю дитину бідну з горем наполовину подивилася: "А тобі банячок діставвся від

баби солом'янської".

Давай у цей ліфт влізати, бо той десь на східцях як

уловить — й крикнути не встигнеш. Вона дитину попихала впоперед себе, так затуляла від вулиці й хто де був, думала, це зара зайдуть у хату, зачиняться й нікого не впустять. А ця знов під батькові двері: "Таточку, дорогесенький, впусти хоч на трошки, я тобі щось принесла".

Хіба вона не була свідком, як невістка щовечора одговорює доцю: "Не лізь, бо тато працює". А ці сусідки як понаймаються — галала, а тоді спам'ятовуються гуртом: "Боже, ваш муж работает!"

Не встерегла дитини, а та вже з криком "хто там?" біжком до дверей цих. Вліза-а-ае "Не с вашего окна бутылку бросили?" — "Так, так, сидимо й кцдаємо". Вона там порається з того боку вікон, а їй за працю ще й смерть. Відоме Ярині це порання; якусь насінину вкинуть та й стережуть, готові дітей повбивати, хто ступить понюхати. Цеї бабки чоловіка ну не могла чути; як почне порядкувати: "Зачем два лифта включать? Вот "малыш" придет, и поедем все". Вона затуляла дитину від цих пацючих очей і тремтячих рученят, бо як воно само не мало дітей ніколи.

Не вірячи, що їх тут двоє жіночок беззахисних, бабка одступає далі в потемки коридора, лапає інші дзвінки,— з їхнього ж поверху кинуто. "А вб'ють". Згадала Ярина свій страх, як п'яні з навпроти будинка цілялися в людей.

Тепер защипнулася ще й на ланцюжок; дістанеш мені удруге, побачу я. Поки перебувала спиною до всіх кімнат у цій хаті, ще трохи було ну от радости якоїсь, що на цей раз то вже не доберуться. Але ж вертайся назад, лапаючи по знайомій стіні, шукай стежок дітей, онуків.

— Що це той дідусьо бабці Богиньці робив, коли ревнував? — злякав її голос дитячий з якогось просвітку— Розка-жи-но. Прив'язував віхоть соломи до спини і підпалював?

— Еге.

— Сіла й роман напишу,— дивиться на неї з кутка, де іграшки і синова стара металева машинка.— А ти мені не влазь, бо твій писк набрид уже.

А щоб тобі де,— бракувало ще й цього писаки в хаті; а їм з невісткою що — на кухні та й на кухні? Про мене, на голови хоч ставайте, але щоб разом, укупі. Вона й чай носитиме, як невістка, бувало, робила, хоч ця звичка не до душі їй була. Як уже так, то сядьте разом, напийтеся. Й за сина бувала гордість — щось він там робить, і вони готові не дихати, вмерти, тільки щоб не закінчувався цей затишок, мир цей.

Десь треба було цю радість збути, й вона знов до дитини:

— Куди ти ногою по тих гудзях,— пошепки вигукувала,— рукою тебе навчити?

Звернула увагу, що двері до синової кімнати прочинені і мову чужу немов чути ще й. Не могла вона собі пробачити, що без її відома хтось уліз до хати, й наче ж права не має такого — ввійти, спитатися. Лякало світло аж неживе: чи він з тими книжками щось робить? Стільцями шаргикає по кутках, цс юна добре почула. І ось знайомий голос синів привів її до тями, змусив цю чашечку з чаєм рівніше нести.

— Для виступу мені було відведено п'ять хвилин,— ступила рішуче під цей урочистий голос на заборонену територію,— дякую за увагу.— Аж глядь по кутках: нікого сліду ніде.

Бігла Ярина берегом незнайомим, ошпарюючи ноги по кісточки у холодному піску, й сліду ж людського ніде, а верболози мов позаховували в собі людей якихось, мара на них можна сказати, хвости оно повисовували з-під кущів і водять тихесенько ними,— от пам'ятайте й за дня про нас. Ярині оці-го досвітки ще страшніші, як десь у пізній вечір; таке все ще сонне, тривожне, не питай. У війігу, бувало, не знала, як дожити до вечора.

Але так вона вже допрошувалася в сина, що осьо вибере час, трохи з тим шиттям позакінчує, бо то випускні у школі, то ще якась лиха година, а без неї не могли, не пускали,— та приїде до міста, і він її поводить

ускрізь. Скільки вона по телевізору бачила нового повідкривали. Але що ж нове, як вона старого до ладу не знала, ну то й роздивляйся тепер на ці гори, оно якого понаставлювано.

На пляжі ніколи не побувала, то ляже полежить. Тут якісь лежаки вряд гибіли, може, ті чорти декотрі; не вигоріло їм,— лежи тепер дровиняками до ночі. Але не побоялася, стала відхекатися й кулаком зіперлася на чортову спшгу.

Те, що син водою пробирався, щоб сліду ніде не лишити, її якось прикро вразило. Від кого ж ти ховаєшся? Чи ти думаєш, віку мені продовжиш цими вибриками? Якби ж хоч побачила його де, відпустило б трохи. Не буде ж той міліціонер брехати: тамо десь, каже, йшов; ми тільки ввечері завертаємо, щоб шкоди ніякої не було, бо є цих скажених, що їм ніч цікава на острові. Ще й трапився якийсь охочий побалакати, і їй почулося, буцім цей хлопчина з їхніх десь країв-, ні, не звідти, де вона тепер проживає, а де її хати вже нема, де в неї город був, і робота, й люди знайомі. Але що вона буде допитуватися, ще не знає, як він подивиться на цю мову, може, йому й прикро, що впізнають: "А, то ти звідти!"

Вони вже тут позвикали за міських бути; як йому керувати чи моста цього глядіти, то він тобі що розкаже...

Але вона долазиться, що загребуть якісь чорти у піску й хороби знайдете тоді.

— А насру-т твоїй мамі, то це ти тут?

— Який півень гороховий? Сядьте-но та дивіться на горби, що буде! — Син що вже лагідно позирнув на неї, аж мову їй потягло, стала й вона кудись дерти голову, але ж нічого тамечки такого чогось не побачила. Проте син як-то й упізнавати став її потроху, що сказав: — О, а де це ви в біса взялися?

— Ти мені дідовим Максимовим голосом не балакай, кажи, що ти собі думаєш? Вона тамо тлінна ходить, а його нема.

— Цитьте й не дихайте, бо ви мені все переб'єте. Зара оно сонце встане.

А вона хіба не бачить: така голова в росі. Й аж криком кричала:

— Яка це та міліція пропустила тебе сюди? — їй то ще й страшно було наближатися, бо, може, це й не син, а з тих чортів котрий, що хвостами везяють по піску— Встань з землі, сину,— тихо попросила.

— Що ви любите питать, то я люблю відвічать,— як віршем розказував цей уже ж чоловік, а не дитина, сидячи навпочіпки у піску— Бо в мене па всіх місточках і мостищах знайомі й знайомі, що я з декотрими то й не вітаюся, за що вони гніваються й, звісно, потім не пускають пройти, куди мені треба; отоді вже я покажу документи, й вони кам'яніють переді мною. Буває, що й такечки треба, а то все по-доброму та що знайомі, аж ціни не складеш на ці папірці та книжечки. Не все ж так, хоч трохи думай, де що. А то позвикали.— Чоловік на піску вирішив трохи відпочити, бо так сидіти й стільки балакати хто бачив.— І те, що сонце, а не так там щось тобі інше, що й не розбереш, то й нікому в голові нема зупиняти. Вже до чого — до чого, а до сонця то пустять, це ви мені не кажіть.

— О, ти балакати вмієш. Якби це такий вскрізь розумний був,— друге діло. А то й батько розумувати знав.

— Якби ж ви мене не перекривляли, то я б вам більше щось розказував. Однак що я вас упізнав у цьому просторі, й то добре вже.— Син кахикнув у кулак, з якого на всі боки посипався сухий зовсім пісок; хай уже, а тоді до матінки проситиме його, ходім десь.

Тако й повірила б, що в чоловіків можуть бути отакецькі сльози, але ж таке сонце чи од чого, інакше й не скажеш. Було, що й батько його плакне коли, але то сп'яну, бо як уже бачить, що винуватий, то куди ж далі, підставляє голову; здалася вона кому.

— Сину, може, ти чого потребуєш, то мені не важко перебігти. А на місточку оно чоловік добрий, він би й поміг, що треба.

— Мамо, кожному перепадає своє взнати сповна,— син підняв од голови високо так пальця, й того в піску, аж сивого,— але що ж ти зробиш, як це слово не йде й не йде, а коли й вигукнеться, то біжком уже тобі: "дурний, не слухайте його". Й кому ти що казатимеш. Отож нехай собі, колись і того чоловіка черга надійде, бо зараз уже виповзатиме це дурне сонце, що його, буває, не все й діждешся.

— Нащо ж я тебе ростила,— приходили якісь такі слова самі, але ж і вголос не скажи їх, не гукни— Не говорилося хіба тобі, живи біля мене.

— Та цитьте ж, мамо, дЬвдалися, й буде з нас уже сліз і горя,— Син дивився на край гори, де й справді брало й з'являлося трохи сонце, глядячи перш на цей куток, де вони були.— То ось яке воно все, а мені ж ніхто не казав!

Узяв чоловік сандалики свої дитячі й потягнув матір у другий кінець берега, на ясніше й тепліше таке. Привів та посадив її у кінець лави, на вищому, хай собі відпочине, й став дивитися на неї, яка вона ще молода.

Ярина таким звичним жіночим рухом, що й сина трохи диво взяло, обсмикнула спідницю на колінах; може ж, хто дивиться, а вона розклалася туго та й сушиться на сонці.

— Що з тобою таке, сину? — несподівано прийшли якісь не слова й не думки, що вона й сама вчудувалася — ну де ти бачив удосвіта тако питатися? Злякай візьми дитину Але ж вона вже за сина думала якось

інакше, згадала вона йому й ту коденську ніч, де його тоді носило й приперло такого, а за цей раз то й казати нема чого.

Коли це їй як-то почулася синова мова, але так сниться чи що з нею робиться? Буцім якихось людей повно, родина така велика, і кожне ж балакає, а видно тільки, як губи ворушаться, й вона сама, щоб це хто збоку поглянув, так само балакала й така приємна, ти скажи, та зрозуміла ця мова, аж хотілося, щоб кінця-краю не наставало їй. Такий спокій візьме, що вони тут сидять, не мовчать, і любіші зробилися ці горби, й вода ця страшна, і куточок з пісочком і вербами-кущиками, а ще сонечко стало пригрівати, то вона й не вставала б та не йшла звідси нікуди. Вона рідко знала, щоб це коли посідали й вели якусь гарну розмову; й малою не дуже зазнала ласки; батька вона пам'ятає недовго, а вітчим як не мовчав, то бурчав цілий день, готовий поз'їдати їх разом з матір'ю. Та й від матері їй мало що діставалося, як та робила день і ніч, а коли й приголубить чи вдягне й вони підуть у гості, то це було свято для неї велике.

Ті син грався пісочком, вибираючи тільки сухенький, обсипав ним собі ноги аж до литок, і сонце світило на синові ноги у цих панчішках, й вони аж немов цвіли сивим. Але щось не так чутно було синову мову, бо більше шуму робилося на невидних вулицях десь нагорі й тако під горою. Та й мовчи з цим усім; уже обоє повитріщалися на той шум, і ці слова потягнуло не в той бік. Заїкнися тільки, то почне. А що ж ти думав? Вона зятеві за бензин оддає, якогось разу возив передачу дочці в Апатити до поїзда. З такою втіхою тепер виказувала синові, хоч не думала їх нікого винуватити. Вона добре засвоїла, що треба завжди оддячити. Як стала вже у своїй хатині хазяйкою, то більш не потребувала чужого, їй радістю було вділити дочкам і синові коли на якісь подарунки. Бо на чуже перейди, то діла не буде, й хіба не доходило до сміха? Каже Вері: "Я Любі вділила щось", а та — "О, нема куди їх тобі подіти!" Певне, сама ж заробляє собі. "А то ти б не взяла! Я тобі свої кульчики подарую, ці, що на мені". Але та ще й носом покрутила. А кульчики давні, ще од матері, колись хіба таке золото було? "Не хочеш, то Любі оддам, вона давно за них заїкалася". Коли це

Вера заходить, ди-и-ивиться — "Мам, а де це кульчики?" А в неї вже дешевенькі якісь на вухах теліпаються. "То ти ж не захотіла. — "Бо я дурна була, тепер шкодуватиму". Ну то знов за ці гроші, на, купиш собі, які захочеш.

— Дивися-но, сину, де це їх стільки понабиралося, га?

— Ви думаєте, їх так багато, аж злякатися можна? — чогось йому всміх. А потім утерся, як після випитої води,— Бійтеся кого хочете.

Вона посунулася ближче до сина, й так вони вже сиділи, не ворушилися, поки ці всі жінки перейдуть чи що до них захочуть мати — ще доведеться драла давати звідси. От не знає та з третього поверху, то мала б ще одну роботу. Вбралася б у якесь рядно й вйо з цею бригадою, паличками виштрикають сміття, та й тобі.

Й з цих жінок одна стає-є над ними; таке диво тобі, що вони обоє калачиками повдягалися, боялися обізватися. Не скажеш сільська, але й у місті не піде тако вдягнута в цьому довгому й білому, з якогось іншого світу. Виказує так, що як їм то пляшечки нема, а як роботи — найбільше.

Ярина й тримала під кофтою, думала, синові дасть напитися; ну то взяти вилляти, та й нате вам. Аби тільки до них не чіплялися, бо їм нема як вертатися. Ха-но та на роботу піде, тоді вже.

— Ти хоч води, сину? — спиталася в нього.— Йди дам, нап'єшся. Дивися-но, вже скільки людей,— розказувала далі,— вибираймося звідси, бо це ми одні повпугувані сидимо.

— Зара в'дасте пляшку, та й будемо йти, чо ви боїтеся. То вже не з таким ляком оглянулася до жінки; це в таке

вдягалася колись її мати. Вивертає бере догори підошву й показує, де в неї порізано.

— Два тижні як один день виходила,— ще тримаючи ногу підошвою до себе, розказувала жінка.— Цього шкла понаки-дують і шукай їх Але вертаюся назад, позбирала в пелену й висипала в ящик. Бо людям ходити, то хай нікому так більш не буде.

— Ми ще трохи не допили,— чула Ярина синів голос, й так їй хотілося крикнути, щоб вилив ту воду, бо шкода робилося цеї жінки: оддай, десь купимо собі ще!

Хай би тако попросила пошити щось новіше; туго біля води мірку знімай. Коли це й жінчин голос до неї став долинати: "Нічого, сину, я почекаю, ви собі допийте, щоб не виливати" Й цього страху стало менше; може ж, вона нічого й не потребує, бо цей одяг на ній такий довгий, міцний, з тонкого полотна спідниця й сорочка, як на молодиці, з широким вирізом, тільки рукава якось — невміла рука доточувала. Ярину диво брало: де це ще міг такий старовинний одяг зберегтися? По селах, оно й то хіба десь у скрині заваляється.

— Беріть, цьоцю,— це знов син забалакав, й далі вона уважніше дослухалася цеї ріднішої вже жінчиної мови.

Та аж скрадаючись:

— Що ж, як я за чоловіком-начальником прожила та й не заробила пенсії.

— Але я не так, як ці,—сміливіше обзивалася жінка,— що з мішками ходять та визбирують, я собі підійду до людини, спитаюся, чи можна.

— Диви,— вже з таким дивом до сина,— де це ця жінка поділася?— Але що ти будеш казати, коли й хотіла вона, щоб уже не чути й не бачити; або так: приймай до себе як рідну, та й разом завжди. От жаль тільки брав, бо так хотілося зняти мірку з цеї жінки, наче з матері. Там

що — плечі й довжину рукава, а так то вона й на око пошила б і було б якраз.

— Але чогось так стало насуплюватися,— боялася Ярина не так вже за себе, як за тих людей, що їх понаходило до цеї пори стільки— Поллє, чуй-но, то під цим мостом до вечора не переждемо.

Чого в неї син питається за якісь копійки, до неї зразу і не дійшло, але така музика стала гриміти, що вона не могла розібрати, чи це музика з тієї пластмасової халабуди, чи ще так грім гримкотить й лякає усіх на світі. Син втягнув її досередини, й вона аж тоді заспокоїлася, коли побачила, скільки тут дітей і дорослих серед цієї стрілянини: гуде, цокає, не дає до тями прийти після вулиці. А син і їй тикав копійочки й показував, куди вкидати. Вона не хотіла цього всього: оно ці діти як божевільні поробилися, а музика ж зверху не втихає, немов керує всіма, і вже синові її не вистачало копійок, та й дістань тут і дай спробуй, як стільки люду набилося. Але одвернулася й дістала трохи паперових грошей на розмін, й не зогледілася — а він уже підносить їй повну жменю: на, будеш давати.

Й хіба не до сміху доходило, коли налапала останню копійку, й треба ж гукнути синові, що вже нема чим наділяти, але як така охота йому. Згадала вона, що й малого його не дуже балували цими іграшками,— ото раз батько привіз прожектора, як з вербовки тієї нещасної повернувся; вона думала, як їх вдягнути, нагодувати.

Ярина насмілилася й поміняла ще копійок, щоб синові не дуже так було видно; та й він ще попросив у неї дозволу "на машині" проїхати, й вона за ним посунула. Ну, не сором, подумають, чого це ще й старці швендяють, ніяк не повилазять звідси. Але за дитинку вона подумала, що не пустила б нізащо сюди: хай оно з глини коників ліпить чи що вона вміє, а це їй користі не принесе, й так оно намучилася, поки до спокою трохи довела. А то ж — таке було.

— Сину, давай-но ходім уже,— чіпала його за рукав.— Дивися, цей дощ перестав.

— Чо ви боїтеся?— радів син, ще лапав ці кнопочки, так йому шкода було покидати гру, і Ярина аж завагалася, чи не дати синові й ще копійок.— Я тут до кого хочте підійду, скажу слово, й нас одвезуть аж ну, ще й дорогу на вулицях даватимуть.

"Яка ти ще в мене дитина!— подумала Ярина.— Копійки на себе путньої не заробить, а".

— Але ви не кажіть,— ще як на літачку літав, то не дуже добре виходило. Під міст не міг пролетіти, ви ж бачили. А так під дротами й перед горою добре виходило. Ще з машиною ми одразу не розібралися, — скажіть, ні? Знаття б, що щей на педалі ставати, а я тільки кермом крутив, та й викинули копійку, правда, мам? Бо, бачу, щось не те, дорога порожня, машин чогось не видно.— Син хапався їй помагати на землю ступнути з цієї височини, хоч вона й сама здужала б.— Але що було додуматися за педалі, мені ж хлопці казали. Ну це я так забувся, ви не дивуйте.

— То й так накатався,— стала подивитися на нього.— Тобі хіба мало, що не було аварій?

— А вам тільки, аби ніде нічого,— перекривляв матір син з радістю ще якоюсь такою дурнуватою.— Скільки можна вже всього боятися на цьому світі, скажіть?— Й де воно в нього таке тільки береться? — от чого вона буцім раніше за сином не помічала.— Ви ж пам'ятаєте, як я на енному кілометрі обігнав ту "Волгу", біла чи чорна якась, я не розібрав. То, думаєте, не бачив, як той шофер скипів. Але нехай піняться, хай балакають, вони ще не знають, хто я такий, скажіть, мам?

— То ти добре їздиш, я бачила.— Ярина вчепилася за синів лікоть: гляди його, а то побіжить.

— А ви думали, злякаюся, та й мені не закортить? — нагнувся до неї син, як це вони вже проти більшого вітру бралися.— Тепер де хочте гроші беріть, а купуйте машину.

— Еге, я тобі куплю,— дивилася як на чужого цими змученими очима,— ще мені за машину думай. Оно покупляли та й дівчат возять, а жінки з ума сходять. Дурна й твоя буде, як погодиться.

— То я б і вас возив, дивіться-но. Повбираємося, як пани, й гайда.— Став насередині мосту й дивиться, аж їй Грицько згадався, тільки що той стригся коротенько, не запускав патлів. Коли на диво з таким сумом: — Де ж ти поїдеш, як скрізь одна суша й нема кому цю комашню рятувати. Це ви тоді не захотіли в село до невістки поїхати, а там є такий дядько Федір, вашого свата брат, отож він мені показує, де в полі дим устає. То, каже, бур'яни випалюють, щоб перегній був, а за те не думають, що різних звіряток, од яких більше користі, ніж шкоди, знищують.

Далі тягне її, аж вона навшпиньки зводиться.

— Хіба ж я не їздила! Я тільки сказала, що більш не поїду, як так добиратися. Й слова не мов, якісь ви усі такі поробилися', що не знаю, чи ви, діти мої, чи хто.

— Чого це ми поставали й стоїмо? — отямився трохи син, аж матері тепліше зробилося на душі,— Гайда на той берег.

— А щоб ти вже був заджумився де з усім разом,— аж виспівала й собі Ярина; вона вільнішою рукою пробувала, чи не випали гроші, бо таке дує на цьому белебені, й, може, знадобиться на пору, смик за копійкою,— нема.

Щоб то в церкву самій коли — вбий, не піде, от хіба як малою була, любила, повбираються з бабою їфросинією, й гайда, їй подобалося, бо

там гарний хлопець на хорах співав. У селі вже в цьому жила, церква навпроти, як свято якесь, дівчата кидають шиття: "Ходімте, Ярино, подивимося, як правиться". Тоді батюшка Миколай був, свій; по-обігли; вона тільки вийде на поріг майстерні, подивиться, як дівчата штовхаються та сміються у брамі, ніхто перший не хоче, й сідає знов до роботи. Якось їй байдуже було, хоч і подобалося все гарне, церковні співи, як на всеношну з свічками розходяться. Така з неї віруюча, колись баба Прокопчучка намовить: "Повісьте хоч образа їдного", а Гриць як почув: "Що, мені в хаті буде?" Зайде баба з сестриними дітьми в неділю, а Катруся маленька по кутках тако обдивиться та в плач, ґвалт додому. Ще син маленький був, Прокопчучка винесе на подвір'я, а сонечко на церковних банях виблискує-є, а синові чогось весело, заливається, а баба каже: "То янголи навколо хрестів літають і веселять його*. Вже згодом, бувало, довідається в сестри й за церкву, але що та Ганя розкаже? Якби ж хоч сама ходила, а то є їй коли за роботою? Знає, що батюшка тепер на кілька сіл, приїде, одбуде та з торбами знов на Житомир. Тепер чомусь все так, голова колгоспу не з цього села сам, вчителі оно так само, молодші вже ці.

Синові хіба не казала: "Що ти цю старовину вивертаєш, кому воно треба?" Мовчить півдня, а потім кидає його в балачку, що не все їй і зрозуміле. Купує там хтось "Кайдашевої сім'ї" нове видання, а дружина в сміх: "Вася, кому нужны эти старые галоши?" Та й що ж, втікай з цеї хати, як йому щось розум засліпило? Вже й не на те. Вона боялася за нього й тоді, ще студентом був; він то приховувати не вміє, бачила вона добре все, добігалися, доспівалися десь, що хотіли виганяти з інституту. Скільки йому казала: ніде не ходи. А послухає тобі. Йому це малярство тепер потрібне. Диво велике! Дід Прокопчук довгий час старостою церковним перебував, от узялася десь тріщина у стіні, що робити? Кличуть якогось архітектора, той довго обстежував, і жодних тобі ремонтів. Наказав наклеїти тонкого паперу на тріщини, й хай постоїть. За тиждень папір не тріснув — гаразд, стоятиме, поки й віку. То що там цікавого? Бач, церква не луснула.

Не дає їй сказати, але вона своє знає: "Тобі воно не потрібне; оно скільки всього є, бери та й малюй". Про батька лучче б узяв, а то в це село хоч не навертайся; казатимуть, чий це розумний, про своє мовчить. Вона хіба що; їй самій у пам'яті ті неділі узимку, коли люди з сусідніх сіл приїжджали побазарувати, хто до крамниць, хто до церкви. А в їхній хаті люди не перебували — то за шиттям, кому до автобуса пересидіти. Чогось їй добре запам'яталася ця купа колядників. Серед дня вталагунилися, вона не знала, де посадити, що на стіл поставити, тоді така пора для неї настала, хоч і в неділю, не боячись гріха, сідай за машинку, а загледить у вікно котру бабу — хап цс шиття й під подушку чи в шафу: Грицько тихенько щез на ті сумні заробітки, а їй викручуйся як хоч. Такі повбирані ж, диви. Чим же вона їх вгощатиме, ґвалт! Марія, Мила Порохнюкова, Неля Бартунишка, ну всі містечкові; а далі подружки, що вона їх не знала; одну тільки, розко-панську, трохи, бо з матір'ю до примірки заходили. І стало їй так видно добре свого сина попереду і наче всередині цього іурту. А ті регочуть, що от ми вашого Славку ведемо; бо ж це десь вже зловили на шкоді, й май клопіт тепер. Але цей сміх не вгавав, мовби мирячи її, насторожену й готову до крику, — що цс ти де накоїв? — і його, розпашілого, з опущеною головою у цьому квітнику з тернових хусток, кожушків. І що її вразило: вона подумала про сина якось не так, як бувало завжди, що це дитина її, бійся за нього. Посеред кухні з розпашілою грубкою, не було сили виділити, одтулити і забрати, заборонити, заховати й нікуди нікому й ні до кого

оте своє, на що вона й право втрачала; і душа не витримувала; таке щось непутнє згукне, ну неправду скаже, мовляв, де

це ти так довго ходив; буцімто Грицько всунув у хату й боїться слова її, бо вона все знає, і він ніколи не одбере в неї права на цю мовчанку, права просто дивитися, що завдавало йому найбільшої муки.

Аж поки гурт не розійшовся, не порозсідався по хаті, той страх не хотів розлучатися з її душею. Та й це така з давніх пір таємниця, яку забере й на той світ; тож таких слів не знайдеться, щоб йому, такому

дорослому, пояснити, виплакати; сину, я так злякалася. А що ж ти хотіла, колись і це право ввірветься, звикай до нових втрат і страждань. їй серце тоді підказало початок, коли він вже ж не з свого малого розуму поділить себе надвоє й страждатиме, що в ньому для неї, а що для світу того. З яких часток складається теперішня твоя душа, що навіть видиме все в тобі нема відома між ким і чим поділене? От тепер вона могла повірити невісточці; хай краще мати його, хворого, знищеного, біля себе та й бути в спокої, ніж думати, де він і що з ним, й не знаходити відповіді на його мовчання. Хіба б уже зовсім не мала глузду, щоб вірити й далі у ті свої давні химери про велику сім'ю, яка збиратиметься за одним, хай вбогим, столом; бо що ж, нема вини її хіба? Розказуй комусь дурнішому. Сама ще дитиною зірвалася в світ, і де її з чоловіком тільки не носило. А тепер збери їх, щось вимагай од них, а в кожного ж своя хата, і нема однієї на всіх хати. Дорікай тепер йому, бийся лобом об ці бетонні стіни, як сама не складеш ціни всьому минулому. Одна рада, що вберегти сина од мук, самій подарувати якийсь, з теперішнього, світліший погляд на те минуле, захистити добром чи жартом його од того трагічного марева, що заповнює його душу і виростає в новий, страшніший для неї од того, який був, світ з мовчазними тінями і захованою в похмурих глибинах того світу мовою.

Але ж вірив, так прихилився до неї. Ще візьме й розгнівається: чому ти нічого не мовиш? Вона собі бере кепкує; а що ж тобі вже розказувати, як ти тако й даєш. Подомальовував би трохи, щось придумав, а так нікому воно не потрібне; й за тих бабів, і церкву.

Було трохи невіри, чи воно йому треба, бо той чужий світ забирав сили, промовляв: "Сиди, бабо, й твоє все розказане не таке". Хапалася тоді до дитини: я хоч тебе врятую.

Зять богуславський не сміється оно досі хіба? Еге, хотіли золоту дитину з онука зробити, та й золота. Дурна вона не розуміти, що й тут не вигорить: скільки не сиди ось-до, не сторожуй, а та захована у цій маленькій душі натура ні-ні й обізветься то виряченими очима, то недитячою істерикою, чого в їхньому роду вона не пам'ятала тако за

дітьми. Просто в ній вистачало сили і досвіду вгамувати, зацитькати, впокорити й заспокоїти. Ну, й щось же залишиться, не спливе як слина за водою, а там хай як знають. Вона все життя, що мала, тим обділяла, і більше її турбувало, щоб потім вистачало усім та не пересварилися між собою. То чого ґвалт робити? Не все ж на свій бідний розум перекладати; хай на їхню долю щось трохи залишиться; ні від кого захованого нічого вона не тримає, але як такий світ настав, що людина сама собі не належить, то що ж.

Прийдуть якісь дядьки, скажуть: "Вибирайся, ти тут давно не живеш". Хапне цю дитину — й хай шукають тоді. Якусь там частку синову збереже, доки сил, криком, ласкою: "Пожди мене біля брами, нема чого туди лізти". Боком пробралася у вільніший куток, де не так бабів було; слухай тепер той горішній спів; чого ж було влазити як злодієві поліському? Й правда була тої бабці з третього поверху, які то співаки так старалися на хорах. Ті самі співи їй довелося з невісткою одбувати в оперному. Еге, думала, тут ніхто не зачепить, буде їй видно по всій церкві, а хороби; вона аж сахнулася, коли ця бабера крутнулася перед нею, як чужу почула. "Нема чого тут вистоювати без віри в душі", — їй аж почулися мовби слова, в яких роздратування і осуд і які, не сказані вголос, у цьому склепі звучали ще страшніше для неї.

Якось вони розминулися, хай йому всячина, і вона мов дівчинка з того свого дитинства, тільки більше налякана й беззахисніша у своїй вірі знайти сина перед лицем цієї одностайної мовчазної віри у безлічі постатей, майже перебігла якраз вільним освітленим з вулиці місцем, куцою мали виносити покійника, й на мить опинившись в цьому маленькому, освітленому просторі, відчула спокій і радість, бо тут могла перебувати мить або й вічність, і шепіт, що наростав,— уже несуть, поступіться, люди,— не доторкувався до неї ніяким чином, і ці постаті, заворушившись, одночасно потягнувшись своєю вірою й до процесу виносу й до господаря цієї оселі, що урочисто виник з врат, готовий освятити своєю волею древній звичай,— все це на ту ж безконечну мить освятило і її право на свою віру, одмінну од їхньої, своєю мовчазною похмурістю вділяючи їй необхідний час для вибору стану і дії. І

возвеличене й перелякане єство Яринине, спіткнувшись востаннє на різьблених кахлях, вже покидаючи остаточно той простір недоторканості, було винагороджене за муки такою простою й неймовірною можливістю побачити свого сина, прихиленого головою до холодної стіни склепу. І вона звернулася до нього завченою, ба навіть засвоєною

відтоді, коли вперше злякалася за нього, фразою:

— Сину, йдім додоми.— Й не мала права дати волю рукам, які поривалися хоч доторком врятувати й себе і його від страшної самотності або цим ще більше поглибити її серед усталених віками жестів і нечутної мови в цьому холодному склепі з одвічним духом ладану, безсмертя й потойбіччя; і порятунок вона побачила у найпростішому, на що спроможна була душа,— озватися вже не мовчазною, а тихою людською мовою: — Що ти тут робиш?

Хотів тако постояти, ніде нема спокою. Еге, постій, оно вона вже з міліцією шукає, то ти їм поясниш, де це був, ще

й на роботі перепаде. Знайшов собі місце. Ти щось з тими дошками вирішуй, хай відчепляться, бо розплачуватися щодня карбованцем — де це ти бачив? Або однеси їм, і так у цій хаті нема де пройти.

Думала, спить, та й сниться. Вла-а-азить таке: "Ми тут бригадою старі будинки валимо, ще раз залапаємо — ізуроду-єм". їй тепер і страшно глянути на ті порожні вікна з двох поверхів: якісь там люди жили, сім'я залізничників. Але вже й назви не стає од цеї вулички, оголилось по той бік церкви; де яке дерево, де що — усе валять. Йому треба було влізти, насмикати дровиняк і тягнути через вікно, та ці за дошку вб'ють, ще й десь там привалять, й скажи кому-небудь що.

Пожалій хоч її або кидай усе та десь перебудь; вона ж така, що розірветься, аби було всім добре, то вже якось догоджай чи покинь це дурне малювання, та поїдьте кудись разом.

Нема гірш їй, як ця мовчанка. Ото збоку дивляться — сімейка йде. "Що ти хоч там робив, скажи? Розказуй, так я тобі й повірю, треба ж когось мати у житті для бесіди, як тобі тяжко. Бач, ти й мені мовчиш". Чи вже її така вдача передалася; от як важко бувало, вона нікому слова не скаже, тільки дивувалися всі, як ця Ярина викручується, і діти такі гарні ростуть.

То ти ще й сікаєшся битися? Забув, як батько п'яний серед ночі з макогоном до Арсеня вирвався? Качаються по землі, а ти стоїш, не знаєш, як розборонити; якби не Петро Проко-пчук, було б твому татуневі. А ти такий силач, горе мені. Мало в селі було? Як просив Т^езінського, щоб розборонив, а ті повчіплювалися за руки: "Ми знаємо, ти не вдариш". Тобі треба було Володьку Лукашенка обороняти; той собі тепер прапорщиком в Угорщині, а ти бійся в село появитися, бо десь перестрінуть і згадають. Ти через мій труп тільки переступиш, біжком мені додому. Ото було б. Казали б, дивіться, син матір б'є. Еге, в неї захисток є осьо; вирячився, став дивишся. Поживете без нас, тоді знатимеш. Не казала ще тоді, дивися, сину, самий. А наважився, то тепер як хоч мені, а сім'ї тримайся, я тобі цього сказу не потерплю.

Вони з дитиною поставали під каштани далі, так перелякалися цеї машини. Один пальчиком помахав до сина: "Ти нам тут потрібен". То цс по-людськи не мона спитати? Де в ньому такого набралося беззахисного, що кожне може одіпхнути? Вони з невісткою тоді перетремтіли, ну самі мусили лупцювати, що хто вгріб під руку. їх шайка гарну моду взяла туго на лавках пересиджувати. "Сяыш, старик, помочь нада". То сказав би щось — нема або втікай, скільки ж тут бігти, гукни — люди повилазять на балкон. Ні, іра було стояти мовчки й дивитися, поки один вже для сміху не перекинув у кущі. Вони з невісткою ще й доганяти пробували, а ті оддалік тупу-тупу на місці, цс буцім втікають так Сміються з бабів дурних: "Мы с ним, мамаша, еще встретимся!"

Йде бере підпихати цю тарандайку; оце-то машини, сказитися треба, донизу з'їхати не подужають; щось трохи попустить у тому моторі, син пробіжить, руки тримаючи на багажнику, а тоді — тарарах — стали. Вилазить знов той, обоє пхати збираються. Трохи діло на лад пішло, ускакує в кабіну, а ти далі попихай, поки заведеться. Куди вас так занесе? Ще посадять з собою, та й шукай вітра в полі. Вона дитину заруч і вйо цим горбом за ними. "Бери-но, доню, й ти з того боку, може, втрьох якось". Гримить залізо, гепають, наче дурки якісь. Але щасливі й спітнілі верталися до під'їзду, де їх дожидалася бабця з третього поверху. Розказує про пожежу, бо хто це повірить, що від папіроси зайнялося; а тепер ці катаються й хоч би що,

— кари на них нема ніякої; квартира геть вигоріла, був чоловік

— і не стало. А вони ту дівку з собою возять, так подивитися закортіло, га; бачили, як вона зранку висковзувала на вулицю, а чамайдаиа йому покинула. Ну він собі на милицях, може, щось йому і кортить. Але кого ти до хати впускаєш? Пообкрадають, ще й вогню напустять. Перебігають вони з дитиною на той бік, бачать — чорно у вікні. Якось тепер так незвично— то йдеш, сидить, одну ногу зіклавши на милицю, попросить щось до ліфта однести. Якісь щоденники синові обіцяв, з війни ще, але ж тако не оддасть, щось правив за них. Вона з переляку що, може, і в їхніх вікнах чорно, оглядала цей куток попід гору; де ж її син? Але бабця махає оддалеки: "Він уперед пішов". Де ж, як вона осьо біля тих машинів його бачила, хай не розказують.

Лізьмо в цей ліфт; ґвалт, бо не знаю, коли ми так догре-бемося. Порозставляли ноги, руки вперед порозпростували; кидає ними. Хай як хочуть, а їхньої сили вже нема; збираються, й гайда. Вона подумала за свою квартиру покинуту. Це ж треба такого дурного розуму. Там плаття недошиті купою. Щось таке снилося; у двері гримають — ти думаєш оддавати чи ні? Хоч якийсь захисток ця дитина; вони вдвох увернуться в свою хату богуславську, та й хай спробують тоді. Придибає бабера з того під'їзду, вона їй одчинить, наллють трошки й грейпфруктою

заїдять. А дитина крутитиме коліщатко на машинці, й вона їй слова не скаже.

Але чогось ця довга така дорога. Стій-но, куди вони вже заїхали? "Ти не знаєш, доню? Може, ми в Богуславі, тільки ніхто дверей не одчинить; ну певне, ти ще мені сміхи справлятимеш. Не казала тобі; покинь ці кнопочки, бо як одірветься в прірву — кісточок наших не познаходять. Не шукали б твого татуня дорогенького, то не влізли б у цей хомут. Еге, балакай, ти мені ще будеш на захист його ставити. Бери-но довби цю фанеру чи що нам робити".

От збереться по той бік кагала, почнуть вирішувати, хто вони туго такі. "Не умеют пользоваться, нечего садиться". Думала, тепер то вони їй викажуть, буде їм. Якось так зразу вона зрозуміла свою провину перед усією кагалою, що от така вона, не схожа ні на жодного з них, і прийшов час — кажи. Та й починай цю сповідь, що от хто твоя мати та як на ймення, та за другим уже чоловіком по-прізвищу згадай; а чи їм усім туго цікаво знати, що мати прожила все життя у селі й далі райцентру ніде не бувала. От тільки її доля кинула в світ, щойно побралися з чоловіком, й де тільки не довелося побувати. І вона правду щиру скаже, що побачила світу, й це її тішить. Але як спромоглася на схилі віку на кооперативну квартиру, бо заробляла до останнього дня шиттям, цю копійку з пучки збирала, то нічого вже так не радувало, як цей затишок, її хатина, де вона була сама собі хазяйкою й де можна було зібратися дітям, родичам... "Не так, не так, ми самі любимо гурт, ти нам правду кажи, не мовчи за сина. Чого він нас обминає, ніколи не привітається?" — "Люди, якби ж я знала, я б йому наказала; як це так — з людьми не вітатися?" — "Та й то ще не все. Чому це він мовчить, а тільки дивиться й слухає?" — "Скажу, щоб він говорив і не так дивився". — "Чому він з писанням своїм ховається, може, там обмови якісь на нас, а ми йому терпимо в своєму кооперативі?" — "Казатиму, щоб показував своє написане. Мені самій туди права нема заглянути навіть, але як вам так треба, то".

Диво, що вони за цю дитину допитуються дуже; Лесю; відомо їй, як вони, де забачать, лащаться, про мамочку все мова, але чогось про батька ніколи не чутно. То це ще й від кагали цеї рятуй дитину. Але ж, диви, обзивається, там кожного на ім'я гарно знає. То це такий її порятунок, дитина ця, вона тому світові не чужа. Як хоч жити, то слухайся цього гурту й забудь свої казочки та оповідки. Тепер усі розумні, всі знають за всіх, й нема чого.

Смикнулися з цим ліфтом вище; там інший голос у просвіток на чверть нігтя обзивається: "Не бійтесь, Яринко, зара цей майстер прибуде". Вона до дитини: "Давай-но гукати, тобі ті внизу не поможуть, так дуже за ними побиваєшся". От якраз дядько Яша й поміг; що ж він вчепився: "А хто там з тобою ще?" А ти кажеш "бабушка", а він допитується, котра; то йому та друга любіша, як так.

А ви з подружкою в тої баби все літо просиділи, а до мене й на день не хотіли приїхати, та ще й не призналася... Ну да, мама тобі наказувала,— так я й повірю.

— Давай щось робитимем,— чи ідуть вони, чи зависли у цьому космосі, не було знаття,— хоч гуму цю поодколупує-мо.— Але чутно стало не той уже голос, що приніс їм утіху, не та бабуся шаруділа з того боку ляди. Щось трохи од кагали ного ґвалту й од бабциного лепету. Ну от, чи знов бійся, чи радій. Коли ця очмана мала й пальцем на той бік зулізла, гукає: "Давай свого, татусику". Кричімо ж, бо ми врятовані; може, він як повигрібає їх з цього ящика.

Знов їх смикнуло як то вгору; вони вже обоє до невидної

ЩІЛИНКИ:

— Ти там чи що це робиться? — шукають одна одної руки.— Виймай нас, бо ми собі туго— й землянку викопаємо.— Чула, як йому було по той бік. Але покинь того манекена. Він думає, вона дурна й не знає. Знеси,

не чудуй людей, кому ці бійки з манекеном потрібні, так, так, вашої обох допомоги вони та-а-к потребують. Вона тобі його виперла раз у підвал, то ти знов. Сон мене не бере, як здумаю; стоїть зіперта мара, ще й капелюха тако тримає. Або ти його де подінеш, або не жди нас назад.

— Кажи,— гукає й ця з-під руки,— ти бабусю слухатимеш чи ні? Я вже не хочу гратися з твоїм манекеном.— У плач, боже.— Знесім його назад у підвал, хай щурі по ньому бігають. Якщо ти мені тато, а бабусі син, чув! — Отут-то вони попуску не дадуть, о ні! Кричімо, хай матір приводить, та хоч з людьми оцими-го знається, якийсь буде толк, не те що. Диво їх обох далі брало, чому він не обзивається. Скажи ж хоч туто, як у тій церкві змовчав.

Кудись їх трохи вище односило, а знизу вже не порожнеча, а зовсім ніщо позначалося. Та в тому просторі, геть новому для них, не так вже й хотілося обзиватися; вони як то на свято якесь повбиралися, одна одній зборки на спідницях розрівнюють, а повику-у-утувані такі, в щось барвисте, яке їм не дуже-то й до душі було. Однак прогрібаються з того боку з такою якоюсь мовою ну чудною до них, наче щось хочуть спитатися, але самі ж біжком собі й переб'ють,— улазить до них манекенова рука ця, а їм якось і байдуже вже.

Посадила сонну дитину на горщик та залазила рукою під сорочечку й трохи студила спинку.

— Бо-ж, зовсім дитина спарилася,— не знати, де в цій хаті ліжко переставити.

— Баб, я хочу до тебе.

— Біжком, ти мені там товктися будеш і спати цілу ніч не даватимеш. Буде, що оно ті не повкублюються ніяк— Але ти її обдуриш, не знала б вона, що й так рано вклали, й насилу вгехкала, поки з тих ще ні котре не всунулося в хату— Ляжеш трошки, але щоб спала мені.

— То розкажи про снігову качечку, щоб я заснула,— а само вже тягне голову на двері, щось їй дуже видно здалося в кухні.

— Нікого там нема,— вдушила тако злегенька цю вертляву голівку в подушку, привезену з дому,— тихо будь мені.

— Це там лікарі прийшли й хочуть мені дати укола?

— Спи, я скажу, щоб вони слухняних діток не займали,

— Ну, розказуй про снігову качечку.

— Знаття б, як вона починається,— хитрувала жінка,— твій татуньо як вигадає щось.

— Йшла старенька бабця...

"От би сама не знала видумати,— згадуючи не так казочку,— а надивилася на цих бабусь, і тепер як легко синовими словами думати".

Вони вчора вивели, що вона забути не може їм, десь цими закапелками та по руїнах,— кому воно тут заважає, таке собі сільце посеред міста, що ввечері собака загавкає, а вранці півень збудить?

Але щоб так злякатися цеї тічки...

Віками тут заростало, що бійся підступитися, якийсь фундамент, щурів кишить, не пронесеш молока спокійно.

Вагончиків так попід церкву з цього боку наставили, ну й ці собацюри. Вона кричить до сина, щоб вертався, а йому то що — регоче; далі йдім, така гулянка.

Вона хапнулася за невістчину руку і вже рада була з цього свого переляку, ну не думала, що до такого дійде, і синова жінка так ніжно й спокійно до неї пригорнулася. Ярина готова була вже згадати вчорашню розмову на кухні; диво, бач, вона звикла не так борщ варити. То хай буде, як ти хочеш, пішла з кухні; вона що, хазяйка тут чи наймичка їм?

Є куди вийти в хаті, та ще одна втіха — ця дитина, бач, знайшла собі виправдання. Знов світить їм удвох зимувати на богуславській холодній квартирі. "Поїдеш до баби? Кажи, а то вони понаучують, будеш знати".

Та й тобі ходять ці бабці старенькі, нема роботи.

Ще вчора була зібралася до сестри в село, там не діждуться найкращої швачки; от голі без неї, та й годі. Коли цей сват. Вони якось поручкалися, але мови нема ніякої, вона боялася заходити, де він сам сидів.

Ці вчора рихтуються, вона до сина як до бога,— що ж, з цим дідом залишать, а самі кудись?

Вона розказала дитині казочку.

— Йшла бабця з дитинкою, і несли вони качечку снігову, нахромлену на патичок. Очка в качечки з вуглинок, а носик дерев'яний. Ще там до першої колії було добре, а далі дитинка впала і трохи тої качечки одбилося. Вони бока одбитого зашарували, а дитинка знов через одну колію впала, і менш качечки стало. Цс голівка в неї одпала, тому дитинка заплакала. Цить, каже їй бабця, ми голівку притулимо. Ще їм трохи було йти до вокзалу, та вони так боялися, що нічого з тої качечки не зостанеться. Я ще найду снігу, казала бабця, не плач. Оно поїзд, бач, лякала вона дитину. Назад дитинка в жменьці несла качечку і поклала її в кварті на балконі, щоб вона трохи пожила.

Ярина похукала дитині на тім'я і пестила вушко, щоб та вже заснула.

— Це ми з тобою тата виглядали і щось таке зліпили, і йшли, а ти плакала, бо падала, а воно розвалювалося, ти пам'ятаєш?

— То качечка снігова була,— зраділа дитина, доказуючи вже сама відому історію.

Вони кожного разу щось нове додумували, та й так їм було веселіше жити, одній малечі, а другій старій. Так вона знала й любила цю казочку, що знов звела суху голівку з подушки.

— А підеш зараз же на своє ліжко.

— Я буду спати, а ти мамі не розказуй,— піддобрювалося це горе до неї.

— А як батькові?

— Ми ж ходили давно на вокзал, і качечку снігову носили, а він де був?

— То це раз там,— вони з головами повкривалися,— а як знов прийде.

Дитина виборсалася з-під ковдри й голосно бабу спиталася:

— То й він з нами ляже спати, чи що?

— Як не буде де, то до нас прийде.

Вони обидві почули, як зашаруділо в замочку,— їх обдуриш, гляди!— і це знов чи страх, чи радість до них у ліжко закрадалися, що вони не знали, чи бігти вставати злодіїв ловити, чи повкриватися: от їх нема в хаті, шукайте, де хочте.

Ще ж якась розмова їм з переляку на душу йшла, лепече це горе, дуже вона того бабая злякалася.

— Як ти мені бабая покажеш, то я тобі взавтра поможу сміття в бачки складати.

— Нікуди я не піду, бо в мене спина болить, а сміття смердить.

— Фу, як воно смердить, правда, бабунько моя? — Дитина потискувала бабі м'якеньку шкіру над ліктем, а руки не відпустить, це як мамуня, що вона тоді не знала — боятися їй гавкоту чи цього міцного потиску.

Вони так позіжмурювалися на світло — що хоч думай; так гарно спали, а це якась очмана перебила.

— Що, ти мене, бабу й маму вже покинув? — допитувалася дитина через бабину голову.

— Хто це її вже понаучував? — Ну да, радий, що обізвалися, бо та словом не зустріне, повернеться і вже шаторить, де які порошки чи краплі.

— Йди бігом лягай, бо це зара буде.

— А що, нема?

— Ти доходишся, що й вона тікатиме з хати. Хто тобі, дурішй такий, терпітиме?

— Якщо вже од таких, як я, втікати...

— Г-ой, мовчав би.— Вона закричала б од такої раптової немочі,— балакай з ними, але дивилася з ніжним докором: це ж син її.

Ярина пошкрьомбала з дитиною на кухню, але порога не переступала, стояла тако всім видом до сина, тулячись лобом до гострих одвірків; понаставляв же з нового дерева, хазяїн.

— Ми завжди помиляємося, думаючи, що вибрали жінку з подоби своєї матері. Ми вибираємо чорта в подобі матері і мусимо пережити еру страждань та упосліджень, аж поки цей чорт не втілить подобу любові в істоту, на роджену з його лона. А так ми зайві, й нічого не вдієш.

— Що ти там мелеш? — Ярина вийшла з кутка на світло, роздивляючись, як син стягує черевики, лапаючись за стіну.

— Осьо я поможу татові шнурки розв'язувати,— випручувалася дитина на голову бабі.

— Сиди тамо, бо впущу на підлоіу, то там тобі жаба й цицьки дасть.

— Ой ти вредна,— хотіла плакати дитина— Тато добрий.

— Оно диви,— показувала Ярина під стіл аж на кухню,— ворушиться, бачиш?

Вона стала за сином двері причинити й послухала, де він там шарудить у темряві.

— Твій батько який приходив, але щоб таке вичворяти... Диви, він ще й обзивається, лежав би й не дихав.

— То хіба я винуватий, що батька з дурного дива не стало.

— Я тобі давно хотіла сказати. Ти про батька так більш не думай. В нього серце хворе було. В мене є довідка з лікарні, ха-но осьо покажу. А це що він таку слабість мав, то не він, сину, винуватий.

Дитина й собі вушко тягнула в дірочку, але щось їй не дуже чутно було.

— Дай-но й мені послухати,— шепотіла в потилицю бабі.—

Його там ніяка хороба не вхопить?

— Та на, де ти такс видерлося, господь тебе знає... Вони знов повкривалися з головами, і тепер їй добре

почулося, як прочинилися двері.

Тра вставати й там трохи побути.

Але дитина й собі в крик, так хотіла маму побачити.

— Це нам обом буде, що ти не спиш, а вже пізно,— казала Ярина таким голосом, що вже їй байдуже,— балакай собі.

— Мамо, їй завтра в садочок,— чутно Ярині аж на цей поріг її буцімто кімнати,— як ви цього не розумієте.

— То я з нею побуду.

— Ну да, а потім знов біжи за довідкою, бо так не приймуть.

— Побудеш з бабою вдома, га? — сміялася до дитини, аж видно було вставлені металеві зуби.

— Я хочу в садочок— Ще й, диви, так, щоб мати почула; от лихоманка.

— Ну цить, цить, зара підемо спати,— гехкала на собі дитину.

Ярині видно було крізь скло за невісткою, як вона копирсається в холодильнику.

Це вже знов щось попре сусідці: не хазяйка, ні.

— І не плач, не плач,— кинулася невістка до дитини.— Вкладайте її, бачите, знов ці нерви.

За це то вона вже не змовчить, хай як знають. Бракувало ще цих дорікань. От не сидітиме й дня, нема хіба їй куди вертатися?

— Вона, коли в мене, не така,— наважилася сказати свою давню думку.

Еге, діла не буде.

— А ви запитайте тата, звідки воно в неї береться.

Вона не хотіла нізащо цих сварок, хоч би добути спокійно цей термін, й як хочте. Де ці сили наберуться, як тут не знаєш, кого рятувати,— й за сина бійся, й з цею малечею думай, як справитися. Іноді як поставить очі, то ради нема. Якась дурна кров грає, а вона їй за тата.

— Вже йдемо, йдемо,— склала усі думки в слова до дитини, бо не було в цьому світі іншого порятунку.— Будеш спати, а я тобі казочку розкажу.

Вони з вікна дивилися на вокзал,— скільки там снігу понамітало.

— Осьо взавтра поїду, та й не буде в тебе баби,— аж трохи сердито приперла дитину до скла,— переберешся до другої баби та й будеш корівку пасти, качок ганяти.

— А в тебе розуму хватить покинути мене тут?

— Лепетати вмієш, хто тебе тільки навчив. Ти в мене така не була.

— Бо ти мене посадиш саму на кухні і йдеш людям шити, а я не вийду, поки не витьопаю тарілочку.

— От тобі горе велике було. Поприходять жінки, а ти їм ціну за шиття назначаєш. Я вік не могла ціни скласти, брала, скільки дадуть. А тепер червоній, бо в мене ду-у-уже розумна онука.

— То й не думай мене тут покидати,—— дитина цупкіше вчепилася в бабину кофту.— А то вари їсти їм, прибирай.

— Дуже ти наприбиралася, тільки оно-го ця глухенька на поріг, то тебе як вітром здуває.— Звеселілим і молодим таким голосом Ярина розказувала мов не до неї одної:— Поїдемо, та наваримо картоплі в лушпайках, та й дивитимемося телевізор.

Ця щось у плач.

— Щоб знов показували дядьків на війні?— Диви, мусила втирати сльози дитині проти місяця.— Бабахне, й тебе вже ніколи,— аж заходиться,— не буде?

— Де я дінуся, дурне ти. Я тебе за собою вскрізь возитиму А як буде війна чи голод, то ми поберемо палички й торбинки й гайда хліба просити. Ти як заспіваєш старчачим голосом, то тобі не те що хліба дадуть.

Ярина мовби не бачила цього дитячого погляду; та то вміла глянути на свою бабцю рідненьку.

— Нам тато заробить, та й нащо ж старцями ходити, правда, бабуню?

От змовчала б хоч так, але де там!

— Дуже твій любий татуньо заробить, як тако лазитиме, нема відома де.

— То в нього така робота, що треба щось думати, а йому не дають. Ти хіба не знала?

А певне, не знала; коли вони тут товклися, як ці хороми поділити, вона синові зразу сказала: займай кімнату, бо потім пошкодуєш. А тепер буде йому кімната, дограється з цими гулянками.

— Ну цить мені, а то позбігаються на твій плач, скажуть, баба набила. Які оно понадуваті.

Ярина взяла собі в ліжко будильничка й тримала рукою біля бока, вона любила, щоб радіо грало до ночі й будильничок цокав. Але на ранок її вже нічого не будило,— коли вони тільки встигали?

— Розкажи, як тато маленьким хотів комбайнером бути. Цього то вона забути не могла, вони з сином ліпили

вареники на скрині якраз у неділю, і сонечко їм зимове світило на працю у вікно, а син каже:

"Мамо, я хочу бути комбайнером". Сама вона добре знає.

— Та й тато маленький каже, що заробить зерна та виси-пете на горище, а потім напитлюєте муки, і ти спечеш велику хлібину.

Ярина з радощів і собі встигати.

— То вже й дід Грицько втішається, що от комбайнер росте, а ви за ту молочарню торочите.

— А дідусеві ці цьотки погані н а тобі, плати за розкрадене.— Дитина лежала й собі горілиць, заклавши одне рученя за голову, і не боялася вголос балакати. Далі вони ще нижче посунули з себе важку ковдру— А так би дідусь не вмирав і лежав осьо з нами.

— Хіба та війна не вилізе боком.

Дитина очима до неї повернулася, зіклавши ручечку на груди.

— Хоч би розвиднілося, щоб нам пирогів напекти, та я взавтра тим бабусям однесу.

— Однесеш тій, що водичкою тебе напувала з криниці. Ти ще ж не забула? Тільки не здумай мені втікати.

Почула вона добре, як двері рипнули з коридора, так хоч тепер радість, що всі дома і нікого не треба ждати.

Вона добрішим голосом почала розказувати дитині про село і про діда Грицька. Він оно скільки дітей виховав, і всіх дуже любив, а ЇЇ тата, свого сина, любив найбільше, бо сказано: яка це радість, коли маєш дочок, а потім син народиться.

Думав, військового з нього зробить, а голова сільради Дубовий зайде на обід, а син залізе під стіл і шарудить там, то батько гукне до нього,

щоб виліз, а голова Дубовий каже, що ти не знаєш, хто в тебе під столом сидить, може, то письменник або вчений якийсь, а ти кричиш на нього.

— Та й став,— з якогось дива перебила її дитина,— а ти хотіла, щоб тато був комбайнером.

— То мені було б краще,— згадала вона щось давнє.— Ми твого тата ждали б з роботи, зілляли б йому на руки, подали рушничка та посідали вечеряти. А так що.

— А він з дядьками піде в буфет і до ночі не вилізе.

— Дурна, цить. Він любив би нас і біг як скажений додому.

Вони трохи повисовували голови з-під ковдри, щоб бачити більше світу, а так їм і тато видніший був.

Ярина внесла з кухні стільчика й сіла під дверима з коридора, щоб і собі дивитися телевізора. Вона пальцем пихнула засклені двері й просунула голову в дірочку. Щось таке про війну, але все балачки, ходіння.

Ярині було видно в дірочку невістчину голову на високій подушці й під стіною синової півголови.

— Мамо, ви ж спите,— озвалася невістка,— йдіть ляжте.

— Та де,— стрепенулася Ярина,— то я замислилася.

— Баба не спить,— гукігула ззаду дитинка, щоб це їй усі зраділи,— то вона так куняє. Але вона все бачить. Правда, баб?

— Ми будемо дивитися кіно,— веселіше мовила Ярина в дірочку, щоб це не подумали, буцімто вона спить.

— То що ви там бачите в дірочку? — таким самим голосом казала невістка.

— Кіно дивимося,— не змовчала Ярина.— Хай вона ще посидить, як не хоче спати.

— Я взавтра бабусі помагатиму внизу, і ми встанемо раненько-раненько, і потім ще будемо спати і в садочок не підемо.

— Дивися оно кіно,— смикала її за рукавчик Ярина.— Бач, німці стріляють, вони погані.

— А міліція прийде і їх усіх повбиває і вони будуть неживі і вже стріляти не будуть?

— А певно що так.

— І взавтра ми рано зберемо все, що люди повикидали в бачки, а дядько приїде машиною й забере, а ми додоми підемо й будемо спати, як котенята?

— А ще ж пироги; ти забулася?

— Ви кіно дивитеся чи балакаєте там?— спиталася мати и трохи поворухнулася.

Дитина вже шепотіла бабі в ніс А потім попідмітаємо і водою помиємо?

— Аякже ж. Попідмітаємо і водою помиємо.

— А я буду водою мити, а ти краника виключиш, добре,

бабцю?

— Я тобі дам потримати шланга, щоб ти трохи помила.

— Вам же зовсім там нічого не видно. Мамо.

— Нічого-нічо, ми осьо скраєчку,— вони позлазили з ослінчика и посунулися коліньми в кімнату.— Все, сидім.

— І вже дивитися телевізора звідси?

— Дивися оно кіно про війну.

— Ми будемо дивитися кіно про війну, а вони хай сплять. Що, ні?

— Ще ти побалакай,— обзивалася млій,— то бігом побіжиш мені в ліжко спати

— Цить, а то не даєш нікому спокою. Вже ж сидиш, то якої тобі хороби ще?

— І ти так само, й тобі нічого не треба?

— А певно, що так, ти хіба не бачиш?

Дитина пересіла ближче бабі до грудей і показувала на неї пальцем.

— Оце ти так сидиш перед цим кіно, така моя бабця і мого тата мама?

— Щоб ти була вже скисла де з усім разом!

— їй-бо, я вас повиганяю обох,— тихо й байдуже так вимовляла жінка в ліжку.

Ярина подивилася знизу, як вона позіхнула у сутінках; ай-

бо як риба.

І рот без губів, усе біле,— злякалася трохи Ярина.

Вони вже попритулювалися в ногах проти ліжка, щоб можна було й зіпертися.

Ярина тільки чула, як невістка ставала на землю й чапала в кухню, і там загорілося світло, що аж їх з дитиною попід

ліжком діставало.

— Мамо, ви не знаєте, де від серця? — почула Ярина и очима видивлятися стала проти світла не так невістку на дверях, як сина.

♦Може, йому важко, а він мовчить,— знов щось не виходило їй з голови,— й боїться сказати*.

— А десь в туалеті в коробочці,— згадала Ярина вголос,— на поличці, що він зробив.

— Нащо його ховати, як воно лежало на своєму місці.

— Хіба ж я знала, що воно іра буде?

Вона й ім'я синове боялася вимовити, бо думала, що в хаті зараз усе як перевернеться.

♦Хоч би вже гасила тамечки,— Ярині такого закортіло,—

на темне аж легше*.

Світло погасло, і далі вони дивилися кіно про війну.

Бо й сон такий був, хоч не лягли, якби знала.

Прокинулася вона й хотіла налапати будильничка попід ліжком — так зникла ховати його, бо ті, коли хто не всунеться, то наступлять, чи до дитини заходять, буцім без них тут не обійдеться; але руки цеї десь не стало, ґвалт.

Проте кров помалу вступала в руку, й рука оживала; вже тоді Ярина змогла пальцями потріпотіти і в кулак їх стулити, й от страх минув трохи. Вона дужче вперлася рукою на килимок і так ще більше зраділа, коли почула всі горбики мотузяні на килимкові; добре от, що не давала невістці стелити в коридорі перед дверима, хай не хвалиться там за кращі, їй цей гарний.

Ярина виважила руку до себе й спробувала її зігнути в лікті, й була б крикнула, такі кольки пішли у десь неживе трохи тіло. Ще бракувало почути їм у ту хату цей писк Того син допитувався недавно: чого вона виє, ще й візьме виспіває тако на одну букву; хоч би не брехав уже. Правда, не спати знала, чогось їй у цих квартирах дихати не було чим. Брала тако на сміх намовляла сина, мовляв, їдьмо до мене, там стіни цегляні. А то вона не бачила, який з нього тут господар. От горе велике, закутав раз голову, та й так ночували в її богуславській квартирі. Холодно тобі стало, але ж у своїй хаті, не те що. Ті труби не так позаварювали. Й раді б комусь заплатити, але хто тобі, дурний, візьметься, як там треба все перероблювати. Насилу вговорила, щоб нікуди не біг, бо тільки дратувати їх.

Встане й води піде нап'ється трохи, от щоб цей сон одійшов, а то по кутках буцім ті страшки зі сну поховалися; так то й не зачеплять, але страх, як налізеш на когось. Люди найбільше цього бояться.

Вона лапала по стіні й так до дверей дійшла. Іншого разу місячно, то йдеш собі тако світлою дорогою; не побоїться одтулити й тканину на вікні в кухоньці, дитину аж у той край

не дістане.

Гидка їй вода з цього крана, борщу звариш, то чуть все одно хлоркою, а онуці тільки наливай, поприучували в тому дитсадку.

Обіперлася на стіну й смоктала з бляшаної чашечки; чогось у цьому бетоні ніяк холоду нема. Поволеньки одіпхнула-ся від стіни й стала посеред кухні. От бач, уже й так видно, бо ті рази треба було на балкон вступати, та й трохи побачиш, як тулять одну до одної плити ці. А то й не добре, вже ж буде людям де жити; дитинці оно коли покаже, щоб знала; ну та ніжками впреться в якусь поперечку, а голову як вуженя супе між залізяки, аж хоче побачити, чи там діток нема. Вона їй діток дасть, туго душі не стає од цього страху, чось так тягне донизу з височини й холод у душу вступає.

А не мусила вчити, як це ті дядьки хату велику зводять; певно що; і дитинці вже клопіт, щоб до них не позалазили. Робота й так оно є, треба ти їм. Тепер уже вовкулакою не злякаєш, кажи, що дядько влізе, та й.

Видно було й з-посеред кухні, як вони там прожектори понключали й ворушаться. Але такої пори хіба не додумаєшся, наче то неживі люди; дитинці то вже про свій страх не розкаже, мерцями ще бракувало лякати. Та й що ж воно,— чи вже пора така настає звикати до іншого світу, де й місяць і зорі проти цього долішнього світла, а геть не видні. Втікай, дурна, до своєї домівки, а то буде. І над її містечком світла не бракує, але згори все таке ясніше, милувався б довіку. Стане в себе на

балконі, і так їй любо; вона й малою любила роздивлятися на небо, зорі які, змалку привчилася усе гарне помічати, де яка квіточка, краплинка роси на листочку. Аж одступилася в глиб коридорчика, так їй схотілося темряви; а не дістанете вже; от буцім вона дитинка, й так не боїться нічого, хай і ніч це.

Добре знала, куди їй звертати, аби осьо дочапати до краю стіни, а далі вона знайде. Не попускати ж було цього боку, бо так перш налапала, де та стіна, а тоді вже й обома руками перейшла на неї. Ця дорога їй так само відома, поздовж такої не дуже довгої стіночки, аж чогось їй любої, що на ній нічого понавішуваного не було, проте й холоднішої, як ті.

Хіба ж не весело в той бік прошкувати по цих солом'яних матах; а де в кого такі є ще, от тільки в невістки та в неї; не могла нахвалитися перед жінками: диви, яка кухня, аж веселіша зробилася. Вам добре, Ярино, а то лазь узута літо й зиму, як такий холод у ноги від лінолеуму.

А бабера богуславська нахвалює що невістку, що солом'яники, а так то їй тут нічого до душі не припало; дочка як привезла з північною десь краю, то з куфайок і хусток уже не вилазила й одно нарікає, що тут погуляти не вміють, а в них зварять якоїсь каші, та й два дні гулянка йде, а зять такий ледачий, нічого йому не треба. То що ж ви з цього зятя хочете, як його за людину не маєте? Вгодив раз, що на заробітки поїхав Чуй, а коли це вона не впустила баберу, позагашувала світло скрізь і ліктями заніміла на підвіконні, думала, роздивиться на цей світ перед вікнами; а совісно; вже бабера з палюгою й до неї на поверх вибралася; от не відчинить і не відчинить. Й шкода ж проте,— скільки ліктями виклала метрів на поручнях; але подумає за кулька, як вона його до бороди тисне, й думати не хоче ні про пляшечку, ні що там ще закусити є

Пожди-но й ти, полізеш тако до когось, а тобі носа причинять. Зашарудить по дверях, так налапує дзвінка, ну й дихати перестанеш, поки бабера не здумає вертатися знов цею далекою дорогою; вона не

повірить, як це її можуть обдурити; побачить бабу внизу, вже на лавці і того кульочка примощеного збоку — так не дочекається когось іншого; тоді заходить у кімнату й сідає за працю...

Тако й звікує людина попід дверима, то з того боку, то звідси; а вже їй і ці двері знайомі, ще й уночі по них більше вичитаєш, ніж удень. Отуто замочка син міняв і не позалатував діромах; встроми пальця й чутно вату, вдень вона сіра; то й не виймай пальця, грій, мовби в дупельці такому; а правицею вишарює далі по дверях десь другу схованку. Ось вже мізинний, як равлик, зачинає добиратися, вла-а-азить, ніготь зразу цокає об кругленьке шкельце, ну та й пучка лягає затим. І вже окові вільна дорога, за пучкою ж, хоч носом там коли й черкнеш по цераті; г-от, бійся, що скирпатієш; проте оно все зарл побачиш.

Того коридора ого куди видно, ще й двері можна порахувати по обидва боки, але вона якось дозналася, що зблизька не дуже й побачиш, та й давай невістку навчати, і та почала й собі пробувати, і вже до сина не так діло має. І до якогось часу їй на душі одлягло, вже ж менше дмуться одне на одного, а дитина раз проз раз до тієї дірочки бігає та заглядає оддалік.

То менше пузатого стало видно, й хоч так ночі скоротилися їй, а то не питай; ці позасинають собі, а вона ніч вистоїть під дверима, глядить, щоб не вперся й сюди. їй видко аж у той край коридора: стає тако задки, зіпреться на якогось лежака і гатить ногами. А слів яких поі іаслуховувала-ся за ці ночі! Як він її тік-ки не називав. Грицько ще міг десь п'яним приплентатися, ну такого, як це, ні, не було,— ляже собі мовчки до стіни, й скоріше вона з дітьми драла дасть; але щоб це тако. Шкода було тої дитини, чогось недочувало, а само так голосно балакає, аж на крик сходить. Зійдуться ці діти в хаті, то світ перевертається. Страшно стає за свою дитиночку, що воно таке неспокійне робиться та нечемне, ґвалт кричить; а то визвірилося раз: "Чого ти, бабко, до нас лізеш, не бач, що ми граємося?" Хіба не од тої сусідської перейняло, бо вона такого свою дитину не знала навчати; що ні, то ні. Одна радість, це

вже як удвох залишаються, отоді вона якийсь вплив мала, хоч хто його там знає.

Той знов у тому кінці ґвалт робив: "Повбива-а-аю всіх!" І ніхто ж, ти скажи, не вийде, не скаже слова, чи це сон такий добрий у всіх, що не чують. І так вже була шкодувала ту його жіночку й цс дитя глухуватеньке; але ж ні, стій-но, чогось не набиралося жалю на всіх їх, і треба мати душу залізну, щоб сидіти у цих чотирьох кам'яних стінах з дитиною і за цілу ніч не шити, не обізватися. От не хотіла б вона, хай би просили

й до матінки, йти мирти таких-о, ну не було жалю ані до

жодного, бо цс вже не світ і не люди, а якась бригада переїжджа. Що цих людей з усенького світу, і всім сюди треба, повмощувалися на цих шибеницях і товчуться. Мало так, то ще й чорних у прийми побрали. Там така теща улізла в машину, що дві треба, а цього чорненького впоперед себе намовляє: "Не бійся, зятьок". Вивели й цю паву як-то до розпису, та й довго обох не бачили; може, з собою забрав. Еге, не одна потім просилася назад, додомки, бо хто ж це хоче бути рабинею. А це ні, якийсь культурніший, бач, трапився; бо ця гора прийде з бані, каже, що стриже там, та й виведе онука надвір. Що вони, старіші, чудуються на таку дитину, а малишня вже до себе в гурт бере, по цих поверхах у гості бігають.

їй у житті скільки довелося зазнати; чи в тому селі, візьми,— рай хіба був? Проте поганого про людей вона ніколи не думала, просто не було часу, як в інших оно, що б це посідати й півдня торочити; от тільки з останніми до сина наїздами трохи пороздивлялася, та й то — не було б цеї бабці з третього поверху, вона б тут не всиділа, о ні. Та вибігає зранку й ввечері своє на трьох роботах, поприбирає, та й чо вона має журитися, де ти такі гроші заробиш. Спробувала раз синові заїкнутися, бо їй не звикати, то ним аж кинуло: "Що, щоб моя мати з ганчіркою ходила?" То й дурний, поки вона тут, була б якась користь, а то сиди, не вилазь,— вона так довго не могла.

Далі вже Ярина тільки пальцем намічає собі дорогу, через раз об стіну дзьобає, щоб не зачепити картинку чи дзеркальце,— так синові хотілося, щоб гарно було в цьому вузенькому коридорчику. їй лаз був не такий тісний у війну, коли тра було поросяті віднести, бо що бачили, ховали од німців. Де на одвірок натрапиш, то вже бійся, як ці два кроки ступнути проти їхніх дверей. Там же й двері, шкло таке невидне, хіба як телевізор ввімкнутий, то голубе стоїть. Це її дитина довмі-лася лякати; візьме личком з того боку скла натисне,— ну втопленик тобі дивиться з дна.

Аж не дихаючи, Ярина й вухо посунула за рукою, щоб уже півлицем бути проти цеї невидної шибки, але там не чутно було й духу,

"Чи це так заснула,— думала стара жінка.— От ще такого за нею не знала".

Та, певне, вона своє одказала, та й легше, а ти ніч не спи. Не думала, щоб у місті тако вміли приказувати; сіло, як сирота, під батареєю й виспі-і-івує.

Кому ти говориш, матері:

"Мне такой муж не нужен".

"Тю, дурна,— сама собі засміялася стара жінка,— це тра так на рівному впасти, диви-н".

Вона боялася яку-небудь руку попустити, одною в стіну, а другою об підлогу вперлася, аж добре так наче, от буцім висиш, чи тебе так несе кудись понад землею.

— А гори ти де,— вийшла трохи із тої млості і згадувала, що це ж її двері не тут,— то хоч би рачки долізти.

Розуму треба тут хіба, хитнулася тако головою вперед

і на руки впала, та й тобі підпора, постояла трохи коліньми

й ліктями на твердому і вже надумала вставати, але чогось не

виходило. Ще цього їй бракувало, вона найбільше боялася

якогось паралічу; так з переляку аж голос попробувала, і чує,

що язик слухається, але звуку чогось не виходило, от тільки правим боком хрипи пішли.

Вона згадала, що fie затулила дитині вікна, цю ніч місяць з їхнього боку світив. А воно таке дурне, що проситься на вікно: "Постав і постав, я хочу на місяць дивитися". Ще її мати малу вчила затулятися і не висовуватися, як гримить. Тра-но вставати, що це з нею таке.

Знов чимсь таким гарячим наллялися руки й ноги, а потім вона вже стала чути ногами й руками.

— А то що ти робитимеш з цими хляками? — сварила себе вже, змушуючи думати й за свою хату; вона її десь покинула одну, сиріточку, й не знає, може, вже там позатоплювало все, чи згоріло, а вона тут не виплентається ніяк.

Але тра досидіти, чогось вона за сина неспокою зазнавала, що з ним ці дні таке робиться. Там уже баби двері пооббивали чи хто замка зняв, що її так довго нема, скільки поназношували шиття, а їй і не в думці. Щось їй таке син казав, що давайте машинку перевеземо до нас та й будете тут шити, але вона вже знає, яке це шиття в чужій хаті. Не було хіба в дочки,— люди сунуть; що ти їм скажеш, не йдіть? Аж таким одмолоділим тілом пробралася до ліжка, нічого так не заболіло, тернула підошвами, вже не боячись, що там почують; вони ж ніби в своїй

кімнатці. Лягла й немов чула, як холод якийсь уступав їй в очі, та так добре видко стало на стелі й по стінах. Од місяця вона затулилася, але він і через тканину просився, й не те щоб йому там холодно було чи зі злості світив, що не впускають, а так наче пустував, здитинів геть, ну.

Аж он чого цей сон їй приснився; трохи й радіючи, думала, що тепер її інший сон не бере так скоро; ну от не поїдуть додому, то буде якесь нове горе в хаті, вона вже знає.

— Вони мене лякають цим ходінням,— стрепенулася жінка, пробуючи розгледіти, що таке в дверях стало.

Ти бач, які мудрі поробилися, самі ладу то не дадуть, а це одне перед одним стараються, ну не сміх людям. Не потребує вона їхнього каяття, хай як хочуть. Мало їй так, то ще бігатимуть і кожне на іншого наговорюватиме. Та сядьте удвох, хіба це так важко слово сказати, миріться вже чи чорт вас знає що. Вона могла змовчати, коли Грицько потайки на заробітки втікав, але то таке, там життя понакручувало, що винуватого не було. А вам що бракує?

Жінка поклала голову в той бік, не хоче вона бачити, хто тамо підкрадається, хай думають, буцім спить і нічого не чує. Але ж то синова рука підминала ковдру їй збоку, вона помилитися не могла. Хотіла ніби вжахнутися, що то за мара така, але й вибачила собі цю хитрість,— спить вона. То він ще й не вірить, сідає скраєчку, цю мову заводить, кому воно треба, татуньо другий.

— А що ж, ні, наближаєшся ти до роботи, а вже там стоять, ждуть ключника, та не доведи комусь спізнитися, буде йому на цілий день муки, й ти радий прийти хтозна-як рано, аби трохи першим од цієї жінки. Й було раз, йде з туману, якісь у неї ранні автобуси з передмістя, і радість така за скельцями, що їй догодили, але ж потім подумаєш, яка то радість, що вдвох такого досвітку й більш нікого, бо що б не робив, а думки які, хто оно іце ворушиться з того краю за шафою,

перевдягається, про щось думає, і не матимеш спокою, аж поки інші люди не посходяться, й десь тако вдень зустрінеш її у вузькому, закладеному уздовж стін пачками коридорі, й вона так гляне, наче й ти ж повинен ну зрозуміти, щось відбулося, така таємничка, й нема чого.

Хто ж, як не ти, увіходив зі мною разом у цей бетонний склеп і чув, що я десь є за третіми стінами? Хіба ця гра не продовжилася й у день похорон, коли ми знов опинилися вдвох біля металевої брами-дверей, а голос жінчин був таким солодким і трохи сумним, от як душу чутно, бо якесь тепло то ж мало бути, тьопаємо знов у тумані вгору до когось за ті ключі взнавати, бо ще з вінками, вазонами, квітами клопіт,— чи не пов'яло за ніч? Далі десь, у сутінках кущів та дерев, що все під гору, у дворах голос її глухішав, промовляв на якесь геть уже таємне диви-н, що було, то то так собі, а от що буде. А чи вона тобі вибачить за це лукавеньке, сказати б, перелячок такий, бо більше що ж, оце-го віддав та й буде, йдемо ж по ключі, це вже навіть не те, що в приміщенні, куди тобі значніше, тут мета й можна заховатися за трагічністю нього дня, всіма рухами й мовою показати, що то дрібне їхні помисли й рухи, коли десь закам'яніле чекає тіло.

А то вона не розуміла! Та про мене, хай там як хочуть, я осьдо-го раз побачив, кудись там удвох прямуємо, як-от за цим ключем, а дай взавтра, то чи буде її сила й далі думати щось про тебе так, як от сьодні? Не підтримаєш цеї, хоч і без вигоди для неї, гри, й почуєш уже щось неприємне для себе, уявиш губи лопушком і носика цієї жінки, і той дундукуватий голосок проречe якусь справедливу мудрість, а скло окулярів аж запітніє од цього притлумленого неспокійного погляду: товариш, мовляв, думає, що можна отак і так, а насправді за це треба карати.

О ця покара! Скільки їх там сидить з загадковою посмішкою від думки про можливу ще й, бач, справедливу покару, й не треба воєн, котилися б голови, торжествували б над світом губи лопушком і очі, які ніколи тобі не подарують відвертого погляду. Й ось картина просторішає, спочатку звертають увагу на твої вузькі штаненята, ну ці

в'єтнамські, хтось інший, та ж пані Стефа, вказує тобі на невідповідність між формою цих штанів і пальто, й ще щось, але вже відчиняється металева брама в стіні й треба кудись туди упірнути, щоб цілий день не виходити, й трохи далі, з півдня, тебе десь закличуть і змусять довго простоювати, зіпершись об стіну, чекаючи якогось там папірця, й кожен рух важкого, але вправного тіла пані Стефи виказував той дух, якого так боїшся, коли тобі ще неповні тридцять, дух кімнати, в якій живе самотня товста жінка. Тобі ще дають можливість поворухнутися, мовби дозволяючи вже йти, але ці рухи потрібні тільки для того, щоб ще більше проступили риси тіла, стали відчутнішими для очей усі складочки на одязі, потовщення, рівчачки, тіні, бо ж трохи світить у ці грати.

Далі йдеш знов між горами запакованих книг, а тобі вже гукають "стриб", і не бувало, щоб відмовив комусь із цих збирачів паперу, падаєш з-під стелі безтямно, не забуваючи ритуального вигуку: "В'яжіть, жіночки, краще вам ніхто не втрамбує!" Вони б так не відпускали по цілому дню, аби їм тс право на покару, й скачи по цих купах, хоч сказися, але ж не втечеш, колись то спитаються за покладене на тебе, а Стефине ж перше вилізе, доки їй вікувати з сусідами й т. д. Думав, одтарабаниш, як усі тут давно позвикали, але заклики, написи, якими сповнювався світ, захоплюють ну назавжди. Думав, гра якась, а це ж цілий світ боротьби, й тут ще таке розчарування, всі тобі буцім однакові, коли ж ні, от збираються разом, і хтось має промовляти, а ця мова така непереконлива, і той, що мав слово, почав був не те що переконувати всіх — йому ж самому тра було вірити, ото горе, за цілі роки сумніву не виникало, а це де його набралося в очах, на кого не глянь. Хоч би сидів серед слухачів, а не з оцими, які промовляли, а тепер шукай ради з-посеред декого, хто ще тобі здатний пробачити і цього разу нещирість з умовою довшої колись бесіди, ну хоч би за обставин відвідання бухгалтерії. Ці кілька то сприймуть заклик до взаєморозуміння, відчувши в тобі обіцянку колись одплатити. А інші що, ми хоч так візьмемо своє, позбавлені обіцянки, яку одержали на їхніх очах кілька з них, вирішували одразу ж показати свою

затятість у межах існуючого для них права, а то таке, що спробуй-но дорікнути.

Тепер, одержавши середнє арифметичне з цих псевдо-оновлених та затаєних про короткочасний офіціоз душ, переступаєш далі у часі з псевдовірою, буцім там десь трохи згодом станеться це, та й байдуже за ті виступання, сам інстинкт колективності згуртує приречених і тимчасових владарів, так полегшено всі зітхігуть, навіть якесь захоплення спалахне у цій безлічі очей. А тепер виказуй все, що треба, за відомий нам проміжок часу й ні миті більше, бо ми тебе

зненавидимо, як це сталося вже не з одним.

То це така їй поміч, щоб взяти отямитися, гукнути синові

"Ідь вже!"— її вело такими геть темними коридорами сну й не сну, якоїсь гарячки, сказав би. Вона не думала потрапляти в цю зовсім не хату, а казарму якусь з таким сволоком на всю довжину, але що без стелі. Та й це їм тут жити, усе двері якісь з позриваними замками, і де не влізь, осьо вже затишна кімнатка, то бійся, що якісь там увіходять за тобою й не дивляться, що дитина, заступають цей світ навіки. І кожне тобі ж знайоме, нема так, що мара якась; ну й крикнула б, що не хоче вертатися в ті перші сни.

Коли б не цей порятунок, оввa, але ж так упрошують, щоб прокинулась, бо чогось завиває. Аж біло стало в очах, немов світ увесь розтулився перед нею, скільки його де є, й стара жінка попробувала трошки не дихати, наче й нема її у цій здоровій хаті. Невістка без мови вже поралася біля неї, повертаючи на бік, і жінка ще й піддалася, хай хоч з нею не надриваються. Снилося їй горище якесь, а вона в цю солому, й ніяк не догребеть-ся до чогось; коли виглядають ноги і тіло,— бо-ж повно чоловіків і всі лізуть до неї, і так добре видно, які ті очі, й руки, і тіло таке рожеве, а вона відбивається чим може, зубами м'ясо вириває.

Дід Дем'ян Прокопчук втер важкі руки об ватяні штани — чогось так потом на холоді бралися.

Але йде тамо хтось у вуличку згори — не дуже то й добачав.

— Дава-но здавай котрийсь.— Він тутечки хазяїн, то казав.

Порохнюк зразу сідав на другий край лави, поклався рукою на штахети. Плахотнюк йшов брати ослінчика в хліві — нагинався там добре, щоб не вдаритися.

— Хто це такий у гуличку звернув, що я не знаю? — питався дід Дем'ян.

Він, проте, вже на карти дивився, але це так хтів знати.

— Може, до Мельників хто приїхав.— Порохнюк нахилився з лави, щоб подивитися у вуличку.

Дід Дем'ян повернувся усім тілом у кожусі в той бік, чи далеко там хто йде.

— Чо це в них мають бути, типір же хтось прибував з цих житомирських.

— На-но прийми,— обізвався до Павла Плахотнюк. Йому нижче було сидіти, але в головах усі троє рівні

були.

— Це хіба в мене нема вже чим бити?— Порохнюк довго згадував карту— Стій-но, що це світить?

— Я тебе питаюся — ти чо мовчиш?

— Пожди-но, ти. Дем'ян походив, а це — хіба твій хід?

— Я одбився, оно — диви.

— Так, так, він одбився, то ти не бачив.— Дем'ян знов посуігув у їхній бік трудні, у шитих валянках, ноги й одну, тяжчу, виклав па паличку.

— Ти бач, — мовби забувся за карти Порохнюк, — а що це таке, що до них знов приїхали?

— Спитаїся, як буде йти,— засміявся з нього старий Дем'ян.

— Вже оно йде, став, балакає.

— Правда? Хіба це до Маруськи хтось міг приїхати. Порохнюкові черга прийшла — він поволі накладав в одну

руку розкидані карти.

— А, це король вийшов. А я чось думав, що король у Демняна.

Павло приснув сухою слиною на пучки, але перш .навів собі брови, та й давай роздавати.

З одною картою він так і вкляк, схиливши голову поза Дем'яном,— думав побачити, що там вкраю вулички робиться.

— Це якщо так брати, то Марусьчин чоловік міг. Але чо це...

— То він цюди чо буде пертись.

— Я знаю,— сердився Порохнюк,— ви мені розказуєте. Чого б це я не знав, що вони на містечку живуть.

Брови Порохнюкові знов понадувались на холоді. Буде здавати другий раз, то ще наведе.

— Давай.— Плахотнюк поховав руки під коліна, аж димові не було кудою йти.— Мандите

— Пожди, куди ти спішиш. Тут розговор є один манень-кий. "у ^ .і щ

— Сяньчин Іван, кажу вам, депутат. І не з'їдайтесь іден з другим.

— Будемо бачити,— згодом казав Порохнюк— Що це ти туго такий розумний?

Що хтось із відром, то вони вгледіли, але це тільки Дем'ян собі вгадав щось.

— Скажете, що я брешу,— він уже сидів очима до вулиці, збока викидаючи якусь карту,— так тяжко було крутитися в кожусі і тілогрійці, спідсподу вшитої з куфайки,— Слухайте,

що зара буде питаться.

Депутат Олішевський поставив відро між ноги й знімав рукавицю, щоб висякатися.

— Що — "цьоцю дайте"? — перекривив Плахотнюк Ган-ниного Петра.

— Йди-но бликше,— казав дід Дем'ян,— чо ти став та й стоїш на храпі?

Порохнюк то дивився в карти, однією рукою гладив собі коліно. Він би не сміявся, як це дядьки, але сказав:

— Диви-н, став та й стоїть. Нема йому роботи. Олішевський нагнувся й посунув відро далі — там щось

більш як з піввідра молока було.

— Та. Кличте-но бабу, хай щось дає.

— Йди тамечки в хату спитайся, чи вона що доїла. Бо я його не п'ю.

— Зара йду сам, як ви боїтеся,— засміявся депутат Олішевський.

— Чо йому боятися, йди самий.

— Ні, ви, діду, повірте,— я й кожуха сьодня вдів. Вже замучився.

— Хіба ж я тобі що кажу. Як я його не п'ю.

Баба якраз була в хліві, то вона почула й забалакала голосна

— Несу-несу, син'. Я осьдо держала — ти ж мені вчора на містечку казав.

— Я вас просив, баб, скільки можете— Баба винесла молока у півлітровому слоїку, і всі дивилися, як вона виливає.

— Я ще до Петра зайду.— Олішевський глибше насунув чорну кролячу шапку, але чуб знов її наверх витискав.

— А що ти думав, як на двісті голів менше стало проти минулого року— Порохнюк, далеко поставивши руку з картами од очей,

розпрямляв їх, а тоді, скінчивши, важко поклав руку на коліно під ватяними штанами.

— Ти, не будь такий розумний,— вдаряючи картою, вихе-кнув Плахотнюк,— ви собі свої порядки позаводили та й мовчите.

— Ну то бач. Як Люльчиху зловили за руку, то вже знають. А так хто їх там буде перевірять.

— Дивіться-но, хлопці, її зловили хіба? — дідові Дем'я-нові це й був час подумати, поки йому там що скажуть.

— Хто б то її вам ловив за Т}зембача? — казав Плахотнюк й тернув поздовж пальцем свого великого носа.— Ходіть.

— Я піду-піду,— проспівав дід Дем'ян,— але якось не було в кого довідатися.

Порохнюк встав, щоб пересісти далі від тину, коли це оглянувся, так само тримаючи руки — одну з картами одда-лік, іншу на коліні,— й аж рота роздзявив, придивляючись, хоч не дуже та шия й поверталася в комірі, чи не йде Олішевський.

— Нащо це лепетати,— сказав, вмостившись очима до дядьків,— хто тепер що знає...

— А ти дуже боїся, щоб не взнали.

— Що це їй тепер буде? — спитався дід Дем'ян.— Я ж оно її бачу кожний день пущі...

— Повісять відро на шию, та й хай ходить збирає по хатах,— вже легенько вкинув свою карту Плахотнюк.

— То вона скоро назбирає,— засміявся дід Дем'ян,— як так буде...

— А що ж ви думали — стіко води лляти.

— Експертиза була, то не дуже й найшли,— доводив їм Порохнюк,— я ж маю на руках цифру.

— Хто це її складав, я б хотів знать.

— Чуите-но, хлопці, то судом пахне, раз так

— Героя знімуть, та й хай сидить.

— Не мають права, я тобі кажу. Єсть положеніє, согласно которого награда остається.

— Я б їй дав Героя. За Трембача ходила як цариця, а це вже не в почоті.

— А ти тамечки мало був, що кажеш?

— Та. Шо ти, падло, базікаєш? Як хоч знать, то я тільки раз був.

— Та цитьте, хлопці, чо ви сваритесь,— втихомирював їх дід Дем'ян.

— Бо як я казав, що поголів'я падає проти минулого року, то він же не вірить. Треба ж газети читати, щоб знать.

— Що ти мені розказуєш, гладкий? Осьо в Дем'яна корова здохла, що цвяха з'їла, то я буду твої цифри щитать...

— Хлопці, не тра сваритися,— казав дід Дем'ян.— Будем бачить, з чим Олішевський вернеться.

— Цьоцю, дайте.

— Ту чо він буде цюдою йти,— мовив Порохнюк, погладжуючи собі знов брови,— як він далі на ферму піде.

— То в Гані не взяв же нічого,— сказав Дем'ян.

— Бо їх вдома нема,— каже Порохнюк.— Я знаю, що Петро на Житомир молоко повіз, а Гані не бачив щось.

— Так, хлопці, буде вже. Здавайте котрий.

— То десь же він недалеко звертав, — повів плечем і головою знов у той бік Порохнюк, більше роздивляючись на криницю біля свеї хати, чи там ніхто не примостився й не жде його.— Типіро я бачив.

— Г-от, ти знаїш, в Зіневички випрошує.— Плахот-нюк, однією рукою цупко тримаючи вгорі карти, а другою посуваючи ослінчика під собою та шукаючи, мабуть, довшою підпорою десь ямки, щоб рівніше сісти, через давніше щось не міг заспокоїтись: — Ти мені будеш казати!

— А то я тобі дуже збирався доказувати,— не змовчав і той, посилаючи карту звисока; але впала рівно.— Т^еба ж трохи прочитувати, що в світі робиться. Як я тобі скажу, що адна у Франції в сімдесят років двох народила, то ти хіба повіриш?

— Нє,— вже щось на сміх було, схоже,— це впусти дурного до гурту, то побач, що буде.

— А їй-бо,— дід Дем'ян і собі згадав, бо так не хтів цеї сварки недільного дня в себе під ворітьми. — Щось гонука

читала, але я трохи позабувався.

Більш так нічого на думку не спало, і дід заворушився, перемощуючи знов ноги — тепер здоровішу поверх палички; хоч так переб'є оно на якийсь час дурігувату розмову. Це треба знати Плахотнюка; колов йому осьо кабана, то ледве вирвався з його хати. Пий, та й годі.

Аж зрадів навіть добрішому такому голосові Плахотнюко-вому.

— Взяла б оно гектар буряків — о-го, тоді б не тіки двох народила. Штирох!

Порохнюкові черга була ходити, і щось трохи не вдавалося зайти краще, ніж перед цим, тому довго моняв м'які заяложені карти, буцім тасуючи, як йому там зручніше виходило. Терпіли й дядьки до якого часу, бо більше думка пантрувала не за Порохнюковою картою, про яку вони й так здогадувалися,— цей тільки довго думає, а тако взяти, то з нього грака, як...

"Яке брело, таке й збрело",— наготувався дід Дем'ян почути й собі щось, рятуючись від дурного переляку наперед приказкою.

Повело його й далі на якісь собі слова, щоб не так ця мовчанка лякала:

— Це-но Гольку візьми, то ти її затягнеш на поле! Заки не попімнс в тому "бобику" та не повбіцяє щось,— жди, що сапу в руки візьме.

Разом з картою, що так само м'яко і влучно лягла на маленьку ще купку, почули (наче й мови Дем'янової не було) Порохнюкове:

— Де штири, то ти ще й п'яте робив.

— Я п'яте робив, та до вдівства не доводив,— готова відповідь, й лясь картою.— Ходіть, Дем'ян.

Здихнувши увесь дим на коліна й рукою з картами розмахавши його вбоки, як це звик на хатах робити, наготувався немовбито до тривалішої мовчанки. Але ще ж щось не доказав: ■

— Я з ким п'ю, то в гразі не кидаю товариша.

— То я шо винен йому, ти.— Було б, дурному, змовчати, бо й так відомо, проте ж ні: — Гаврилівні було сказано.

Дем'ян поставив аж втомлені очі десь отуди-го вкрай горба, де з глибокої вулички навпроти старого Папського так звично вигулькувала невеличка постать Ярининого чоловіка — десь до Гані ж, бо так на цьому кутку більш ніхто не дасть набор. А ця хоч і не щораз, а пожаліє, і копійки не візьме.

Дем'янові буцім аж видно стало ту постать, та бігом до дядьків:

— Чось цей світ знавіснів, що як гарна людина — то ніяк ради нема. Здихай, та й годі.

— Еге, що де не є, то на світ вали.— Не мав би він клопоту ще й бачити того, до кого мова. Осьо йому робота була й без того: досмокчував махорчаний скрутень. — Ви оньдьо його спитайте. Буде вам світ, ще й два.

Дем'ян вдався ще до якогось рятунку, не знаходячи спокою ні хворій нозі, ні душі.

— То це вже одколи нема чоловіка.— Сперся плечима на штахети так, щоб легше було голові повернутися в бік подвір'я; от знав щось переказати бабі й забувся.— А Феліксі як доживати на цьому світі, що син батькові за гроші ножаку встромив у груди.

— Хай би не солив у панчосі.— Мовби й Дем'янові поміг трохи в його безпорадності.— А то багачами хтять бути. Яка цим грошам вартість, і куди ти з ними поткнеся?

Порохнюка не одпускало щось невибалакане, але мовби на мирову повертав:

— Люди хтять мати гроші. Допустімо, й держава багатша стає. 4 • '
—

Подивився десь між ними обома, Порохнюком і Дем'яном.

— Без копійки ще якось проживу. А ти без совісті спробуй.

Порохнюк аж всеньким собою виповів до цього дядька, що з ним через город прожили стільки років, таку звичну для себе й для всіх же істину, буцім дивуючись, що комусь може бути щось трохи з цього всього невідоме:

— Хто б це балакав.— Далі до Дем'яна з цим своїм подивом: чи світ вдурів, чи він не тямить сам свеї мови: — Не ти за німця на Борошевського бумагу писав?

— То нашо ця сварка,— чуй, хлопці? — Дем'янові така віра приходила, що, може ж, не пізно.— Потомечки будете жалкувати.

Ці обоє — Плахотнюк, згорбатівши у спині, й Порохнюк, грудьми й пузом вперед,— й ще б послухали Дем'янової мови, от не давали б собі волі до часу.

— Злодій!

— Бандіт!

Дем'ян хапнувся за кілька штахет зверху, щоб вирватися з

цього ґвалту, але йому вдалось тільки посунути своє важке

тіло трохи на край лавки.

Не зогледівсь, як Порохнюк вгруз поза лавку, а той натов-

кував — мовчи, цупко.

"Добра б вам де не було",— Дем'янові вдалося зсунути

своє тіло в бік хвіртки, й так, тримаючись за клямку, порозправляв на собі коміра, поли. Випростав паличку впоздовж бока одразу, а потім спрямував її вперед грудей. Тремтячою рукою вибрав ручку з-під бороди і вже твердо, не попускаю-чи й клямки, зіперся на паличку.

Обминаючи колією цей гармидер, подибав навскоси тако проти хаті в під горб, ніби одводячи лихо від свого двору. Це влізь межи них, то почнеться. Давай мирову, а до кого перш — до Дем'яна в хату.

Навпроти Ганниного й Петрового подвір'я йому стало добре видно не вкриту з боків тонким скрижанілим сніжком стежечку-межу вгору. Тамо, де гуртом вишеньки перед садком скраю, такий щавлик смачненький все росте — в траві; от його Дем'ян любив рвати. Тепер ця хата пусткою стоїть, а якесь падло ще й вогню вкинуло, і ввесь верх вигорів. Думав Петро Андрієць од батьків одділйтися та й купити. А тепер кому ця халабуда потрібна.

Так само стоячи спиною до старої хати Прокопчуків-сусідів та спираючись обидвома руками на паличку, вернувся поглядом і думками до низу городу. То, було, йдеш межею, й ніде нога тобі не зісклизне, а тепер бійся ступеня зробити — попідорювали з боків.

Темніли по горі купки гною на городах, і він щось трохи згадав за свою ділянку в березі, — що їх цеї весни жде?

"Ці то понаходять собі,— хотів було глянути, де тих хо-роба тримає, — а ти сподівайся на горачів колгоспних". Доки діждешся черги, то в людей уже посходить. Приїде, могорича наперед йому, ще й грошима візьме, а послі — не-ема.

Наважився вертатися, щоб не д у м а л и; тра бабі якусь поміч дати.

"А вони їден з другим не помиряться ніяк.— Твердіше намацував паличкою, де не так слизько; котрийсь один вовтузився під лавкою, а Дем'янові здавалося, що їх там купа ціла.— Глитаяки".

Якийсь плач такий долинав знадвору, немов дитячий, аж Ярина ойкнула в цьому білому ліжку й стямилася.

Бракувало, щоб дитина ще прибилась й нявкотіла їй під вікном; побачить бабу хвору, ото зрадіє. Хай жде, поки вона з села приїде; тако трохи, в тітки тобі добре буде.

— Це я дивлюся, Ярино,— обзивалася наче ж до неї тлуста жінка,— й чогось ви трудні такі.

Ярина пробувала вже несонними очима побачити щось на білій трохи стелі. Вона то вже й звикла до денного й нічного гулу з боку поля, — бач, комусь же випаде й у новій лікарні побувати; а то ці двоє позабиваних вікон у кущі. Вона вдень любить зіпертися на підвіконня й дивитися, як ті стіни із цегли наростають.

Та й лекше на душі, а то ні, коли ці хлопці не так поспішають, тако цеглинка до цеглинки. Але звестися й знов подивитися ніякого бажання то не виникало. Може, собака забігла і їсти допрошується й так завиває.

— Хіба я балакала, що ви кажете? — як-то сама в себе питалася серед ночі Ярина.

Вони не так голосно пробували розмовляти, бо їх тут, старіших, менш стало. Тлуста повернулася, руками за поренче хапаючись, до неї боком; поспиш тепер, гляди-но. Чогось без великої втіхи думала про сусідку. Так тобі закортіло аж сюди, на менше ліжечко, перебратися.

— Маню, що ти хотіла?— з такою радістю, що це є до кого вчепитися, сахнулася в той бік тлуста.— Ми вже давно спимо.

— А хіба я кажу, що ви не спите. Ви тільки хитрі всі поробилися. Як що, зразу Маню знаходите. А мені за вас від лікаря перепадає.— Маня вже й у дверях стала й світила розстебнутим до половини халатом. Видно, і їй сон перебили.— Пождіть, пождіть, ще вам доведеться.

— Ой-бо,— аж затулилася Ярина долонею, налапуючи в потемках рота і носа, але тільки шерхіт з губів, а не мова, чувся самій, бо хіба переляк не візьме: серед ночі ввалило таке.

Ярині й рука подалася до сусідчиного ліжка, шукаючи якогось захистку, а та вже виводила нову пісню:

— Ма-а-ню-у, Ма-а-нь, то ти? А ми тебе не впізнали. Йди спи собі.

— З вами поспиш, халєри на вас нема. Де ви на мою голову видерлися? Лежали б удома та й стогнали.

— Ой не гнівайся, Манючко,— ця тішилася розмовою,— осьдо твоїй матері щось погано стало, зсаджували на горщик Чогось ця баба важка стала, як грязь. Чуй-но, як дихає, немочка.

— Оно є дзвінок, то подзвоніть,— ще прислухалася з якоюсь радістю до свого гніву Маня,— і я свою роботу зроблю. А не треба мені, щоб лікар казав.

— А хіба то лікар приходив, Маню?— дивувалася на весь голос тлуста— То що ж це він не захотів до нас навідатися? ГЬ, ми такі страшні, донь?

— Всяка, кажіть, корова уночі чорна,— і Ярині з якогось дива приверзлося; от чуйте, що й ще люди є.

— Ото палата трапилася — кара господня,— почули вони Маньчин такий змучений голос аж з того кутка, де свекруха знов шарила за одягом; ну да, виспалася, то тра вже в похід.

Манька відбирала в свекрухи спідницю, хустку: ну а баба ж свого не попустить.

— Коли ти мене візьмеш додому?

— Ви ж вдома самі будете, тітко,— ця тлуста немов піддобрювалася до Мані,— а тут нагляд є.

Не треба їй; оно пенсія не вибрана і кури заперті.

— От якби їх хто покрав,— шаторила Маня в кутку, але ж то зла не мала до бабери вредної.

— Ти мені не розказуй,— баба вже з-під ковдри оборонялася,— як той раз вернулася. То я скільки не дорахувалася.

Чули вони бабину мову далі, але мовчали самі, бо тій тільки дай. Бриць — одна нога зверху, хоч так по її буде,

— Мені якось довелось побувати на базарі,— аж голову вгнула тлуста, щоб у той куток слова чутно не було.— Коли дивимося: а вона вже матір два рази по голові вдарила, і мати, щоб ви бачили, і-іра, впала, ноги витягла й не встає. Люди, що це робиться! Ґвалт, дочка матір б'є. Жінки впрошують її: "Не женися за ними, бо ще дасть". — "Спалю їм машину, й годі".— "Чи ти в тюрму захотіла?" А ті обидві поперли базаром, дочка й ще одна. "Я їм машину справила, але хай б'є, нічого їм не поможе,— спалю, о спалю". Не займай, бо тюрма буде,— куди твоїй мамі! Ті вузлики хапає та зв'язує, ті клумаки на плечі. Зробить їм.

— Якась спекулянтка, може.

Є біля чого сваритися; певно. Щоб я до тебе додому ходила за тими карбованцями — не діждеш. Двоє плать пошила, а вона ще й ославила на все місто: б а х м а т е. То як ти така вродилася.

— Я вам не скажу, Яринко. Але ж це мати твоя. Тако бити на людях. То була така дружба, разом цею машиною ну вскрізь.

"То я ще герой,— була б засміялася,— як треба куди, то зятеві й за бензин одверну, щоб не бути винною".

— Але й ця дурна. Має твоя дочка когось, то нащо на люди виносити? Вдома розберіться. Жінки розходяться, кажуть, гарний базар був. Бо й справді, ще не бачили: щоб дочка матір била.

Коли це на всю палату:

— А паш півииь, півнііь, півинь нашу курку пірив, пірив.— А то не знає вона їхнього спання! Хай думають, що хитріші. Що принесуть їй, вона всіх обділяє, горіхи, цукерки, а це повтихали, бач.— Хто ж їх там нагодує,— знов за курей.— Як тепер такі хазяї, що помолотили й до бубки визбирали на току. А цьому півневі байдуже. Був червоний, то-то

молодець хлопчик Видовбе біля себе, ще й до другої хати поведе нагодує. А рябий — попідхатник. Білий теж поганий. Баба знов у співи вдарилася:

— Саварка й Синиця — не німецька границя, ми їх обійдем та на Умань підем. Ух-ха.

"Горе мені,— дивилася Ярина на те кубло в кутку,— чи це з усіма нами так буде?"

Виходить раз у цей дворик, а бабця стоїть у хвіртці, каже мов до вулиці: "Стала на хвіртці й дивлюся в той край, у той край". Питається в бабці: "Що ж ви дивитеся?" А та: "Думаю, в який край втікали".

Коли чує в палаті — вже тішаться бабцею.

Ця богуславська навчає так

"Не думайте таке ніколи, ви проробили всю жизнь у колхозі, і хоч сознаніє у вас трохи отсутствует, не робіть цього. Через голову начальства не можна".

Бабця, як горобчик, з того куточка ди-и-ивиться.

"То я пошуткувала, люди".

Е-ге, так тобі й повірять: "Не можна".

Чогось їй ця бабця згорьована Антосю сліпеньку нагадувала, коденську. Там коли гулянка якась у хаті, кличуть: "Антосю, сідайте з нами". Та де, їй і тутечки добре. Син їй нігті пообрізує, вкладуть у руки якогось гостинця, сидить на Пара-щиному ліжечку в тій кімнатці, рада, що біля людей.

Не стало Антосі, й так багатьох людей, котрі виїхали, як-от Киселиха; Антося Андрійцева так само померла.

Вона грибом у сестриній хаті просиділа, раз тільки якось утрьох, вона, Ганя, й син вибрались на містечко, обійшли там кружка, від церкви проз аптеку вийшли на другу вуличку, де її сусіди жили, а на те місце, де хата їхня була, й дивитися не хотілося,— садочок запущений снігом укрився, де-не-де тільки бачила знак у снігу, що кущі позаростали. А так і город білий і рівний, от ще погрібничок темніє дверима з замочком. Аптекарша наче тримає цього города її колишнього, ну й за льохом, мабуть, наглядає. Не вірилося їй, що жила вона колись у тому садочку, якого тепер позамітувало глибоким снігом. Згадала, як там котрась жінка в автобусі по дорозі сюди казала: "Хіба це містечко,— руїна одна*. Одказує Гані тепер; бо не дурна хіба? Жила б собі, та й уже веселіше було на кутку. А так і вона виїхала, і хати її не стало, й кому ти що тепер казатимеш? "Отако мучилася б, та й. А що ж, ні?" — Як одрубала Ганя. Син то смикав обох: "Давайте зайдемо до когось, усі ж так допитуються, хто побачить". А вона б це й злякалася, якби хто виглянув де з подвір'я. Й добре, що такий мороз і мете,— ніхто носа не вистромить. Антося Андрійцева оно не раз допитувалася: "Жила Яринка на містечку, то ще якось нічого було, а виїхала — всі як собаки одне до одного". Це правда, ні з ким вона не сварилася, а ляпне хто щось, то вона змовчить.

От тільки душа не на місці була через ці синові походеньки. Вона хіба не взнала, що він у Ліди був. Ото б вона Ліді сказала, брехусі, якби побачила. Що чого це ти язиком мелеш, як тебе не просять. Яке тобі діло до синової сім'ї, і де це ти чула, що йому жінка не варить, не пере. Аж з такою веселістю синові виповідала: "Ну й що ж це воно буде. А як вона взнає. Га?" Але ще ж відбріхуватися почав.

Нема ради од цеї тлустої. Кортить їй про голого діда розказувати; комусь там терапевт сказав роздягатися, а той з себе познімав усе. Це ще за таке думати.

Проясніло наче трохи Ярині в цих стінах, і стало видніше її сусідку — гору таку білу. Ну й з цею ногою то не сміх тобі: викладе поверх ковдри, наче в цю гарячіше їй, як у ту.

— Якогось дядька не знайшли собі там, Іра?

"Тобі б, мабуть, Порохнюка такого треба було",— не знала, що й думати зразу.

— Чом ні,— з якимось веселим злом пошукала в пам'яті, що сказати. — Осьо привезла та й посадила, щоб глядів хату. А, думаєте, не слухається?

— То ви ще такі, як молода, вас чоловіки будуть слухатися. Копають якогось року города в Піні, коли й він суне

вуличкою. Петро кличе: "Павлович, идемте, будемо вечеряти". Став скраю межі. "Та вже пізно,— каже,— тра йти спати. Баште, з якою палицею ходжу — чогось на ноги падаю. Дивіться-но, я не поголений, як я в хату зайду. Яка це вечеря в дванадцять годин, тра спать уже". Ганя за вечерею розказує. Він то давно не заходить, одколи посварилися. А це десь взнає, що Ярина приїхала. Петро навмисне покликав, він чогось не любить, як це з кимсь сваритися. Коли вранці приходить снідати. Не взнати нашого Павловича. Щось почав розпитувати, де живеш. Каже, де. А що ж у тому Богуславі. Рось, каже, річка гарна. Ти бачиш... Рось. Камінці такі по всій річці, що й людям є як полягати проти сонця. Камінці? Питає ж і його, що це з ним таке. Понімаїш, Іра, білив кухню та впав. Ого, питає, це з такою палюгою. Та, понімаїш...

Почула Ярина, що тлуста похропує і посвистує; а вона, дурна, розказує, кому воно треба.

Проте й добре, хоч буде часу до ранку своє щось подумати. Ото вона тоді сина свого впізнавати перестала. Вдягнув цього чужого кожуха і

вйо по хатах. До півночі місця собі не знаходила; коли це ввалюється, й ця Тамара з ним. Тамара-то в них тут буває. А це бачить матір таку перелякану, хлібину тиць йому в руки, а сама хода. Ця маленька собачка вперед вискочила. "Що це ти собі думаєш",— пробувала на шепіт брати. Ондо уже ж сплять усі. Клава то буцім нічого, їй і так сну за двома дітьми малими нема. Ще в грубку заглянула, чи є жар. А, думаєш, ця Ганя влежала? "Чого ж ви не постукали з нашого боку, ми й вийшли, бо-ж, це Тамара подумає, що не хотіла встати. То ми б ще посиділи. Нащо це сваритися".— "Бо хай не носить його, де не треба".

Ганя аж сердита була на неї. Це на різдво не має він права десь походити, г-ой? Ну да, з таким ходінням. Десь улізе, а потім думай за нього. Та й цей сон прийде тобі хіба? Петро закомандував юшку. Це він де не піде: "Цьоцю, дайте". Як Андрей,— поки чогось гарячого не посьорбає, то йому не їжа. Добре вона запам'ятала, що це щось було по телевізору, але вона дивилася так, аби. Ганя йде бере юшку ставити; то іншого разу сказала б, беріть самі варіть, а це й їй охота, видко, посидіти. Ярина то вже нічого тако не хотіла, й сну не стало, й через силу слухала, як він Гані з Петром щось розказує. А Ганя ще й заохочує, ну на зло їй. То де це він Тамару зустрів, що вони разом прийшли? Отако з містечка у вулицю заходив,— стоять Тамара, це як-то з вечоринки з Закусилівки йдуть (Петро з Ганею я к підуть,— гості ж), і Славка Стройванс. Микола розсердився на Тамару, що з кимсь танцювала (а-бо; Гаїія вже наперед знала, як це), й пішов, а вона ще побула, їй треба було забрати свої ложки. Братові каже: "Пождеш мене, бо я буду боятися сама йти. Ще побуду, як він такий". Брат каже: "То йдім до нас ночувати".— "Нє, Сашко, я дітей на ніч самих не покину, ти шо-о. Мені треба бути вдома". Ну то він її заведе. Й це Строй-вансу якраз винесла дві хлібині: його відро муки було. Вона до баби занесла, та й так спекли на двох. Добрий, житній, але чогось як камінець зробився.

"То що, не мона було зразу додоми йти?"— від грубки спитала сина. "Та й шо-шо? — було цікаво Гані, бо вона ще тривожилася за Тамару— Цить-но, Іра".— "О, бач,— почувши, що було далі, озвалась Ярина,— його вдома ждуть, а він хліба з печі захтів".

"Ще й, може, цілувалися по дорозі",— трохи одтавало Ярині на душі. "Ми боялися, щоб не попадати*,— казав син. "Це б Микола знав, то дав би*.

Петро наче до телевізора приглядався, але помирив їх усіх: "Тож собака всю дорогу біг, ви кажете".

На другий день її син вже тако нікуди не пхався, от тільки пішов Вільчинських покликати,— таке мело, що вона не наважувалася з ним за компанію: ото два гуляки було б. А ввечері поприходили і так виспівували — о, Саша, як їй настрій, уміє.

Та й трохи на душі спокійніше стало, вона наче пробачила синові. Серед ночі Клавин Толька приїхав бігом забирати,

вона то вже потім допетрала, яка там війна. Але й Толька з ними сів "на дорогу".

— Це ви за свого сина так боїтеся, Яриночко,— обізвалася біла гора; оце-то спить, вір їй— А ви мене послухайте. Коли я була бригадиром у робочих. Так само робили, як це й тепер роблять, і одна женщина над студентами бригадиром приїхала, а я у робочих бригадиром була. Питає мене: "У вас є дочка?" — "Є". — "Скільки їй?" — "Чсчез рік школу скінчає". — "Як закінчить, приїжджайте ось на цю адресу, ми її влаштуємо". Ну, збираємося ми, а чоловік її, кандидат філософських наук, сказав, хай привезе зошити з творами; знайшли їхню квартиру, дзвонимо, але не відчиняють. Сусіди кажуть, вона розрізала ногу, але скоро прийдуть. Бачимо, йдуть обоє, й справді жінка кульгає. А! Повіталися, заходимо. Ми поставали, дивимося: прямо тако на стіні пучечок калини, образок божої матері, колосочок Одна кімната, правда, велика, вздовж стіни шафи з книгами. Він зразу нам по книжечці. Я не можу сказати, що окуляри забулася, але беру, роздивляюся. Коли забігли якісь діти, щось весело балакають, він і їм по книжечці. Вони посідали, почитають трохи, й далі десь побігли. Але прислухаємося, вони балакають про якесь кіно.

Він почав розказувати нам, що режисер хотів показати когось там як ворога, а сприймалося по-іншому. Чуєте, що-о він казав... І що нам треба триматися купи, підтримувати одне одного, бо загинемо. Й, думаю, наче ж правда, але чогось вони не до душі, ці слова. Постелили нам, а вкриватися тільки ряднами й на рядна лягати. Я в дочки питаюся, чи їй не страшно, а вона каже: страшно. Ми рано поїхали й більш туди не вернулися.

— Та й що ж? — Це й син колись як почне розказувати, що вона й слухать не хотіла. Одно впрошувала, щоб не лазив тамо ніде.

— Й це ж вони за якісь роботи тримаються, і держава їм платить. То щоб бути такими невдячними...

Та й дурна, злякалася. Була б уже дочка вивчилася, а з тими що ж — силою не потягли б. Хотіли допомогти людям.

— А тепер що. Дочка вийшла заміж у друге село, працює в колгоспі, й непогано живуть.

"Та й ти ще на когось вину скласти хочеш,— ай-бо, сказала б уголос, — і тут з кожного воду поповариш".

Вік боялася отаких-о; вона й граминою не поступиться, й од тебе не прийме, але й дивитиметься та-а-а-ак А що ці люди тепер винуваті, ти скажи. Одного вона була певна — дитину забрати мусила й передержати якийсь час А там хай як хочуть.

Й під радість таку, що скоро ці муки для неї вже оді-йдуть, так добре вона побачила, ну як-то ввi сні: сидять вони з дитинкою в автобусі, так їм високо й тепло, а тамо її син з невісткою у віконце до них заглядають, буцім це їм так шкода, хоч не їдь бери. Але їй щось інше в очах ставало, видніше за цих двох видних людей: гори такі недалеко, що годі на них людині вибратися, і якийсь монастир за мурами, де вона ніколи не

побувала, хоч подивитися, й увесь цей куточок Подолу, що вона його знає, відколи доводилось сюди приїжджати. Але тішило її це все, бо ті двоє внизу стояли й мов щось випрошували в неї. Ну та й не щастя хіба, що вона якось не тільки увесь цей закуточок глибокий побачила зразу, але й усю їхню сім'ю. Вони з дитинкою позаку-тувані обоє сиділи, готові далеко десь так заїхати, а тамо біля

її сина стояла невістка, що вона про неї чогось думала як про вдарену,— й так їй хотілося звідати синові цю свою несподівану думку, щоб і він якось глянув на них ну не так, як це-го; ну хоч би тако подумав, що це сидять в автобусі двоє закутаних, й ця третя, закутана, стоїть біля нього, та й стій собі й дивися на цих позакутуваних жінок

Снилося, що Богинька уносить якесь шиття, а з нею як-то чоловік її, Павло чогось називається, та такий смирний, але думає вона про цю жінку як про Антосю сліпеньку. Коли це всі ці сестри, зяті в крик, що то ж код енські. "А я де?"— вирячилась на них, а ті регочуть. Добрий вам сміх. Як тут такий клопіт: голова кооперативу наділяє усіх ділянками. Бо-ж, що вона буде з нею робити — в долині, грязюки, і закаж-чики йдуть: ти ж обіцяла пошити. А взавтра війна. Кому як пооддавала — недошиту блузку, плаття. Та й починають її обмотувати в такий целофан, банки думають ставити. Йдіть з цим своїм лікуванням, давайте мого світлого плаща й кофту, мені тра додому. Так треба; як-то найстарша дочка дуже вмовляє. Нахиляється вона з такого високого крісла, що їй син зробив, щоб вище було за машинкою сидіти, й питає в цеї Богиньки, чи правда, що Грицько тоді до неї приходив

на посиденьки? Бо ж їй Антося розказала правду. Богинька і їй на вухо відшепчує, щоб же ж Павло не почув, бо добрий то добрий, й сміються обоє нищечком, не можуть натішитися...

— Яриночко-о, Яринко-в,— просилися до неї голосом вже не одних цих жінок коденських,— ви мені зчепите, може, якесь платтячко, бо геть обтряпчалася.

— Ну та занесете якось,— не знала, чиїм голосом одказувало, спокійним, аж тихим немов.

"Які колядники, така й коляда",— стиха народилося всередині рота, аж поцокувало щось; треба цю мову трохи наладнати, бо вигребешся нагору та звернеш на містечко й будеш голосно тако з кожним вітатися; тебе не взнають, чий це в кожусі, а ти — голосно.

Став оглянутися в кінець вулички, і нічого тако подумати не вдалося, щоб спогад там якийсь чи так що. Де ти спиняєшся, і світ за тобою завмирає, а ха-но рушив, і він зашерхоче у вухах, рипи здіймає під ногами. Тоді жди — чи собака рвонеться з цепу до хвіртки, чи вже якісь невидні подорожні од хати заворушаться, скрадаючись за твоєю спиною.

Постояв довше, як перед цим, коли виходив з тітчиного двору, і світові стало нетерпеливитися, аж подав знак з горішньої вулиці,— так брали воду з криниці. Ну то на такс годилося відказати голосніше вже вправнішою мовою:

— Які колядники...— Стій-но, як це далі; з безгоміння пам'яті як докір йому самому й світові, з яким він затіяв цю гру, аж спересердя одірвалося: — ...така й коляда!

Ти бач, як; подумаєш з якоїсь телячої радості, що ти

сам — світ, що тебе більше, ніж всього, що де Є; стоїш — та й німота; ступнув крок, наче дратуючи світ,— і перша ж думка стає світом: "Як у гнізді — затишно й тихо".

Втікати б з цього закутка, бо до безуму доведе: чи ти світові сповідуєш, чи він тебе раз та й обдарував.

Десь тамо добрячого шмат життя, коли не треба було думати; все щось робив — чи цілу ніч десь бігти й бігти, або за наказом випускати в безвісти куди металеві кульки, що могли для когось обернутися смертю; і вже подумане було як винагорода, відпочинок; тут що не думка — мука одна.

Там між світом і твоєю душею не було й щілиночки; тут — суцільні розриви, й не диво, що слова ці десь западають

Тепер, покидаючи рідну вуличку у долині, спробуй з'ясуй собі, чи був то і є один світ, єдиний, чи такі оно дрібні світи, що кожен свого домагається й дурить тебе, аж ну; а про світ щоб аж геть тобі той, про який одна тільки думка, що то світ й ніщо інше, то й натяку не приходило.

Але й ході цій бійсь довіритися, бо якби ж знав міру їй, то й подумане хіба б лякало так, хіба б тягло з того світу й з того, з усіх світів зразу все таке, що не стає в ряд єдиному світові; перебіжи візьми ямами в снігові глибокому скількись — і думку про гніздо приб'є інша якась, що ти б їй не давав права ніколи й потикатися попід скроню, де вже її видно геть буде, аж мусиш вірити тоді: й вона десь тобою водила в одному з світів, і це, бач, яка рада, що може сама випурхнути.

От знов буцім нахиляться тобі через плече, заглядаючи, що там везькаєш на картоні, і додадуть до твоїх рухів ще й такої певності:

"Пусть они остаются в колыбели, а мы будем делать искусство, старик".

Тобі світ винен, чи сам з дурного розуму вподобав химери, якими такі багаті декотрі з менших світів,— якісь такі купи є, де вулиці й будинки, і все там така метушня й кружеляння; і мовлене кимсь до тебе і твоє мовлене потім вимагає множити мовлене, закручує кожного в таку куценьку орбіту з шаленим бігом по ній; та й чуєш щось таке,

культура, а потім когось не стає. Зіиевичка розказувала вчора, а він мовби не знав щось подібного,— дюри такі в землі, і люди там ховаються; ай-бо, сиггу. І більш ніяк тобі не придумається: чути про дюри добріше, як бачити їх самому і переступати.

Машина сховається у цій глибині, а вже зима такого понамітала, що тра йти верхом вулички, і дюри від ніг аж до дна дістають, то цілої ноги не вистачає, щоб десь до твердого притулитись. Знав ще з дитинства одно: "Коляд, коляд, колядниця..." Коляд — одну ногу вистромляєш з порожнечі, другою цілясш з розгону, поки тіло зверху, в дальшу дюру— коляд; але з такою колядою далеко не вгребеш; давай-но веселішої якої. Аж кожушані поли позлітали, як вдарив швидкої.: "А ми просо витопчем, витопчем, о дід-ладо..."

"Незнання текстів з дитинства породжує не тільки саму порожнечу в душі, яку неможливо заповнити новими знаннями; потроху заполонює страх, на який душа спроможна відгукнутися однією лише веселенькою дебільністю, а сита душа ще й не перестає лепетати,— ото вже тобі й спасіння".

Зверху вулички нікого біля криниці не помітно було, і страх од безгоміння на цьому кутку штовхнув ближче туди, де тільки-но перебувала людина. Мацнеш, де під льодом лавочка, щоб відро ставити, — то й ще не схолола вогкість показує слід чийогось життя, але нічого такого в руку від слизької качалки намерзлого льоду не передавалось і жодної думки не викликало. Й страхові б тут зрадів, аби не ця світова знов колька: так виявляє вже хтось у тобі навченість грати.

От де, криничко, біда,— й напившись води з тебе, не зарадиш. Бо живеш не в світі, а в одному з світових сюжетів, сприйнявши всі закони, які він витворив мовби ж для всіх людей. Але ж свій власний сюжет ніяк не вплівся в загальний, бо сам не захотів чи не дали. Якщо цей слід на обмерзлій цямрині не вплівся ні думкою, ні образом у загальний сюжет, то доля твоя одна — жалі й нарікання, вертання в дитинство і біль.

Ще ж ці люди не переставали жити болем й до останнього часу, а в тебе оно на скільки було одібрано право навіть на біль, який міг стати єдиною рятівною силою і натяком, що з нього вродиться щось путнє. Питалися в тебе, от розкажи про оте й про оте, поцінуй, і тільки не навчено було узгоджувати явища з часом, в якому перебували ти й явища. Час не піддягав твоєму поцінуванню, а більшість явищ виявилися ніякими не явищами. Ти ще здатний щось в цьому петрати, але бери отих-о молодших, яким вже й діла нема ні до болю, ні до часу,— радісно переступаючи через все, в чому ти загруз, вони долучають своє єство до принад заіильносвітового сюжету. Ти ще бабраєшся в дюрах земляних, сточуєш через свою душу нитки минулого і майбутнього, а їм байдуже до гріхів батьків і дідів, вони не озираються у шаленому бігові до незнаного попереду. Тебе залишено скраю цієї швидкісної траси, і ти нічого не означаєш ні в цих сільських заметених снігом подвір'ях, ні — стоячи скраю й поглядаючи на політгя нових і нових.

Часткою своєї душі ти в минулому, і ніяк не одірватися, бо занадто багато кров'яних коржів на його стінах; іншою ж часткою не живеш ніде — ні в своєму часі, бо не був у ньому чимсь, та й майбутнього несила вже доторкнутися, бо воно не потребує твого реставрованого болю; ти не можеш закінчитися нині, як належить" закінчуватися кожному за свого покоління, яке хоч трохи збувається, і судитиметься тобі стати міфом минулого часу, раз проз раз зринаючи в підсвідомому нових політь вже не як повчальна істина, а як прокляття зі знаком реставрованого болю.

Був би наївнішою людиною, то подумав би, що страх, народжений світовими ляками, хоч трохи зрівноважує тебе в шаленому перестрибуванні земляних дюр; живучи між страхом і нестрахом, спроможний усвідомлювати себе як живу істоту. Але ж страх поволі одлучається від душі, рушаючи вже своїми світами, стаючи знов планетою чи світовим міфом. Пращури колись щось таке вкоїли, що Страх зірвався зі своєї орбіти і вступив у зону Душі. Відтоді почалося існування світу за дією терезів, які виважували й інші ознаки світового Духу.

Страх ступає поруч з тобою, і ти не знаєш собі означення. То що — з ним, як з істотою, до себе подібною, прошкувати далі нескінченним світом?

— Де це вже я, людино? — Опудало таке вибредає на цей куток містечка проз Міцеїшину хату.

"Перед світлом,— подумав з радощів аж великих,— до якого дісталися різними світами".

— Котре то ще з вами, що й назвиська йому не даси? — спиталося опудало, вивільняючи трохи вуста з-під хустки, кінцями зав'язаної на спині, як у малих дітей. Дістало паличку з-під руки й просунулося далі на світло.

— Так мовби товариш мій, якому нема де переночувати.

— Хіба що.— й не страх, але поставали так оддалеки й буцім впізнавали одне одного.— Бо й добре йти не самому. Як тако в цій гулячці склизько — впадеш, і до ранку пролежати можна. Думала, до гантобуса не добіжу сьодня,— чось тіпало мною, аж ну. До чого цей світ прийшов, що метрів поділити не можуть. Вони мені сина не дали оплакати, бігом на суд потягли. Та бо-ж, це якби колись, не помиряться, чи що, то батько раз і в комору одселив,— живіть собі. Та й не були такі розумні. Як без цього дурману не стало їй життя, то вона од Миколи геть одсахнулася. Тепер божиться, що в Крим не поїде нізащо, бо це буде повернення до старого. А що ж ти тоді думала? Мала собі таку я м у, де це збіговисько було. То їй Сашко знадобився. Він її за жінку не мав, от так аби жити та наркоту споживати. Цього в мусарню беруть, а вона гайнула до Сімферополя до Тенгіза. А те бідне виходило з цеї ломоти, вже ж який він тобі товариш. То вона, бач, не повірила, гайда знов на Київ за ліками. А тут хлопнули, і вже вона на Сашка зуба має. Думає, той на себе візьме все, а коли ні, то і їй дещо світить. Тепер на цій д у р ц і, та побивається, що курива не дозволяють. Того немов одпускають, але

паспорта не оддають, певне, на тюрму закрили. Хіба ж то люди — тіні одні. А й вони, проте, право мають якесь. Закон і їх обділяє. Одсидять, скільки належиться, а тоді оддай їм їхнє. Схаменулася, що й за нею якісь метри рахуються. Але ж не втрималася, підсіла знов на цю бридоту, а сама ж така, що й п'яти років не протягне. Боїться тепер, щоб у тому домі з ума не зійти. А мусіла йти та якогось коржа однести: невістка. Виспівує собі: "Я с начальником бьюсь, я тюрьмьі не боюсь, я боюсь, что к тебе не вернусь, ой, ой, ой". Сподівається, що як вишкребеться звідти, то все покине, й Сашка, й решту От же ж новий клопіт: пиши, бабо, розписку, то, може, одпустять. Хай забирають ту квартиру, хай що хтять роблять,— я до свеї хати вернутися мушу.

"Це вже не світ і не коло,— стоячи плечем до бабиної спини, втихомирено думав щось про таке — й не про своє, й не про бабине,— й не дюри навіть".

— Чось ніхто не одчиняє дверей,— де ці люди поховалися. Може, навала якась, а ми лазимо туто та шукаємо лиха на свої голови, гукніть-но ви ще Міцеїху. Це хіба не її хата, що за колишнім молочарем? Я боялася далеко у двір заходити, півень такий, скаче як собака на спину.

— Бабо Міцеїхо,— промовляв стиха, так догоджаючи другому подорожньому; гукає ж.— Оно рядна хтось покраде.

-— Маєте правду, людино: таке біліє на півсвіта,— покивувала оддалік вже цього подвір'я.— Але я дивлюся, що з того боку. Коли вони вспіли понаставляти цегляних будинків? Ми, дурні, з Миколою збігли села, а так би, може, й нам перепало.

Прочинилися двері широко, але з темряви сінешньої не захотів ніхто виглядати.

— Осьдо питаються, чо дід грошей не оддає?

— А звідки тепер маю брати? — обзивалося з темних сіней— Як він понапозичав та казав, що баба оддасть. Ще з Закусилівки люди довідуються. Кажу, хай ідуть на кладови-сько та з діда стягають.

Вони перейшли попід той бік тинів, щоб їх було довше видно з Міцеїшиного подвір'я.

— Мала у "ідрі під попелом трохи залізних рублів. Але як пам'яті геть не стає. Хіба раз серед ночі вкрадався і грібся? А так хто тобі, дурний, висипав би на город,— мусив канючити в людей. Вертатимусь, то ще гукну. Ніхто мені вказу не дасть, де моя хата. Ходімте, ще з того краю людей порозпитуємо. Не може ж такого бути, щоб люди мене впізнавати перестали.

"Виходимо на кут з новою думкою пошуку".

А Веру Бартунову,— хата з цього краю вулички,— бачити доводилося,— щось то й йому відомо було. Мати, бувало, позаздрить: от Вері добро. Вимиє в одному під'їзді, та й мають копійку зайву в сім'ю. А дочка з ресторану без котлети ніколи не прийде.

— А вам видко, що в Вериній хаті світиться?

— Де ж — хата? Вже цегляні стіни до половини вигнано.

Тепер звертають поволі попри Солом'яну на містечко, шукаючи якогось ближчого знаку.

— А той як упрігся, то покрадьки та покрадьки. "Де ж утрьох, як тільки двоє нас?"

— Вони мені якісь гроші вткнули. Бач, таку ціну за хату склали. А кому то відомо, скільки хата на цьому світі коштувати може? Не маю чим вернути їм зара, бо цій наркоманці щось тра було односити. Впослі,

може, зберусь на копійці. Позгадую, хто мені що був винен. Кому набор давала. Бо так люди не дуже й роздобрюються, щоб кому скластися та помогти. Ці нові господарі меї хати чось так сміються з мене,— я нічого не

розумію. Раз була прибилася під своє вікно та й не знаю, де я. А вони регочуть у хаті та й кажуть, що під вікном стою, під вікном. Тепер маю намір сісти й нікуди вже не виходити, щоб не хитрували з бабою. Що мені заплачено — то що ж; як це моя хата. т

Минули ще одну пустку по ліву руку. Йому згадалися люди з обох хатів, що вже й сліду їх не було. Далі й третя мала проглянути чи то за деревами такими, чи за стовпами.

— Що це таке велике на місці меї старенької хати? — Баба намацувала стовпчика, де був хід через перелаз. Вона впізнавала сучечка знизу поперечки,— не випав, хоч і торохтів у дупельці, коли поторкати, бо трохи навскоси стримів.— Беріть заходьте з того боку, бо нема віри, що й цього разу відчинять. Чось такі люди поробилися — ти на двері, а вони вікнами в городи. Бог дасть, то когось переймемо. Але де це мої двері й мої вікна?

Саркофаг. Це слово народилося з дальшої відстані, коли він побачив. Але під стінами з білої цегли уявлення про щось велике й трагічне розпорошувалося. Відбите в душі перед цим побачене ще не встаткувалося в думку, з якою можна було б сміливіше оглядати будівлю. Спогад такий, абощо: саркофаг.

Чи то так Страх перевтілився в щось темне й кострубате всередині саркофага,— заглядали в нові шибки, і в очах поставали менші вікна старої хати. Страх, одтулившись не тільки від душі, але й втілившись у недосяжні для них тепер речі, зорив на них живим і безтрепетним єством зчорнілої всередині саркофага хатини.

— Біжіть десь людей допрошуйтесь, щоб чимсь одколупува-ти.— Баба обзивалася з потойбіччя якогось— Хоч вам повірять.

"Далі шлях без страху й без Страху,— чітко намислив, оглядаючи з вулиці білі стіни і не вкритий ще верх.— Так зовсім небагато часу знадобилося, щоб стати вільним, й невідомо, чи цей час може дорівнятися прожитому бабою. Всього зазнавши, вона одвіку не мала страху".

Той самий, ще з дитинства, світ розгледівся йому в широких вікнах іншої хати з дерев'яною галереєю одпроти колишнього емтеесу. Вчорашня розмова за позаливаними пивом столиками в гурті молодших парубків, але ж таких дядьків, не могла б повторитися й цього вечора. Дарована котримсь іронічним голосом — на вухо тако, мовляв, свої ж люди,— більша воля серед цього гамору, ніж він міг дозволити собі сам, впевнила на якийсь час, що й він такий, як і вони. Цей вибір солодкої вседозволеності, що потребував і відповідних рухів, слів, поглядань на інші гурти чоловіків за сусідніми столиками, повертав до всього чогось такого, що обминуло в житті як недосконалість, нікчемство, але вабило й навіть ставало навік недосяжним, нагадуючи про таке втрачене, яке могло обернутися й спасінням од усіх таємних пристрастей і вад, набутих у вищих коридорах суцільної пристойності і заборон. Іронічний голос намовляв й ще на одну аж зловтіху: не поспішай та проведеш. От тільки йому немов дозволено буде й нікому більш.

"Повернення блудного сина. Спокута через гріховність на втіху всім".

Вже й самому проясніло на цю пору: його погляду дошукувалися чиїсь очі, його ліктя торкалася чиясь рука, злегенька вибираючи на столі порожні пляшки.

"Від тебе жадають щонайменшого — малішого не буває,— але обіцяно значно більше. Мусиш оддати тепер, а своє одержиш колись, серед вічності".

Тепер вороття туди не було. Повернення до гурту сприйнялося б як зрада...

Схиленого на штахети, його ніхто не розпізнавав,— виб-редали з буфету то поодинці, то гуртами. Так добре було вгадувати кожного по голосу, думати, кому в який бік — де хто живе.

"Позбувшись страху, здійсниш цей гріх. А затим прийде усвідомлення, що ти негідник. Згодом, коли вдасться вижити, мусиш вступити в еру сорому".

Глибоким снігом вигреблися до кущів на хатниську,— не було й тут сховку. Єдиний просвіток серед молодих кленових лоз закликав ще до якогось пориву. Як господареві колишньому цього вже змертвілого обійстя, йому було відомо пристановисько для них обох,— не одпускаючи за руки одне одного, брели до єдиного височенького дерева з того краю колишнього садка. Ця яблунька, пробившись з кущів безу, виросла й схожа була на лісову грушу-дичку. Одного разу на ній вродили такі яблучка — мовби стовпець вощини в кожному замість осереддя.

"Однакові думки — коли обіймаєш дерево й жінку".

Приторкувався обличчям до волосся, яке ввібрало запахи кухні, диму і ще чогось хатнього,— такий дух живе на вистудженій печі. Обхоплював пальці, що невміло шукали на ньому захистку, пучками вимацував кожну клітину на шкарубких долонях.

"їм відоме те, що й тобі,— думав про дівчат і жінок, які одступилися разом з його дитинством до зони побожної недоторканності.— Тільки світу довкола них ширше, ніж в тих, з ким досі знався".

Та й ніщо інше не могло б порівнятися з ніжністю її шкіри, яка довірливо відкривалася його пальцям і холодові зимової ночі.

Пригортаючи куций одяг з обох боків, щоб мороз не вкрадався досередини, де народжувалося таке жадане й аж несподіване тепло, він почав бачити глибше й висо-кіше на цьому відомому одвіку закутку людського буття. "Цій спокуті не буде кінця, хоч як би вона не дякувала за радість нового пізнання й не впрошувала берегти себе".

їй треба було ще перебігти трохи колишнім його городом, щоб потрапити в котрісь двері старого цегляного будинку, де на неї чекала покара за пізнє вертання. Ані жодних змін не позначалося на містечку з хатами навколо його хатниська й церквою трохи нагорі через дорогу.

А мені вже переказали, що він спорядився на Далекий Схід. Ну, думаю, мовчи, побачу, що далі буде. "Ти мені там щось збери на дорогу". Що ж тобі зібрати,— хіба це такий вже далекий край. "А може, там заночую",— викручується мій чоловічок любий. Ага, як ти такий, то сам собі роби. Думаю, виду не подам, а сама ока не спускаю: що ж ти далі робитимеш. Врізав собі сала; ого, це на день стільки. Й якось так жалібно до мене: ♦То ти мене що, й до автобуса не проведеш?"— "А ні". Поїхав мій Гриць, надутий, засмучений; але так тобі й треба, думаю собі, як ти сім'ю покидаєш, та ще й сказати не хочеш. Чи я тобі ворог? їдь-'їдь; мені не звикати самій за все думати. Володька Вільчинський тоді якраз головою сільради робив, каже: "Впускай у ту половину артіль, бо діла не буде". Отож-бо ми й мали.

Двісті — це вже як од квартирантів, а ще якусь сотню, що сторожувала; якраз двоюрідній сестрі Люсі за той кандьор, що дочці варила. Та бачила, які то статки в селі — привезла раз трохи грошей і сумку картоплі. "Как вьі думаєте жить?"— не втерпіла сестричка; ну да, це ж тобі вже міська квартира. Отак і думають; якось викручувалася. Ти, сину, любив на ту половину заходити,— у цій першій кімнатці Січкар з Німим чоботарювали, а через двері вже моя майстерня була. Раз чуємо, Січкар в ґвалт.— де це чоботи? А ти взув їх поміряти й гайда гуляти. Як згадаю, буває; чи тобі й не смішно?

Ну й Ніна не давала спуску; що буцім наговорюю на неї. Де це я про вас казала, кажіть? Бо-ж, щоб я їх кого зачепила. А це ще Ніну. Але я йнакше не могла. Бач, артіль у хату впустила, а сама клієнтів одбиває. Тоня до мене ще якось тако нічого була перші рази, але й її зачепило. "Нащо ж ви, Гаврилівно, так робите? Я до вас то нічого не маю, але — щоб люди не балакали". Ну то й діждалася гостей. Нічого тако вони не знайшли,— мені хоч так душа спокійна була; бо це д а й Ніні. И слова ніде не обзивалася; лж прошуся до цеї Ніни; але пащо ж ти моїх людей чіпаєш? Ти сама швачка й знаєш, які це гіркі заробітки, а що до тебе менше йдуть, то хіба я винувата. Це провина моя — що я краще шию і менше з людей беру? От маю вже цю хатину в Богуславі; ще б трохи пожити, але, як та Ганя каже, хазяйкою стала на старість. А, що вже тепер говорити. Як Ганю взяли тоді до себе від матері в цю хату, то не таке воно їй солодке життя було. Ну, каже, трохи вільніша була. Але батько чогось не любив, що це в них квартирантка. Того вона тобі й змовчала; баба Марина при смерті лежала, а Ігоря її в армію забирали, то що ти од неї хотів. Що вона тобі розкаже. Але Петро був для неї добрий; я ж знала. Вони якось за те хазяйство трималися, там було до чого рук докласти. А то геть тобі погано,— не змовчу іншого разу; хоч би мовчала вже. Ти оно цілі весілля на ці проводи влаштовуєш, а тут мусіла й сама думати, як це весілля одбути. Приїхали ж усі, треба знайомитися, — я тоді ще у дочки Вери жила, цим кооперативом й не пахло,— й от довелося за столом казати, бо де ти дінешся. Ті свати люблять гарно посидіти, про все домовитися. Півтися-чі могла тільки дати. Дивляться всі на мене: мати. А так то не думала якогось весілля робити. Сваха там така облеслива; приїдеш коли до них, то не випустить, поки не поцілує. Дмитрен-ська свекруха зразу побачила; у нас в роду не дуже любили цілуватися; й ця перестала. А Любина — не випустить. Отако руками візьме за щоки, що й не вкрутнешся. Й от на весіллі доця чогось її згадала, що не тягне ніколи в село поїхати. Ой. А якого ж ти там щастя зазнала; до восьмого класу побула, й десь треба було в науку віддавати. "Мам, мені так у Кодню не хочеться їхати". Але найбільше запам'ятала, як ми цю машинку перли. От що-що, а за це б я то не сказала; коли це таке було. Люба, я геть не знаю; скажи мені. Вона скаже. Вона так знає, як і матуся. От несли, аж бігли,— це одне в голові стоїть; ще й чогось

так страшно було. Чого ж тобі страшно було, доцю. Хіба ж нам так погано жилося; я б цього не сказала. На хліб завади заробити могла. А це що батько слабий бував; то що ж зробиш. Це така наша біда. Не треба за батька погано думати. Він для дітей ніколи лихий не бував. Хіба батько вдарив її коли-небудь? Але я цю машинку так ждала. Взнаю у Насті, коли вже до мене черга дійде; так навсточортіло рукою крутити на цій старій машині. Ось пождіть-но, Іра; перша машинка попалася Ніні Колодючці; навіть ні, Настя собі взяла, вона ж трохи шила для себе. Присилають на магазин третю машинку,— друга то таки перепала Ніні, — Настя бігом переказує, щоб я прийшла. От знаю тепер, що з Любою малою удвох вибралися: перли цю головку, аж млосно робилося. Правду ж, доню, кажеш; наче що вкрали. Рудніцький якраз головою сільради був, побачив, коли ми звертали од аптеки до себе; що, вже вхватила, чую; певне, радість йому велика, як він уже комусь пообіцяв. Добре, що цей склад зерновий був на тій половині. Прошу хлопців; о, це їм робот а. Привозять раз і станка до машинки. А Насті чи це так душа боліла — не знаю, що говорить: ще з Іри й могорича брати.

Ой, Настуню, я б вам що хоч оддала, аби ця машинка стояла в хаті. У мене якраз було чим віддячити. Це коли криницю копали, то ні карбованця не мала. Кажу Грицькові, як хоч, а я не маю що здати. Треба ж було од двора по скількись там круги купувати, дерево, а в мене хоч запали. Й так одбули. Не знаю, що ті сусіди думали. Але ж і думали. Воду брати то прийдуть, а грошей не найшли. Хазяї називається. Грицько з того дива, що це таке безгрішшя, розривався там за всіх; він то до роботи скажений був. А тут ще й одробляй, бо не заплачено. Боялася до тієї криниці підступити, не те що; мені й по воду, коли доводилося, не хотілося йти. Бо це ж будуть дивитися. Якраз іїа емтеесі трохи робила, то вистачало й того, що принесу собі з водокачки. А то син побіжить; йому якось подобалося на коромислі носити; нема довше, то вже знай, що й Насті витягне. Скільки ви того здоров'я мали? Ну та Іван у вас чоловік золотий; за ним можна було сидіти. Ви кажете,

Настю, нащо я вгощала. А хто ж мені зробить? Як вони всі такі, що грошей не тра, але влий трошки. А то Йван її був би проти. Це що мовчу

вже, не хочу згадувати. Візьми-но той час, коли батько скотився до сторожів; десь у Сінгурах найметься на ніч, дістане якоїсь пашні. Йван привозить увечері, кличе. Біжимо з Параскою по ці клумаки,— премо, аж хитає нами. Малай — це по-вуличному так— Малаї — стоїть, дивиться, бачить же. "Може, вам помогти?" — питає; а я й слухать не хочу Він хіба тобі так зробить,— неодмінно влий. От і премо. За літо назносить наш Грицько — що заробить, що так перепаде; радіємо: буде що курям сипнути, порося чим вигодувати. Якби ж то. Аби до першого й вистачило тепла; геть за зиму виносить. Іваном передасть, а там і самого біля Двірця ледве живого підберуть і в кузові притарабанять. То ти ще ту сметану пам'ятаєш,— горе мені Злазить з машини виваляний, а банку тягне ціла.

Та й це беруть мене чогось виписують; якраз лежала з Любою. Медсестра, чую, Броніславі Петрівні щось каже: "Виписуйте, їй треба додому". А тут якраз Петро Прокопчук із Закусилівки; сідаємо вдвох; не знаємо, що нас жде. Якраз навпроти Льови, як униз з'їжджати, Петро нарешті питає: "Не знаєте, чого вас виписали?"— "Нє-е, Петро, чого?"— "Грицька в буфеті зловили". Що ти кому скажеш. "Стійте, Петро, піду втоплюсь". їй-бо; внизу оно річка блищить. "Вам що, роботи нема?"— аж розгнівався сестрин чоловік. Ну да, в мене ж діти, я знаю; але як це все витримати? Зсадив нас Петро на соші біля емтеесу; я ще помітила: чогось людей на містечку багато стояло. "То що, попався?"— з порога до нього. Гм; лежить на ліжечку, білий весь. Я не могла тільки розібрати, чи це ця міліція вже давно тут; виходжу беру у двір. А Тамара-буфетниця на хвіртці стоїть й з такою радістю до міліціонера: "То що?" — "Ничсво". Певне, вона думала, осьо як почнуть виносити. Ой, знала я, що тій треба; там у неї діла були. Думала, на Грицька дурного спише. Та й так хіба не списала? Одних тих ящиків скільки не дорахувалися. Бач, котрі дуже цікаві, то все повзнавали, але я нікому слова нічого не сказала. Хай що хочуть думають. Я почала боятися за себе — щоб ще трохи, то не знаю, що зробила б. Нащось мені цей міліціонер почав розказувати,— там до мене й доходило, ой,— які бувають обшуки. Подетальний; це б він все підряд перевірив. А це так, загальний. Палицею поштрикав на горищі в соломі, а не додумався біля самої ляди глянути,— кому це в

голову могло прийти? Я вже потім сама взнала, де батькова схованка. Це таку голову мати.

А диво, що дочка Лена якось за тебе казала. Мені там у голові; я на роботі цілий день, а ви собі хазяйнуйте. Хіба я могла за всім услідкувати? "Ти знаєш, мамо, а Славка такий; ковбасу їсть, а не ділиться". Мене диво брало; звідки ця ковбаса? Дочка то з двома малими дітками приїхала, певне, буде думати. Але як я вже сама переконалася, що батько лазив, то мені наче замкнуло. "Еге, не крав, кажете,— не могла втгерпіти Ніна,— а Славка оно ковбасу де бере?" — "То що, в магазині ковбаси нема?"— вирішила твердо так казати. Але що та Ніна; хай оно за себе думає. Інше вражало: Ліда Порохнюкова наче аж виправдовувала,— ну це й не дивно: батька люди поважали, щоб ти знав, бо не одне пам'ятало, скільки він добра кому робив, ще як на молочарні був,— каже "ТЬ він голодний сидів, та й заліз". Бо-ж, де він голодний? Я перед лікарнею риби насмажила з магазину, а сам він виписав вівцю в колгоспі,— засолила йому в діжечку, то це — їсти не було що? Дочка з сім'єю з Апатит приїхала, то ще те м'ясо їли, з'їсти не могли. Не мене одну диво брало. Хіба той міліціонер не виказував Грицькові: "Мы же с тобой за одним столом сидели, Гриша, как ты мог?" А міг. Там таке віконечко, що й дитина не пролізла б, не те що. Всього я вщ батька й узнала, що за те віконечко. "Кудою ж ти вліз?" — "А в віконечко". Тамара з нашим кумом Миколою Турчуком вертаються з Житомира, десь так підвозив її, відмикає вона буфета, а Грицькові що робити? Зіклав голову на руки, мов спить. "О, Григорій, а що це ви тут робите?" Бігом у комірчину, а там мішечок з набраним. Не встиг. Це такого дуру в голову треба було — удень полізти. Ця Тамара дурна була б,— поки вони там що, вона доклала в мішок Та й на тобі, як ти такий мудрий. Одробляй на верткшвському радгоспі, щоб знав. А це ще ж тюрмою пахло; але минулося, на якісь одробітки послали. Тепер цим жінкам є за кого переказувати. Переїжджайте й ви, Іра, бо він тут живе, де доведеться; якусь кімнатку на фермі виділили як завідуючому. А певно. їм швачку треба було. Приперся раз на коні серед ночі, "Чого це ти віриш усім, дурна, нікого у мене там нема". Ото клопіт великий,— про мене. Побачив, що мені бацдуже, поклав два пряники грубі на стіл — і

вйо. А потім розказував, що пішки до Вертикиївки добирався; од стовпа до стовпа дороги не міг знайти. Таке мело. Кінь з переляку одірвався й побіг, а ти, Грицю, нозями, нозями.

Що це ти мелеш,— ой-бо, Вера. Я вас такими повпивани-ми ще й не бачила; хоч так то й добре, що разом зберуться сім'єю. То ти не знаєш, як мені Вера Бойчукова божилася. Вони думали якусь поживу на цьому мати. А то вони не знали, що не хотіла я їх нікого, буде з мене й батька одного.

І ти мені не розказуй; а то я не знаю, що Люба раз говорила. Але Любі повірити можна; мало ми з нею удвох намучились, як батька не стало, а Слава пішов учитися далі. Того їй, бідній, така й пам'ять гірка за сільське. Ти думаєш, мало їх було? Ти того дядька зі станції не дуже й знаєш; він один час з Січка-рем у майстерні робив. Але жив на станції; така в нього жінка доладня була. Не раз принесе плаття пошити; хва-а-лить мене. "Ви така, Ярино, гарна, геть на свої роки не показуєте". Чогось вона мене любила. Але їй, бідній, не довго довелося пожити. Як у неї ця грудна жаба. Вона тиждень якось зі сну не вставала; ну, думають, вмерла. Але вона чоловіка покликала й сказала перед смертю: "Павло, якщо ти захочеш женитися після моєї смерті, то бери тільки Ярину".

Але що ж, як він такий був, несміливий. Десь тако на вулиці, то тільки буркне "добрий день", й духу його не стане. А ти мені тепер кажеш, може б. Може. Як я тоді не хотіла, то нащо воно мені зара? Чи ти думаєш, Порохнюк після батькової смерті не поглядав? Він тоді вже на заготовки в сільпо перейшов, а там далі й продавцем "задєлався",— мені й од нього проходу не було. Бачу, йде наче до артілі; а я сиджу під вікном на повітрі, щось намітую; не хотіла й бачити його, чогось так спротивила за батька. "Крути, крути,— чую вслід,— нікуди ти не дінешся".

А ти мені розказуєш. Батько хоч який був, але він завжди за сім'ю вставав. Думаєш, чого він до Арсена сікався не раз? Я в емтеесі якраз трохи робила; ви ще менші до мене приходили допомагати. Арсен

думав, що захотів, те йому й буде. А як я йому показала зуби, то він готовий був з'їсти мене. Буду ще на нього дивитися,— мазнула віником по морді. На батька коли біла гарячка найде, він собі місця не знаходив. Бігає поза хатою, камінці в малину кидає; це так на Арсена сердився. "Що ти до моєї жінки маєш? Вона пас усіх годує". Арсенові проходу не було. Але що ти за батька будеш казати? Чи це він так уже не міг, як не вип'є; та й хіба та смерть дурна не забрати. Як він уже до такого доходив. Що листа прокуророві писав на Арсена. Що той на них нападає, до його жінки чіпляється.

Прочитала цього листа Клікмаїрші, а вона: "Бо, Яринко,

він же такий розумний. Так написати". Ну да, його ще з пам'яті

зовсім не викинуло. Або заходить раз Ганя Киселиха. "Іра, ваш Гриць такий розумний. Пішов до Канарської, каже, що ви не

так показуєте дітям задачі розв'язувати. Треба отак. Канарська тоді — та й так можна; є два способи. Тоді батько тихенько своєї; вам пшона не треба? Або гречки. Чи гороху. Канарська — ні, Григорій Кирилович, дякую. А потім Гані переказує, вже по сусідству,— вони ж колись і в нас трохи жили, поки не перейшли у ту хату, де Дідовський був; ти, Вера, повинна пам'ятати,— за цей розум батьків. Мовляв, питався, чи крупи не треба.

Тоді я вже попоплакала. Од кого ж ти крадеш,— од сім'ї свеї. Що за літо пристарається, за зиму виносить, виміняє. До сміха доходило. Сиджу якось під грубою, чую: на горищі шкряб, шкряб; відром зачерпує зерно. Або як заторохтить — горох насипає. Я в сіни; горище відкрите; й у крию злодій. А він з повним відром суне по драбині. "Чого ти кричиш, дурна?"— "А як же ти думаєш жити? Хто ж так робить?"—"А ти мене годуватимеш". Та й недовго ж і годувала. Не стає батька,— крутися, вдово. Ви думаєте, Ярино, що; не могла й цього, Вериного Бойчуччиного галасу позбутися довго. Ви хіба не самі до мене прийшли? Як ці хлопці

вам помагали, то мені яке діло. Та й правда. Що мені нав'язували цих трактористів з емтеесу Поселять їх у цьому цегляному будинку, з аптекою через стіну; а їм що, якби хто варив, а так то всього поназносять, й палива розстараються; як ті стовпи оно, що їх тут була бригада міняла на новіші, поріжуть мені; та й це такі сусіди. А вас усіх заздрість брала на вдовине щастя? Що ви

слова не змовчите. Вера, я ж вас по-людськи просила; там якийсь чужий чоловік у сіни вперся й заснув. А ті мені зразу цих трактористів. Та ще ж такий хитрий. "Я у вас пересплю в сінях, бо п'яний не хочу додому йти*. Еге, не буде діла. Я тобі зара не таких свідків приведу. Що мені твоя жінка? Але якби-но впустила у сіни, то не було б тоді на мою голову? О-йой. Вера щось не дуже охоча була бігти помагати. "Та хай, може, переспить справді". Ну то веди його до себе, як ти така розумна.

Але щось треба було робити з цею хатою. Бо де так далі жити. Ганя осьо вбивається, що хлопців обох позабирають в армію, вдвох з Петром на дві хати. А що ж ти думала,— тепер спробуй. Як я тебе колись просила: "Ганю, пусти одного

хлопця, хай у мене живе, я його вдягатиму, й до школи проведу". Де там. "А, нічого з тобою не зробиться". Та й тепер побачиш. А не було такого настрою хіба, що вже й послухалася б тих бабів: не кидай хати, бо там добра не діждешся Однак мені шкода було дочки, що вона не знала, де з тими двома дітьми подітися. Треба ж було помогти. Що я за мати після цього буду. Отож за другим приїздом зятя ніяких сумнівів більш не виникало. А, поїду. Ще з раз навідалася в село. Тізеба ж було за цю хату домовитися: купуватимуть вони її чи ні. Бо мені якось уже й байдуже було, аби скоріше.

Коли це Ійня пише, що матері стало погано, бо вони якось з Петром на колгоспному "бобику" заїжджали в Яроповичі; і я поїхала провідати. Мати вже давно перейшла у нову хату, а стару поки що не чіпали; щось там Андрей думав з нею. Ще за вітчимової пам'яті їх обох просили: перебирайтеся. Але вітчим чогось не мирив з Андрієм. Та й той не дуже

хтів його. А матері ж як,— не покине самого; та й це таке життя було. Хазяйство спільне, ну й ходили одне до одного. Але кіно це, як вони ще нарізно жили. Стану в дворі і не знаю, куди перш заходити. Мати тягне в свою хату, а сестра гукає з того порога. Та й так мирилися: пообідаю в батьків, а потім ідемо у нову хату обідати; дід Максим і собі, тільки мовчав за столом. Заходжу у хату, а мати садить на ліжкові скраєчку, дивиться телевізора. Поночі так у хаті; сказала "добривечір", а мати оглянулася, одказала та й знов дивиться. Що ти будеш робити з цею бабою? Хотіла гукнути, але сили якось не було; згадала, як Ійня розказувала, що так само заходила в хату, й мати не впізнавала. Ну та й сіла собі в дверях біля печі на стільчику; там якісь торбинки повиймала, гостинчики; мати любила, щоб їй щось привозили, хоч цукерка Коли й мати обізвалася: "Ярино, це ти?" — "А ви хіба мене не впізнали, мам?" Мати тихше якось: "Та чому ні?" Вдома якраз нікого не було; Женю то бачила на буряках; сказала, що трохи досапає й прибіжить. Питається мати: "Яринко, ти їсти хочеш?" . їсти мені не хотілося; це б лягти з дорога, зігріти нога, бо чогось крутили. "То лягай на ліжкові та й спочивай".— "А ви ж тут спите",— знала я, але полізла на ліжко й ноги під подушку сховала; лицем до телевізора зразу лягла. "Будеш спати зо мною". Сміюся, але ж нічого не кажу. "О, колись спала, а тепер уже соромишся". Розказую, що продала хату сестрі Гані, і як вони не хотіли брати, то я в плач; вони ж обіцяли зразу Ще як у селі жила, а не в дочки, то до мене церковні бабки приходили ночувати. їм на Закусилівку далеко було йти, й вони просилися на ніч. Покладу бабу під ірубою, а сама ще сиджу шию, і балакаємо. От ті бабки почали забалакувати мене продати їм за вісімсот, а Ганя взнає "О, то за вісімсот й ми взяли б". Вони якраз нову хату зводили, то їм дерева треба було. От я тих бабів збігала, замикалася ввечері, буцім нікого вдома нема. А вже як збиратися до дочки, питаюся в Еші: "Що ви нічого не кажете, мені ж їхати". Ганя якось мов не до мене "Я ще Петрові нічого не казала, що він думає". Не дочекалася, поїхала, а вже потім узнала, що Петро з Павлом Порохнюком приходили, довбали стіни: побачили, видно, що попідшивало знизу, кажуть, за таку хату аби п'ятсот хто дав, то й добре. Але мусіла навідуватися; там же добро було якесь у хаті. Й до Ійні йду ночувати, бо страшно самій: стеля ввалилася в кутку; колись хоч ночви

на горищі ставили, як дощ; садок заріс, як ліс Це як першого разу виїжджала до дочки, то замкнула двері, лобом притулилася до замка й приказувала: "Замочку дорогенький, гляди мою хатку*. Замок той висів, аж поіржавів, проте хтось лазив через вікно, бо багато не стало в хаті — піджаки якісь були, книжки синові Думала там на одного, але чіпати боялася,— сказіться ви де. Увечері за столом Пшя заговорила: "То щось же треба з ідею хатою думати". Бачить, що я ходжу замислена, жду. Петро мусив уже казати: "Як хочте, п'ятсот дамо". Мені то вже й все одно, хай роблять, як знають. Вийшла за хату, виплакалася, а вранці першим автобусом поїхала. Мати мені за тих бабць: було б їм одпродати. Хто ж знав. Якщо так брати, то дерево там ще добре було, дуб. І під ногами дошки не гнилі. Верх, правда, нікудишній, але звідкись набрали всі стіни закидати в новій хаті Ще й досі тими обаполами розпалюють у печі. Та й мене сміх розібрав; дай, думаю, матері набрешу: "Мамо, це вже як я заміж піду, то ви мені грошей дасте".— "Який у хороби заміж; і де я тобі їх візьму?" І тако кулаком легенько натовкує. Вона мою вдачу знала. Колись бабу ІЬндзюрку, материну свекруху, як підманю сліпу, то та на кошик випреться й летить через нього в картоплиння, і прокльони несе. Або пиріжки покраду, а тоді всунуся тихенько в хату й старчачим голосом попрошу милостині; а баба злазить з печі, лап-лап на припічку, а пирогів нема, і в крик "А, це те лукаве покрало,— прояво, потороча". Порохнюк оно хіба раз до Г^ні зайде, розказує, як йому страшно в хаті самому. Аби це хтось був, бо так і в двір серед ночі не вийдеш. Не хочу я й твеї хати; то жила для дітей, не було як думати; а це й так вибачайте. Але була б послухала ІЬню; ще як у дочки жила, каже "Приїжджай, дурна, сідай у стару хату, і грошей нам не тра". Там ще верха перекрити, та й було б. Бо якраз онука закомандувала; от нема де уроків робити; вже на бабу вовком дивиться. А то каже якось, що буде на

мене наговорювати Е-ге, як ти така; а я ж хотіла з тебе дитину зробити. Та хіба я не бачила, що їм ця машинка у печінках сидить. Хоч цей кооператив трапився. Зразу то боялася; думаю, поділю гроші між дітьми, а там як буде. Та й тепер добре; є куда дітям з'їхатися,— це для мене найбільша радість.

Чи ми додивилися що в тому телевізорі,— вже не пам'ятаю; якимсь аж наче іншим кіно мені обернулося, так добре було заснути на материному ліжкові, й наснилася мені ця нова квартира; голова кооперативу ділить усім ще й потрошку землі, а я божечкаю, що з цею ділянкою робити: в долині, грязюка. А тут ще й од цих клієнтів спасу нема: ти ж обіцяла пошити; а взавтра війна. То кому яке віддавала — недошиту блузку, плаття. Мати розказує вранці, що Женя не будила, як прийшла з буряків, а Андрей довго дивився телевізора, аж заснув проти нього; йому кортіло повечеряти. Женя матері показала, звідки дати сала, сушки, бо сама вдосвіта бігла на машину, щоб їхати в поле; і знов не побачить сестру і не побалакає. Ми з матір'ю щось там попоїли, але обидві такі, що вранці не навертай з цею їжею; і думаю, хоч на другий автобус устигну. Так боялася, що воду пускатимуть на новій квартирі, а мене нема. Прорве десь, то двері ламатимуть. Мати далеко й не провела; тако в глибоку вуличку попід городом проча пал а трохи. Бачу, мати ще біля воріт уткнула в сумку загорнуті в хустинку якісь гроші. То я в сміх: ніяких я грошей не братиму. А вона пальцем тако штрик мене в бік, ще й гнівається: г-а, якої холери; одну пенсію тільки вділила, більше нема. Там трохи на похорон собі відклала, то звідти вона не бере. Це таке; не мала б я матері давати, то ця обділяє. От уже й край вулички; нагинаюся й цілую матір, дякуючи їй.

Ти кажеш, собаки: а от корови на своїх хазяйок схожі. Корова а грон ом ші емтеесу Ніни Іванівни голову несла ота-ко-о вгору й трохи набік, аж волом трясла. Арсенишину візьми: опустить голову й плентає собі до хати. То Нінина тільки городів не минала. Гадюка сичатиме, а вона влізе. Ти мене питаєшся, чи була в нас корова. Сину. Як тобі сказати. Й ми корову тримали; але як з тією молочарнею таке вийшло, що треба було усе спродувати, то й корова зійшла з двору. Ти кажеш, що не пам'ятаєш її. Але я не знаю, чого це ти нашої корови не пам'ятаєш. Вона в нас довго хоча й не побула; згадав цепка в куточку на стіні, де корова припиналася,— от бачиш.